

IRODALOMTÖRTÉNET

NÉMETH G. BÉLA HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Abádi Nagy Zoltán, Imre László, Határ Győző,
Kabdebó Lóránt, Kovács Sándor Iván,
Kulcsár Szabó Ernő, Odorics Ferenc,
Szabolcsi Miklós, Szegedy-Maszák Mihály,
Tamás Attila, S. Varga Pál írásai;
Köbölkuti Katalin és Székelyné Török Tünde
Németh G. Béla-bibliográfiája

1995/1.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

1995. LXXVI. évf., 1. sz.

Új folyam XXVI. évf., 1. sz.

Főszerkesztő: KABDEBŐ LÓRÁNT
Felelős szerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Technikai és műszaki szerkesztő: RUTTKAY HELGA

Szerkesztőség:
Miskolci Egyetem
Bölcsészettudományi Intézet
3515 Miskolc–Egyetemváros
Telefon: 46/365-111/22-25
Adminisztráció: Pávelné Balázs Beáta

Szerkesztőbizottság:
BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, JELENITS ISTVÁN, KENYERES ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, SZIGETI LAJOS SÁNDOR, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ,
TARJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Kiadóhivatal:
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1052 Budapest, Piarista köz 1., I. em. 59.
Telefon: 137-7819

Honorárium-ügyintézés: Káldos Márta
A kiadói adminisztráció vezetője: Muhari Ilona

Recenziós példányok és kritikák a kiadóhivatalba küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

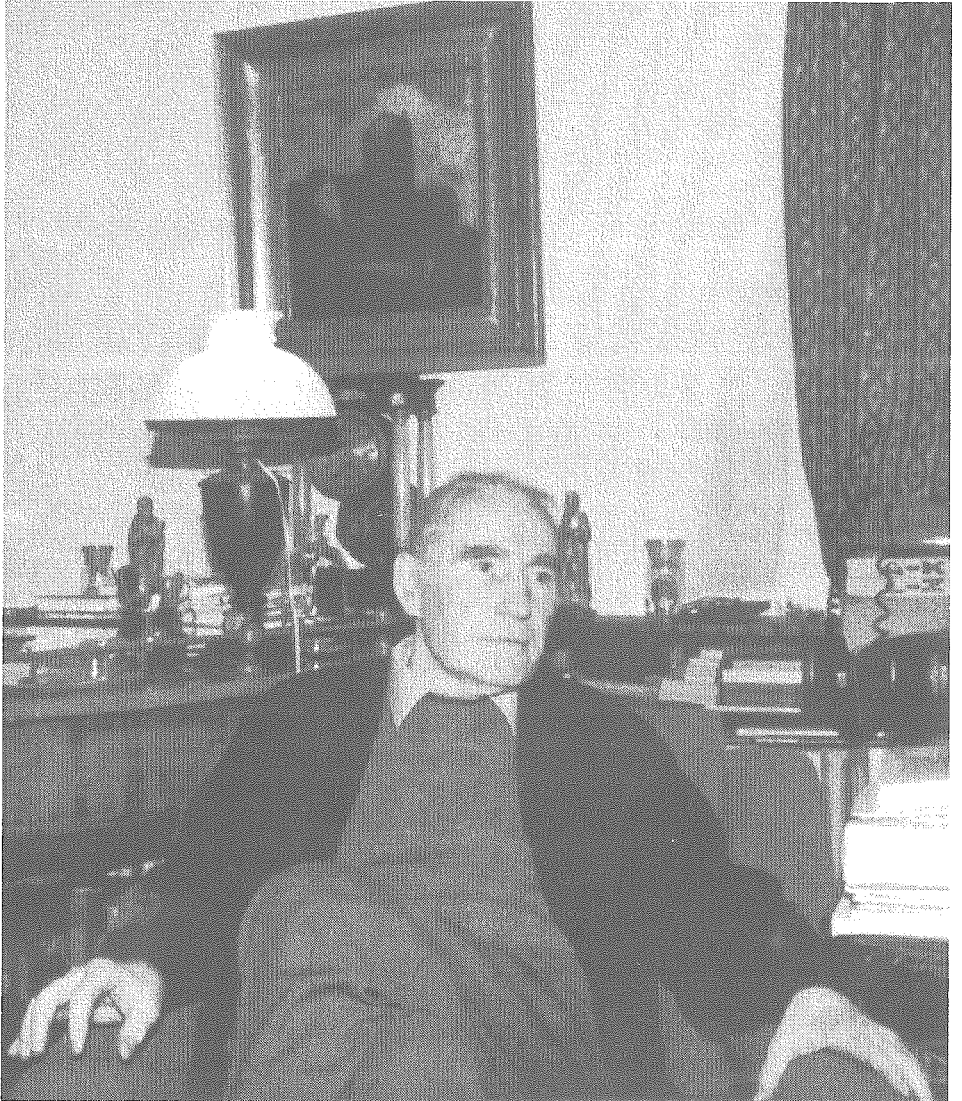
1995/1. szám

Németh G. Béla hetvenedik születésnapjára

KABDEBŐ LÓRÁNT	
A hetvenéves Németh G. Béla köszöntése	3
SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY	
A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásokban	5
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ	
Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát?	37
HATÁR GYÓZÓ	
Léptékváltás (akadémiai székfoglaló)	69
SZABOLCSI MIKLÓS	
Időszerű-e a Radnóti-magatartás?	84
IMRE LÁSZLÓ	
Egyensúlyteremtés és műfaji tagozódás (A „nemzeti klasszicizmus” fogalmához)	92
S. VARGA PÁL	
„...Virgilje lehet legfőlebb; de Homérja soha” (Arany János és a „népi tudalom”)	102
TAMÁS ATTILA	
Farkas Gyula irodalomtörténetíró munkásságáról – különös tekintettel a benne érvényesülő regionalizmusra	120
ODORICS/ODORICS/ODORICS	
A betű nullfoka	133
ABÁDI NAGY ZOLTÁN	
Tér és idő a mai amerikai minimalista prózában	146
DOBOS ISTVÁN	
Az elmélet szerepének megítélése a kortárs magyar irodalomkritika reflexiójában	157
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN	
Németh G. Béla „Válogatott bibliográfiája” elé	166
KÖBÖLKUTI KATALIN-SZÉKELYNÉ TÖRÖK TÜNDE	
Németh G. Béla – Válogatott bibliográfia	169

50. 186

A hetvenéves Németh G. Béla köszöntése

Nemzedékeknek mestere. Nemcsak testközelből, az egyetem adta véletlenül keresztül – úgy is persze! –, de a szakma egésze számára példát adó alkotói módszerességgel. Úgy lett példát teremtő, hogy sohasem akarta a maga módszereit senkire rákényszeríteni. Olyan mester, aki nem iskolát teremtett, hanem különböző utakra felszabadított. Amikor saját eredményeit felmutatja, egyben azt is hangsúlyozza, hogy ez a maga elgondolása; feltehetőleg másfajta megközelítési módok is lehetségesek, mindenki válassza ki a maga számára leginkább alkalmasat. És tette ezt akkor, amikor egyetlen módszer volt kötelező érvényű, és mindegyik témában egyetlen, végső megoldásra törekedtek a vezető kutatók is. Vállalkozása a legegyszerűbb, mégis a legveszélyesebb volt: megmutatta, hogy van másik – és sokadik – járható út is. Nemzedékeknek segített és – legújabb írásait olvasva, legutóbbi előadásait meghallgatva mondhatom – segít most is a legnehezebben: *elindulni*. És sohasem akar valamilyen előre kigondolt célba elérkezni. A legideálisabb konferenciairányító: megóv minden esetben attól, hogy valamilyen végkövetkeztetést erőszakoljunk egymásra. Megtanított ismét az egyes szám első személyű beszédre.

Egyetlen számot terveztünk, amellyel köszönteni kívántuk születésnapja alkalmából. De nem lehetett meglepetés számomra, hogy a megkérdezettek legtöbbször tanulmánnyal válaszolt, nem egy kollega előre jelezte, hallott az előkészületről, okvetlenül szeretné ily módon is köszönteni.

Semmilyen tematikai megkötést nem alkalmaztunk. Kérésem csak egy volt: ha lehet, mindenki élete legjobb tanulmányát adja. Az eredmény: legalább három számnyi írás. Összevont szám helyett ezúttal közöljük a köszöntők névsorát, majd pedig tematikai sorrendben (elméleti jellegű írások, kitekintés, régebbi és huszadik századi magyar irodalom) az év folyamán publikáljuk a dolgozatokat.

KABDEBÓ LÓRÁNT

Abádi Nagy Zoltán
Beney Zsuzsa
Bécsy Tamás
Bitskey István
Bíró Ferenc
Bogoly József Ágoston
K. Bolgár Ágnes
Dobos István
Ferenczi László
Fried István
Görömbei András
Határ Győző
Hopp Lajos
Imre László
Kabdebó Lóránt
Katona Gergely
Kelevéz Ágnes
Kenyeres Zoltán
Kerényi Ferenc
Kovács Zoltán
Kulcsár Szabó Ernő
Kulcsár-Szabó Zoltán
Nagy Miklós
Nyilasy Balázs
Odorićs Ferenc
Olasz Sándor
Szabó Ferenc
Szabolcsi Miklós
Szegedy-Maszák Mihály
Széles Klára
Szigeti Lajos Sándor
Szili József
Szőke György
Tamás Attila
Tolcsvai Nagy Gábor
S. Varga Pál

A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásokban

Megvalósítható-e egyáltalán az irodalom összehasonlító vizsgálata s milyen esélyei vannak az ilyen kutatásnak a huszadik század végén? Két megközelítésben keresem e kérdésre a választ. Először általánosságban szólok az irodalom nemzeti és összehasonlító kutatásának viszonyáról, ez utóbbi tárgyról, mibenlétéről és kivihetőségéről. Tűnődéseimnek második felében azután a gondolatkör időbeli vetületével foglalkozom. Meghatározott történeti jelenségekre szűkítem a vizsgálódást, s azt mérlegelem, folytatható-e a műalkotások összehasonlító vizsgálatának korábbi hagyománya, miután a huszadik századi avantgarde mozgalmak képviselői egyfelől ugyan a kultúra s a művészet nemzetköziségét hirdették, másrészt viszont kétségbe vonták az összehasonlító kutatásban hivatkozási alapként használt kánonok érvényességét.

1. Nemzeti és összehasonlító irodalomkutatás

Kiindulópontként Valérynek egy előadásából idéznék, melyet a Collège de France-ban tartott: „Az irodalom mély értelemben vett történetének nem annyira a szerzők pályafutásának véletlenjeiről kellene szólnia, még csak nem is műveiknek a sorsát, hanem az irodalmat létrehozó és fogyasztó szellemnek a történetét kellene magában foglalnia, és ezt akár egyetlen író nevének említése nélkül is megtehetné.”¹

Amennyiben művek és olvasók közötti viszonytal kell a történésznek foglalkoznia, aligha könnyű megmondani, mi is a világirodalom, hiszen fogas kérdés, miféle olvasó távlatát is tételezi föl ennek a létezése. Számít-e, hogy Fáy András Stendhalnak, Jókai Flaubert-nak, Mikszáth Henry Jamesnek a kortársa? Ha azt feleljük, hogy e szerzők voltaképpen nem ugyanabban a szellemi időszakban alkottak, lényegében a nemzeti irodalomtörténetírás önelvűségét védjük. Ki dönti el, mire érdemes emlékezni a múlt örökségéből, s vajon nem mondható-e, hogy aki kilép valamely nemzeti irodalom kereteiből, könnyen elmarasztható azon az alapon, hogy a többféle igazság kevesebb igazság is lehet. Szerb Antal előbb anyanyelvének irodalmáról készített időrendet követő áttekintést, majd az általa ismert külföldi művekről

írta *A világirodalom történetét*, és tudomásom szerint lényegében ugyanilyen gyakorlatias szempont érvényesül egyetemünkön, ahol egyes tanszékeken főként az anyanyelvünkön írott művekkel, másutt idegen kultúrákkal foglalkoznak. Hamvas Béla egyetlen magyar alkotást sem vett be *A száz könyv* címmel 1945-ben közreadott – meglehetősen vegyes, értékítéleteiben következetlen, ám a nyugati kultúra kereteit figyelemre méltó határozottsággal meghaladó – válogatásába. A magyar és a világirodalomnak egymást kizáró felfogása nem egészen felel meg Goethe eszményének, amely már a tizenkilencedik századnak jórészt németek által készített munkáit is ösztönözte – példaként Johannes Scherr *Allgemeine Geschichte der Literatur* című, először 1850-ben kiadott kézikönyvét említhetném, melyben a francia, angol és német irodalom nagyjából azonos terjedelmet kapott. Az efféle pozitivisták művek egymás mellé helyezték a nemzeti irodalmakat. Az a tény, hogy a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság *Az európai nyelvtől irodalmak összehasonlító története* címet viselő, 1974-ben elindított sorozatának napjainkban megjelenő kötetei is jórészt ugyanilyen fölépítésűek, elárulja, mennyire nem könnyű más megoldást találni.

Babits európai irodalomtörténete kétségkívül eredetibb szellemi teljesítmény, mert a magyar s nem magyar nyelven írott műveket együtt szerepelteti és szakít a nemzeti irodalmak egymás mellé rendelt tárgyalásával. A magyar költő személyes meggyőződése alapján döntötte el, mi is része az általa értelmezett nemzetközi folyamatnak. Berzsenyit például jelentősebb költőnek ítélte Byronnál. Annyiban igaza is lehetett, hogy hihetőleg véleményformáló egyéniségek is teremtik a világirodalmat. Az egyéni értékítélet azonban csakis akkor válhat általánosabb érvényűvé, ha azt elfogadja valamely közösség, ennek mibenléte pedig korántsem magától értetődő. Lehetséges-e olyan értelmezése a *Háború és békének*, mely egyaránt kielégíti az orosz és francia olvasót? Készíthető-e olyan magyarázat *A sátáni versekről*, mely mohammedán és gyaur számára egyaránt elfogadható? Sokszor leírjuk, hogy valamely magyar költemény világirodalmi rangú, de vajon létezik-e irodalmunknak olyan alkotása, mely ugyanúgy bekerült a világirodalmi tudatba, mint például némely skandináv művek – Ibsen, Strindberg vagy akár Hamsun egyes alkotásai? Ha nem az anyanyelvi kultúra letéteményeseinek állásfoglalása, de széleskörű, nemzetközi hírnév, megtörtént eseményként értelmezhető siker, olvasottságot és elismertséget eredményező pályafutás ennek a föltétele, akkor valószínűleg tagadó választ kell adni e kérdésre.

Magától értetődik, hogy csakis akkor vállalkozhat valaki összehasonlító kutatásra, ha több nyelven nagyon jól olvas. Valahányszor nem anyanyel-

vemen írt művekkel foglalkozom, erős a kísértés, hogy művek helyett eszmetörténetre vállalkozzam, s ha mégis műveket vizsgálok, általánosan, széles körben elfogadott – „culture studies” órákon tanított –, nemzetközileg intézményesedett kánon tartozékait és/vagy ezeknek csak egyes részleteit vegyem figyelembe. Az eszmetörténet nagyon fontos, mint ahogyan a művelődéstörténet is az, de nem azonos az irodalomtörténettel, ahogyan azt Valéry meghatározta. Mi több, ha eszmetörténeti távlatból közeledem más nyelven készült szövegekhez, nehéz kikerülnöm annak veszélyét, hogy az anyanyelvemen írt műveket is csak eszmetörténeti szempontból vizsgáljam. Sokszor elhangzik a vád, hogy azért foglalkozik valaki összehasonlítással, mert egyetlen irodalmat sem ismer alaposan. Mi több, arra is kell gondolni, kinek ír az összehasonlító irodalmár, s aligha lekicsinyelhető a népszerűsítés veszélye, valahányszor az olvasóink számára idegen kultúra termékeit méltatjuk.

Amikor az összehasonlító történész kiválaszt egy tényt a sok közül, melyet azután valamely másik tény okának tekint, fölmerül a kérdés, vajon rendelkezésre áll-e a tényeknek eléggé széles köre. A „littérature comparée” művelői a folyvást úton levő vándorhoz hasonlítanak, akiről Seneca azt jegyezte meg, hogy mindig vendégségben van, s így aligha köthet bárkivel is barátságot: „Nusquam est, qui ubique est. Vitam in peregrinatione exigentibus hoc evenit, ut multa hospitia habeant, nullas amicitias.”² Az összehasonlító vizsgálódás gyakran torzítja a nemzeti irodalmat. Hadd hivatkozzam általam is igen nagyra becsült szerzőre. Az esztétikai modernség korszakváltásairól szóló könyvében Jauß azt állítja, 1912 körül az avantgarde olyan írókkal állt az új küszöbén, mint Joyce, Virginia Woolf, Pound és Proust.³ A nevezettek közül többnek kétséges volt a kapcsolata az avantgarde-dal, különösen pedig azzal a változatával, amelyet Apollinaire föltehetően 1912-ben írt *Égőv* című költeménye képviselt. Még Proustra is vonatkoztatnám e megjegyzésemet, tudva, hogy Jauß e szerző legjobb értői közé tartozik. A német irodalmárral szemben sokkal inkább annak adnék igazat, aki Apollinaire-hez képest „alapjában véve maradi (konzervatív) szerző”-nek nevezi az *A la recherche du temps perdu* alkotóját.⁴

Időbeli kifogások is fölhozhatók Jauß megállapításával szemben, noha ezek önmagukban nyilván másodlagos fontosságúak. Súlyosabban esik latba, hogy egyáltalán nem nyilvánvaló az írásmód közös lényege, melynek alapján a francia költőt rokonságba lehet hozni a négy másik említett szerzővel. Virginia Woolf első újítónak minősíthető, mindössze néhány lapos szövege, *A jel a falon* (*The Mark on the Wall*) 1917-ben készült, legkorábbi modernnek nevezhető regénye, a *Jacob's Room* pedig csak 1921 végére készült el, s a

következő évben jelent meg. Joyce a *Kamarazene* meglehetősen maradi írásmódra valló verseivel kezdte pályafutását, és rövid történeteinek 1914-ben megjelent gyűjteménye is még sokkal közelebb áll a naturalizmushoz, mint Henry Jamesnek a század legelső éveiben kiadott regényei. Sőt e kapcsolódás akár még a végleges formájában 1922-ben kiadott *Ulysses*re is vonatkoztatható – ahogyan azt Musil, Döblin s Broch egyaránt hangsúlyozta. A szóba hozott kijelentés tehát több kérdést vet föl, mint amennyire választ ad. 1912 hozhatott döntő változást Apollinaire költészetében, de az irodalmár adós marad annak a sajátosságának a megjelölésével, amelynek alapján ez az év korszakhátárnak tekinthető. Az összehasonlító távlatból megfogalmazott ítélet sebezhetőnek bizonyul az egyes nemzeti irodalmak szempontjából.

Jauß példája ugyanakkor arra is emlékeztethet, hogy a szemléletváltást hozó, kezdeményező kutatók általában nem az egyes nemzeti irodalmak szakértői, de nem is az összehasonlító irodalomtudomány intézményeinek képviselői közé tartoznak. Jelenleg még tagja vagyok az AILC Végrehajtó Bizottságának, így talán megkockáztathatom a kijelentést, hogy korunk legjobb irodalmárai – Jauß, Genette, Todorov, Riffaterre vagy Žmegač – nem e vezetőségben találhatók. Létezik feszültség az összehasonlító kutatás intézményesült változatai és eredeti teljesítményei között. Durván egyszerűsítve: a *littérature comparée* néven elterjedt tudományág képviselőinek többsége viszonylag kevésbé járult hozzá az irodalomkutatás szemléletének alakításához.

A nemzeti kereteket meghaladó vizsgálat eszményének létjogosultságát könnyű azzal indokolni, hogy a műfajok intézményesült értelmezési módok, választási lehetőségek, várhatósági távlatok és egyúttal az irodalom raktárszerű emlékezetét jelentik, az olvasás pedig mindig eltünteti a szövegek közötti határt. A gyakorlati akadályok jórészt nyelvi jellegűek. A költő korának nyelve mindig hozzá tartozik a műhöz, s a kutatónak még azt sem könnyű elérnie, hogy a maga jelenének nyelvállapotát ismerje, ha egyszer nem az anyanyelvéről van szó. Mennyire élő egy metafora? Aki ezt nem tudja, kategóriatévesztés hibájába eshet. Birtokában lehet a „dolog” s a „jel”, de nem a kettejük viszonyát meghatározó „interpretáns”, s akkor nem érzékelheti a különbséget utalás és átvitel, „reference” és „transference”, „sens” és „signification”, „Sinn” és „Bedeutung”, „meinen” és „vermeinen” között.

Ha nem csalódom, fokozottan érzékelhetőek a nyelvi akadályok a magyar irodalom esetében. Az angol, francia vagy német irodalom hazai kutatójának legtöbb esetben nincs ideje, hogy anyanyelvének kultúrájával tüzetesen foglalkozzék, hiszen minden erejét arra kell összpontosítania, hogy behozza óriási hátrányát az angol, francia, illetve német irodalom anyanyelvi kuta-

tóival szemben. Mivel az angolul olvasók száma többszörösen meghaladja a magyarul olvasókét, lehet azzal érvelni, hogy a magyar kultúrában kevésbé létjogosult a nemzeti kánon, mint az angolban. Több művet fordítanak angolról magyarra, s így ezek hatása erősebb a magyar nyelvűekre, mint megfordítva. A magyar alkotások általában képtelenek megteremteni világukat idegen nyelven. Ennek többféle oka lehet, így az is, hogy alig akadt kiemelkedő angol, francia vagy német költő vagy akár prózaíró, aki fordított magyarból, de akár az is, hogy a száműzött magyarok között bajosan lehet olyan alkotót találni, ki jelentős műveket írt volna idegen nyelven. Irodalmunk nem ismer Conradhoz, Nabokovhoz, Ionescohoz vagy akár Cioranhoz mérhető alkotót. Talán egyedül Arthur Koestlerre lehet hivatkozni, ám ő nemcsak abban különbözik az említettektől, hogy alig írt szülőhazájának nyelvén, de abban is, hogy hihetőleg nem tekinthető az angol nyelv olyan öntörvényű művészához, mint a *Nostramo* vagy a *Pale Fire* szerzője.

Ha a magyar irodalmár be akar kapcsolódni a nemzetközi kutatásba, aligha hivatkozhat anyanyelvének kultúrájára. Amikor külföldiek számára készítenek méltatást anyanyelvén írott művekről, mintegy kénytelen azt várni olvasójától, hogy becsületszóra fogadja el a tárgyalt művek értékelését. Természetesen lehet arra gondolni, hogy e hátrányos helyzet nem változtatható meg, mert nyelvünk viszonylagos elszigeteltségének következménye. Lírai vagy akár elbeszélő költeményeknél inkább elfogadható ez az érv, mint prózában írt regények esetében. Ha nem csalódom, ez idáig egyetlen ilyen magyar nyelvű alkotás sem került be a vitathatósága ellenére is létező nemzetközi kánonba. Föltehetjük önmagunknak a kérdést, van-e olyan magyar regény, mely igényt tarthatna arra, hogy a műfajt döntően megváltoztató alkotások körébe kerüljön.

Érdeemes eltűnődni azon, hogy talán az úgynevezett nagy irodalmak remekművei sem csupán fordításban élnek. Gide prózába írta át a *Hamletet*, a *Faust* Nervaltól származó francia változata pedig sok kívánnivalót hagy maga után. Musil nagy regényének Philippe Jaccottet készítette fordítása ugyan hevenyészett megítélésem szerint jobb, mint Tandorié, de ez is legfőljebb segítség lehet az eredeti szöveg megértéséhez. Mivel az irodalomban a mellékjelentés a lényeg, ez pedig többnyire elvész a fordításban, minden azon múlik, létrejön-e a mellékjelentéseknek új rendszere. Nagy költő képes ezt megteremteni, s ilyenkor lehet ugyan vitatkozni az eredeti s a fordítás viszonyán, de végül is ez utóbbinak a nyelvi önértéke számít. A fordíthatóság fokozatainak s módjainak tanulmányozása olyan terület, melynek viszonylagos elhanyagoltságára már Rába György kezdeményező erejű könyve, *A szép hűtlenség* (1969) fölhívta a figyelmet. A magyar irodalomkutatásnak

e nagy adóssága egyúttal arra is emlékeztet, hogy a fordíthatatlanság fokozatainak tanulmányozásából lényegesen többet megtudhatnánk az egyes irodalmak nemzeti jellegéről, mint a nemzetjellemre vonatkozó fejtegetésekből.

Ugyancsak a fordíthatóság lehet szempont annak mérlegelésekor, miként is vélekedjünk a hazai irodalomkutatás örökségéről. Lehet, hogy nincs igaza azoknak, akik úgy vélik, valamely nyelv rendszere meghatározza a gondolkodást és korlátozza az elme tevékenységét, azt mégsem lehet tagadni, hogy egy nyelv fölépítése hatással van az egyén gondolataira s érzékelésére. Még idegen nyelvű értekező próza magyarra fordításának is lehetnek nehézségei – az angol „cause” és „reason” szónak például egyaránt az „ok” a megfelelője, a „novel” és a „romance” kettőssége – mely a tizennyolcadik század óta az epikával foglalkozó munkákban, sőt az utóbbi évtizedekben még a történetírás elméletében is központi szerepet játszik – aligha ültethető át magyar nyelvre, az „un énoncé” és „une énonciation” megkülönböztetésnek sincs egyértelmű megfelelője, mint ahogyan a „tartalom” és „forma” sem teremti meg az értelmezési lehetőségeknek azt a körét, amelyet a „der Gehalt” és „die Gestalt” sugalmaz. Mindegyik példát olyan értekező szövegekből vettem, amelyek magyar változata teljesen félrevezető, anélkül hogy a fordítót lehetne hibáztatni.

Másfelől ha kísérletet teszünk a magyar irodalomtörténetírók jelentős munkáinak lefordítására, az általuk használt végső szókincs idegen megfelelőjét olykor hiába keressük. A huszadik század végén már aligha lehet magától értetődően indokoltnak tekinteni irodalomkutatásunk nemzeti hagyományát. Természetesen ezzel korántsem azt akarom sugalmazni, hogy fordítsunk hátat ennek az örökségnek. Mindössze arra gondolok, hogy többé már nem lehet szó önelvű nemzeti irodalomtörténetírásról – ahogyan azt Horváth János képviselte igen magas szinten –, és talán jobban előtérbe lehetne állítani a múlt teljesítményei közül azokat, amelyek könnyebben érvényesíthetők a jelenkor nemzetközi kutatásának távlatából. Példaként Thienemann könyvét, az *Irodalomtörténeti alapgalmakat* említeném, mely nemcsak azért látszik korszerűnek, mert a hatás helyett a recepciót állította az összehasonlító kutatás középpontjába, hanem amiatt is, mert a törzsszöveget nyitó, berekesztő s kiegészítő szerkezeti alkotók – szerzői név, cím, előszó, ajánlás stb. – összehasonlító vizsgálatát évtizedekkel korábban kezdeményezte, mint Frank Kermode (*The Sense of an Ending*, 1967), Barbara Herrnstein Smith (*Poetic Closure*, 1968), Edward Said (*Beginnings*, 1975), Gérard Genette (*Seuils*, 1987) vagy A. D. Nuttall (*Openings*, 1992).

Nyilvánvalóan lehet arra hivatkozni, hogy Thienemann könnyebb helyzetben volt, mint amelyben a mai magyar kutató találja magát. Ő egyértel-

műen a német szellemtörténethez igazodott. Ma sokkal zűrzavarosabb a helyzet. Különböző külföldi irányzatok egyidejű hatásának vagyunk kitéve. Legtöbbünk csak egy-egy nyelvterületet ismer igazán jól, s ezek szaknyelvét olykor nehéz összeegyeztetni egymással, különösen akkor, ha magyarul értekezünk.

A szaknyelv különbözősége mellett azonban még egy tényező okozza a hazai kutatás szétszórtságát: abban sincs megegyezés, mivel érdemes foglalkoznunk.

Hogyan lehet meghatározni az összehasonlító kutatás tárgyát? Az irodalomtörténet úgynevezett tényei nem egyebek, mint szélesebb körben elfogadott ítéletek. Az állandó szöveg s a lángelme kultusza egyaránt elősegítette a kánonalkotást, a huszadik század végén azonban kétségbe lehet vonni ennek az eszménynek az időszerűségét. Elképzelhető, hogy a mai olvasó többre becsüli Wordsworth „The Prelude” néven ismertté vált önéletrajzi költeményének 1805-ben befejezett változatát a később átdolgozott, s a költő halála után, 1850 júliusában megjelentetett változatnál, s a hasonló példák sokasága bizonyíthatja, hogy az utolsó kézjegy hitele nagyon is kétségbevonható, s hiú ábránd az irodalmi művet véglegesíthető zárt nyelvi képződménynek tekinteni, mert az sokkal inkább a zenei kompozícióhoz hasonlít, amelynél „a kotta lezárásával az alkotás folyamata korántsem ér véget”.⁵

Ha az egyes mű nem tekinthető állandónak, akkor még kevésbé mondható ez a művek érvényesnek, hitelesnek tekintett csoportjáról. Sklovszkij egykor úgy vélekedett, az irodalomtörténetnek az a célja, hogy a peremen levő jelenségeket a központba helyezze, a század végére viszont már két szembenálló felfogás váltotta föl e kiegészítésre törekvést: a nyugati kultúra egységét hirdető Northrop Frye nevével fémjelezhető értékörzés hívei az egész társadalom alapvető mítoszainak tárházát látták a kánonokban, a palesztin szülőházjától messze távozott Said viszont a nyugati irodalomkutatás intézményeibe idegenként befogadottak nevében a társadalmi megosztottság megnyilvánulásainak bélyegezte őket.

Minden értelmezésben három tényező: a hit, a felejtés és az emlékezés játszik döntő szerepet. Iser így foglalta össze egy 1988-ban tartott ülészak tanulságát.⁶ E kiinduló föltevést azzal az észrevétellel lehet kiegészíteni, hogy az értelmezés gyakorlati igények szerint intézményeket hoz létre, s ezek teremtik meg, illetve tartják fenn a kánonot. Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* még a törvény föltétlen érvényével szemben a kánon rugalmasságát emelte ki, Lukianosz viszont már az utókor mércéjeként fogta föl a kánonot, mely sokkal állandóbb, mint a körülmények (pragma) szempontjából elfogadható mérték (metron). Ebből a kiindulópontból némelyek arra következ-

tetnek, hogy a hosszú ideig alakuló kánonok a legtartósabbak. A zsidó kánon elfogadása vagy hét évszázadig, a keresztényé mintegy négyszáz évig tartott. Frye ez utóbbiban véli megtalálni azt a közös nevezőt, amely a nyugati kultúra egységének záloga. Életművén végigvonul a föltevés, hogy a művek többségét a Blake által „nagy kódznak” nevezett *Bibliához* viszonyítva lehet értelmezni. A *csavar fordul egyet Mózes első könyvét*, Petőfi költeménye, *Az ítélet* vagy Dosztojevszkij regénye, az *Ördögök a Jelenések könyvét*, az *Iskola a határon* a *Római levélnek* és *Dániel könyvének* egy-egy részletét olvassa. Sok más társukkal együtt arra figyelmeztetnek, hogy a kánonokat az idézet tartja érvényben, mely a fordításhoz hasonlóan a szövegek közöttiség egyik módjának tekinthető.

Az is adja az összehasonlító vizsgálat létjogosultságát, hogy az irodalom nemzeti jellege többet és kevesebbet, főként pedig mást jelenthet a különböző időszakokban. Ismeretes, hogy a középkor túlnyomó részében a latin nyelvű szövegek alkották a kánonot – Curtius erre alapozta az európai kultúra egységét. Ez arra is emlékeztethet, hogy a kánon sokszor a magas kultúrához tartozik. A rövid távon népszerű művek gyakran a feledés homályába vesznek, másfelől viszont időről időre próbálkoznak a kánon bővítésével, ami annyit is jelenthet, hogy a népszerű benyomul a magas kultúrába: olyan nyelv és műfaj tesz szert megbecsülésre, amely korábban nem számított elfogadottnak. A két világháború közötti népi mozgalom például osztály szempontból tágította a magyar irodalmat. Sinka versei vagy a szociográfiák irodalom rangjára emelkedtek. Noha nem teljesen lezárt kérdés, mennyire sikerült e törekvésnek átalakítania az egész magyar anyanyelvű közönségnek az elképzelését az irodalomról, tagadhatatlan, hogy maradandóbb változást hozott, mint a kánon feminista felülvizsgálata, mely számos más irodalomban válságot idézett elő, ám nálunk eddig legfőljebb tétova próbálkozásnak mondható.

A kánonképződés tanulmányozása annyit jelent, hogy rövid és hosszú távú oksági folyamatokkal, előzményekkel és következményekkel foglalkozunk. Ez a tevékenység értékek bevezetését tételezi föl. Mivel a különböző kánonok egymással vitatkozó hiedelemrendszereket testesítenek meg, csakis az eltérő kultúrák párbeszéde lehet a történetírás alapja. Ebből a szempontból a magyar irodalomkutatásnak valószínűleg két kihívással kell szembenéznie. Egyrészt azt szükséges eldönteni, megszabadulhatunk-e a föltevéstől, hogy irodalmunk idegen mintákat követ és/vagy elmaradottságát kívánja felszámolni, másfelől az etnocentrizmus, illetve az Európa-központú szemlélet háttérbeszorulása idején már a sokkal általánosabb kérdéssel is szembe kell néznünk, miféle más érték válthatja föl a fejlődést.

Lehetséges-e egyáltalán történetírás? A „die vergleichende Literaturwissenschaft”, „la littérature comparée”, illetve „comparative literature” kifejezés nem utal történetiségre, és e szakterület legtöbb művelője ma nem lát különbséget összehasonlító irodalomtudomány és irodalomelmélet között, sőt egyes kutatók a különböző művészeti ágak összehasonlító vizsgálatát szorgalmazzák. Az észak-amerikai egyetemeken nincs esztétika tanszék, helyette a comparative literature oktatói vállalkoznak az „interarts studies” művelésére.

A kánonfőntartó intézmények elfojtják a történelmet, amikor múzeumná alakítják a múlt örökségét. Az akadémizmus és a történeti tudat hiánya egyaránt emlékezetkieséshez hasonlítható. Horváth János nem nagyon tudott mit kezdeni a huszadik század irodalmával, mai irodalmáraink többségének szakmai illetékessége viszont erre a századra korlátozódik. Napjainkban az a kísértés látszik erősnek, hogy a modernség jegyében értelmezzünk. Foucault az ismeretelméleti szakadást állította a figyelem középpontjába, amely csakis a felejtés igen kegyetlen formájának elismerésével lehetséges. Akkor mondhatjuk, hogy Európát egy adott időpontban a reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás, a romantika vagy az avantgarde jellemezte, ha lényegyet keresünk a történelemben, figyelmen kívül hagyjuk a jelenségek széles körét, és arra törekszünk, hogy fejlődési vonalat rajzoljunk meg. Ez a felfogás kétségkívül szemben áll az enciklopédikus szemlélettel, melynek hívei a sok szerző által készített történeti munka kiegyensúlyozottságában hisznek. Az ilyen vállalkozás azonban aligha nevezhető történetírásnak, hiszen oksági összefüggés inkább csak akkor jöhet létre, ha nemcsak a tárgy, de az alany is azonos. Valószínű, hogy történetet csakis valamely kutatóban kialakult értékmezőnek a távlatából lehet elmondani.

Magától értetődik, hogy ezzel mindössze azt állítom, miként *nem* képzelhető el valami, s ebből korántsem következik bárminek a *lehetséges* volta. Meg tudjuk-e állapítani annak okát, miért jött létre valamely mű vagy akár irányzat? Hasonló-e egymáshoz a következő két kérdés: Miért lett vége az Osztrák–Magyar Monarchiának és mi indokolta a romantika megjelenését? Azért keletkezik-e valamely irodalmi mű, mert igény van rá, és hogyan értendő ez az igény? Van-e értelme annak, hogy elégséges és elégtelen bizonyítékról beszéljünk az irodalom kutatásában? Ilyen kérdéseket tettek föl azok, akik 1969-ben az új történetiség nevében indítottak folyóiratot. Akkor úgy látszott, a mozgalom a régi történetiség ellen irányul. Negyedszázad távlatából azt mondanám, a *New Literary History* sikeresen hiteltelenítette az „új kritikát”, de lényegében nem tudott meggyőző választ adni arra a kérdésre, miben is különböznék az új történetiség a régitől. Szóba hozták ugyan

annak a lehetőségét, hogy visszafelé is lehetne irodalomtörténetet írni, de hamarosan kiderült, hogy voltaképp eddig is ezt tették az irodalmárok, hiszen a megfigyelő s a megfigyelt között nincs korlát, a kutató maga is a történelem része. Az új történetiség megvalósítására törekvő mozgalom legfőljebb annyiban érte el célját, hogy érvénytelenítette azokat a munkákat, amelyek nemcsak a múltat, hanem a jövőt is vonalszerűnek és zártnak láttatták.

Mennyiben van átfedés történeti és művészi érték között? Talán ez a legfogasabb kérdés, melyre az irodalmárnak választ kell keresnie. Veszítettek megbecsültségükből azok a költemények, amelyekről kiderült, hogy nem kuruckoriak, hanem Thaly Kálmán szerzeményei. Kassák szabadverseinek értéke elválaszthatatlan a vers korábbi alakzataitól. Nemcsak a nemzeti, de az összehasonlító történetírás célul is a „korát megelőzte” kifejezéssel jellemezhető, melynek fordítottja a „korszerűtlen”, „idejétmúlt”, esetleg az „elmaradt”, „vidéki”, sőt „parlagi”. Az utóbbi évtizedeknek egyik legnagyobb művelődéstörténeti vállalkozása a „központ” és a „peremvidék” szembeállításával magyarázza tizenharmadik századi művelődésünket. Talán nem fölösleges latolgatni, vajon az irodalmunk vizsgálatában használt fogalmak közül a „történelmi fordulat” nem vezethető-e vissza az okozatiság kissé elsietett, nem eléggé átgondolt felfogására. Ami érvényes a történetírásban, nem okvetlenül alkalmazható a műalkotásokra. Nemcsak a kelet-európai kutatók által emlegetett „déalage”, de az amerikai irodalomtörténetekben szereplő „fősodor” fogalmát, sőt akár még egy olyan jelentős munka alapföltevést is kétellyel lehet fogadni, mint Jauß már említett munkája.

A metaforikus kijelentések igazolhatóságáról aligha könnyű érdemlegeset mondani. A történeti folyamatok minősítésekor Jauß ugyanúgy előre- s visszafelé mozgást vagy olykor folytonosság megszakítását jelentő metaforákra – Horizontwandel, Epochenschwelle, Wendepunkt, Bruch, Ursprung, Vorgänger, Fortschritt, Rückkehr – hagyatkozik, mint a tizenkilencedik századi történetírók. Ugyanez mondható Viktor Žmegač *Der europäische Roman* című könyvére, a regény elméletének hatalmas anyagot áttekintő, ám mégis rendkívül szigorúan megállapított kánon alapján végzett, s ennyiben kissé maradi szellemű, mert a kultuszt olykor a művészi hatás rovására hangsúlyozó történeti összefoglalására. A meghaladás elve mindkét esetben egyértelműen értékválasztást sugall, amiből arra lehet következtetni, hogy kisebb művészi hatása van annak a műnek, mely időben későbbi, fejlődésben viszont korábbi. Föltennem a kérdést, vajon nem vezet-e indokolatlan egyszerűsítéshez történeti és művészi érték viszonyának ilyen felfogása s nem lehetséges-e, hogy az efféle szemlélet a tudomány s a technika fejlődésének képzetét

vonatkoztatja a művészetre. A vonalszerű előrehaladás eszménye olykor gátolhatja a történést abban, hogy észrevegye a művészi értéket. A visszhang, kultusz, „Wirkungs-“ s „Rezeptionsgeschichte“ néha el is fedheti a művet. Meggyőző-e az európai regénynek olyan története, melyben Huxley részletes méltatást kap, miközben Hamsun, Raymond Roussel, Bulgakov, Jahn, Céline, Nabokov vagy Queneau meg sincs említve? A művészet értelmezésének nem a kanonizált szövegek rangjának megerősítése az igazi próbája, hanem a még nem szentesítettnek a fölfedezése. Történeti és művészi érték feszültségbe kerülhet egymással, másrészt viszont észrevehetővé válhat hiteles és nem hiteles, lényeg és látszat, „Sein” és „Schein”, illetve „Sein” és „Werden” rejtett egysége.

Az esztétikai hatás nem azonos a fejlődéstörténeti hellyel. Richard Strauss 1948-ban fejezte be a *Négy utolsó ének*t, két évvel azután, hogy Boulez megírta *Első zongoraszonátáját*, mégsem bizonyos, hogy van sok értelme megkérdezni, melyik a jobb zenemű. Az irodalom esetében még veszélyesebb az újszerűség jegyében értékelnünk, mert az öncélú művésziség önmagában sem könnyen tisztázható szempontját eszmetörténeti vonatkozások is kiegészíthetik, módosíthatják, sőt keresztezhetik. Jobb regény-e a *Tariménes utazása* az *Etelkánál*? Az időszerűség, illetve elavultság mindig a kutató távlatának a függvénye. Könnyű azt állítani, hogy az értékes, ami megelőzi a későbbit, és az értéktelen, ami korábbi őriz meg, ha egyszer az időszerűség, illetve elavultság mindig a kutató távlatának függvénye. Ennek szemléltetésére egy-egy mondatot idéznék. Egyikük szerint Dugonics műve a romantikát vetíti előre, másikuk az elavult barokk kultúra megnyilvánulásának minősíti ugyanezt a könyvet. „Az *Etelka* sok tekintetben közelebb áll Kisfaludy Károly és Vörösmarty nemzedékéhez, mint Kazinczy és Kármán” – mondja az egyik irodalomtörténész.⁷ A másik viszont így nyilatkozik: „A heroikus regény sablonjaiba, cirádás barokk mondataiba erőltetett tősgyökeres magyarság különös egyvelege, a vaskosan társalgó hősök meglepő ellágyulásai még kísérletnek is alig járnak meg.”⁸

Az újnak nevezett történetiség legfőljebb árnyaltabb a réginél, de a különbség nem lényegi a kettő között. Az „episztémé” az ismeretelméletre utal, a „paradigma” a természettudományokra. Erős a gyanúm, hogy e kölcsönzött fogalmak nem igazán alkalmasak műalkotások minősítésére. „Alapjában véve (Au fond) talán nem vagyok más, mint eszmetörténész” – írta magáról Foucault,⁹ Thomas Kuhn 1962-ben megjelent művének pedig végül is *A tudományos forradalmak szerkezete* a címe, s alapföltevése – mely szerint a tudomány „fölhalmozó folyamat” („cumulative process”) – aligha érvényesíthető egyszerűen a művészetekre. Ha a fejlődésnek valamely szakaszából az

a fontos, ami a következőt megelőzte, akkor a tizenkilencedik századból azt emeljük ki, ami előrevetített huszadik századi jelenségeket. Vajon nem nevezhető-e az ilyen távlat kissé rövidlátónak? Nem érezzük-e torzítónak azt a véleményt a tizennyolcadik századról, amelyet a tizenkilencedik hangoztatott? Nem vezetett-e félre az a felfogás, mely a „preromantikusként” tekintett jelenségeket értékelte föl? „Ha valaki pusztán megelőzi korát, egyszer az utol fogja érni.” Wittgenstein gunyoros megjegyzése nagyon is helyénvaló lehet.¹⁰ Remekműről csak azután lehet beszélni, ha valamely regényt, költeményt, színművet, festményt, színdarabot vagy zeneművet befogadtak a korábbi alkotások kánonjába. A jelen műalkotásaiból a múlt választ, olyan fejlődési irány alapján, amelyet csakis utólag lehet meglátni.

Könnyű azt sürgetni, hogy irányzatokban gondolkodjunk. A magyar irodalomtörténetírás hagyományában ez eddig csak igen hézagosan érvényesült. Mikszáth műveinek viszonyát például aligha sikerült körülírni a nyugati irodalmakból ismert irányzatokhoz képest. A vonalszerű előrehaladás ábrándja általános nehézségeket is okozhat. Ismeretes, hogy a szép és a fennkölt szembeállításával már Kant is ösztönzést adott az időben korábbi korszerűsítésére, s a romantikusok a civilizált klasszicizmusnál többre becsülték az addig barbárnak tartott paraszti kultúrát. Flaubert újra fölfedezte a maga számára Boileau-t, a tizenkilencedik századi realizmustól és naturalizmustól eltávolodó regényírók korábbi időszakokban keletkezett művekben, sőt olykor a szóbeli kultúrában kerestek ösztönzést, Artaud pedig Bali szigetének szertartásait tekintette az új színház kiindulópontjának. Petőfi s Arany bizonyos szempontból Vörösmarty ellenében fordult vissza a barokk népiességhez. Azzal egy időben, hogy Thienemann a fejlődés fő mozgatójának tette meg az irodalom önelvűsödését, a népi mozgalom némileg visszafordította ezt a folyamatot.

Volt idő, mikor a programzene, illetve a naturalizmus számított korszerűnek. Herder, Friedrich Schlegel vagy a közelmúltban Dieter Wellershoff minden más műfaj tulajdonságainak egyesítésében, Gide és Gottfried Benn a saját kizárólagos lehetőségeinek megtalálásában látta a regény korszerűségének zálogát. A modernség a felvilágosodás haladáselvű történelemképének a része és könnyen megfeleltethető az iparosodás eszmeiségének. A romantikusok a szerves fejlődés körkörösségét állították szembe ezzel a célelvűséggel. A posztmodern helyzet – ha van ilyen – mindkettőnek tagadását jelenti. A fogyasztói társadalomban az új átminősül, mintegy annak előfeltételévé lesz, hogy minden ugyanaz maradjon. Megszűnik a kereskedelmi s a művészi érték szembenállása, mely Baudelaire s Flaubert alapföltevése volt. Érvényét veszti a beteljesülés és a várakozás, kairozsz és kronosz, meg-

határozott és véletlen, lényeg és jelenség, szerves egész és töredék, magas és népszerű kultúra, mű és helyzet, időtlen s alkalmoszerű, valóság és kitalált, jelentett és jelentő, komoly és komolytalan, betű szerinti és metaforikus, elsődleges és másodlagos jelentés (denotáció s konnotáció), értelmezett és értelmező szöveg, nyelv és metanyelv, saját megnyilatkozás és idézet, sőt kánonhoz tartozó s azon kívüli kettőssége. A nemzeti jelleg ugyanúgy elhalványulhat, mint ahogyan a nyelvjárások veszítettek önállóságukból – már csak azért is, mert a katonai s gazdasági egyeduralom a civilizáció egyetlen mintájává emelheti az Amerikai Egyesült Államokat –, ám az értelem egyetemességének eszményét minden beszédmód visszavonhatatlanul helyi meghatározottságának elismerése válthatja föl.

Magától értetődik, hogy nehéz jóslni, de megkockáztatható, hogy az irodalomnak mint szocio-kulturális intézménynek a helye is változhat. Nemcsak a viszonylag rövid múltú hangversenyterem s képtár, de a lényegesen hosszabb hagyományra visszatekintő könyv létjogosultságát is egyre több támadás éri. A huszadik század végi magyar irodalmár indokolatlannak vélheti a század első felének derúlátását, azt a vélekedést, mely szerint „a múlt szellemi öröksége az idő folyásában egyre növekszik és ebben a növekedésben nincsen megállás vagy visszaesés”.¹¹

Korántsem tagadnám a felejtés indokoltságát – a nemzeti kánonból joggal hullnak ki művek –, de az is elképzelhető, hogy az emlékezet hiányossága értékvesztéssel jár. A szerves fejlődés romantikus gondolatának elutasítása közben a két háború közötti korszaknak elméletileg legképzettebb magyar irodalmára meggondolatlanul következtetett arra, hogy „a folytonosságban nincsen virágzás és nincsen hanyatlás”.¹² Ma még lehetetlen megmondani, átmenetről van-e szó, de annyi bizonyos, hogy az irodalom vonzóereje világszerte csökkent az utóbbi években. A felvilágosodás az erkölcsi tanítás eszközének tekintette az irodalmat, a romantika öntörvényű szervezethez, az avantgarde tökéletesíthető géphez hasonlította a műalkotást. A huszadik század végére számomra még leginkább a művészet a művészetért történetitlen eszménye őrizte meg a hitelét. „Nem vagyok inkább modern, mint ősrégi (ancien) [...]. A költészet szabad növény; mindenütt nő, anélkül hogy magját valaki is elvetette volna” – hangoztatta Flaubert.¹³ A kultúra történik velünk, a művészetet viszont teremtik. Az előbbi esetében indokolt, az utóbbinál talán nem elengedhetetlen a vizsgálat történetisége. Ahogyan végéhez közeledő századunk egyik nagy költője írta: „Vajon nem a priori történetileg hatástalan-e a művész, nem tisztán szellemi jelenség-e, s talán nem kell-e minden történeti fogalomkört eltávolítani tőle [...]?”¹⁴

Üdvösnek tartanám, ha nemzeti és összehasonlító irodalomkutatás párbeszédében lassan ez utóbbi javára billenne a mérleg, jelenleg azonban több értelmét látom, hogy a műalkotások némely csoportjának együttes értelmezésére törekedjünk, ahelyett hogy nagy történeti összefüggéseknek olyan leírására vállalkoznánk, melynek előföltevéseivel szemben nagyon is sok kifogás fogalmazható meg. A lehetséges ellenvetések közül itt csakis egyet teszek vizsgálat tárgyává: azzal kívánok foglalkozni, mennyiben lehetséges a huszadik század végén folytatnunk az összehasonlító történetírásnak azt a hagyományát, amely a kánonokat tekintette rendezőelvnek. A kérdés föltevését az indokolja, hogy az avantgarde mozgalmak kétségbe vonták a kánonok létjogosultságát s így az addigi összehasonlító kutatások egyik lét-alapját tették kérdéssé.

2. Avantgarde és kánonalkotás

Mindenekelőtt hadd hivatkozzam arra az előföltevéésre, mely szerint valamely közösségben irányadónak tekintett alkotások és értelmezések összességét szokás kánonnak nevezni. A kánonokról írt korábbi tanulmányaimban az érték, a közösség, a kulturális intézmény és a történelem fogalmának segítségével próbáltam jellemezni őket.¹⁵ Ezúttal a kánonalkotás és az avantgarde örökségének viszonyával foglalkozom. Témaválasztásomat az indokolja, hogy míg az összehasonlító vizsgálat alapjául szolgáló kánonszerűség szorosan összefügg a klasszicista poétikával, a regény fölemelkedése után az avantgarde mozgalom megjelenése jelentette a legnagyobb kihívást vele szemben. Az avantgarde időszemlélet a jövőre, a kánoni a múltra irányul, s a mai olvasó, néző vagy hallgató a visszahozhatatlan múlt s a meghatározatlan jövő kettős vonzaskörében értelmez. Az avantgarde megjelölést a huszadik század elején a művészet lényegét alapjában véve átminősítő művészeti mozgalmakra vonatkoztatom, míg a modern szóval tágabb összefüggésrendszer, a mindenkori jelen távlatából érzékelhető irányt, olyan viszonyfogalmat jelölök, melynek érvényessége a változó időtől függ.

A tekhné (ars) megtanulása és továbbadása rendkívül fontos szerepet játszott az antik költészetelméletben, és ez az örökség máig serkenti a kánonképződést. A kultúra kánonjai olyan megkülönböztetés eredményei, melyek elválaszthatatlanok a valamely közösségben elfogadott értékektől. A művészeti kánon csakis akkor létezhet, ha a művészet és nem művészet között intézményesült a szembeállítás, vagyis létezik színház, hangversenyterem, könyv- és képtár. A kánonszerű szemlélet és az oktatás kölcsönösen föltételezi egymást; Nagy-Britanniában például évszázadokon át Cambridge és

Oxford egyeteme, Közép-Európában s így Magyarországon is a kései tizenkilencedik századtól legalábbis a huszadik század közepéig a humán gimnázium volt e felfogás egyik letéteményese. Mindkétféle intézményben megkövetelték a görög vagy legalább a latin nyelv ismeretét. Ennek az igénynek a háttérbe szorulása olyan kultúra eltűnését vonta maga után, melynek hiánya erősen korlátozza a mai közönség értelmező képességét. Berzsenyit más-ként olvassa az, ki otthonosan mozog Horatius világában.

Magától értetődik, szoros összefüggés tételezhető fel valamely nemzet s nemzedék tudata, valamint általában a politikai változás és a kánon között. Az avantgarde vonatkozásában megállapítható, hogy e mozgalom (csoport)ra jellemző álláspontnak a felvilágosodásban kereshető a fő előzménye, mely hihetőleg először ösztönzött arra, hogy azokat a műveket sorolják a kánonhoz, amelyek a fejlődést szolgálják. Ez utóbbit természetesen különbözőképpen lehet körvonalazni, s ebből az is következik, hogy a felvilágosodás nemcsak saját kánont teremtett, de egyben az előírások időtlenségét is rombolta az érték történeti meghatározásával. Nagy hatású örökséget hozott létre, midőn az irodalmat az erkölcsi tanítás eszközévé tette. A franciáknál Zola újra föllevenítette ezt a hagyományt, s az oroszoknál még Tolsztoj, sőt Dosztojevszkij alkotásaiban is éreztette hatását, a huszadik századra azonban kétségessé vált e példázatosság művészi érvénye. Már Flaubert, Fontane s Henry James öntörvényű nyelvi alkotásnak tekintette a regényt, és ezt az eszményt érvényesítette Proust és Joyce. Elképzelhető, hogy azért sem került magyar regény a nemzetközi tudatba, mert nálunk továbbra is irányadó maradt a példázatosság. Az is lehetséges, hogy ugyanez adja meg a választ a kérdésre, miért nem érik el a huszadik század orosz regényei tizenkilencedik századi elődeik magas színvonalát.

A felvilágosodás döntően újat hozott a fejlődés szempontjának érvényesítésével, de egy tekintetben megtartotta a folytonosságot a klasszicizmussal: többnyire nemzetköziséget hangoztatott. A nemzeti kánonok s így a nemzeti irodalomkutatás igényét a tizennyolcadik–tizenkilencedik század fordulóján a romantikusok fogalmazták meg. Az avantgarde ebben a vonatkozásban is visszatért a felvilágosodás szelleméhez, elutasítván a gondolatot, hogy a kultúra a nemzetjellem kifejeződése. Míg Novalis, Friedrich Schlegel vagy Coleridge szerves képződményhez, addig Marinetti vagy Kassák tökéletesíthető géphez hasonlította a műalkotást. E szembeállításban nemcsak a szerveség és megszerkesztettség, mesterkéletlen természetesség és kiagyaltság, megtervezettség vagy egyenesen a szó szoros értelmében vett kiszámítottság, de a körköröség és a meghatározott irányban, valamely cél felé előre haladó

mozgás képzeete is benne rejlik, sőt a helyi adottságokban gyökerezettség meglétének, illetve hiányának gondolata is.

Túlzás, torzító egyszerűsítés nélkül mégsem állítható, hogy a korai huszadik század újtói háttér fordítottak volna a romantikának. Shakespeare, a paraszti kultúra s a középkor fölértékelésével, (nyárs)polgár és alkotó, tájékozott műkedvelő és eredeti tehetség, másokat utánzó tanult mesterember és önállóan kezdeményező, ihletett, öntörvényű képzelőerővel, látnoki képességgel megáldott lángelme szembeállításával a romantika előkészítette kultúra s művészet megkülönböztetését. Az a gondolat, hogy az alkotó ember nem más, mint aki erőszakkal a kimondatlan, sőt az addig nem gondolt világba hatol be, s a meg nem történtet teszi megtörtétté, a még nem látottat láthatóvá – „der Gewalt-tätige, der Schaffende, der in das Un-gesagte aus-rückt, in das Un-gedachte einbricht, der das Ungeschehene erzwingt und das Ungeschaute erscheinen macht”¹⁶ – kiindulópontként szolgált mindazok számára, akik halott nyelvhez hasonlították a kánonhoz tartozó művek jelrendszerét. A romantika kánonromboló örökségének szószólójaként érvelt Baudelaire 1863-ban a következőképpen: „Vannak a világban, sőt még a művészek világában is olyan emberek, akik a Louvre-ban gyorsan elhaladnak nagyon érdekes, igaz másodrangú képek mellett, anélkül hogy egyetlen pillantást is vetnének rájuk, és révedezve horgonyoznak le egy metszet által népszerűsített Tiziano vagy Raffaello előtt, azután pedig meglegedetten távoznak, magukban azt állítva, hogy ismerik e múzeumot. Olyanok is léteznek, akik valaha olvasták Bossuet-t s Racine-t és úgy vélik, birtokukban az irodalom története.”¹⁷

Baudelaire különös hangsúllyal értekezett arról, hogy a művészi érték változatlan s történeti összetevőből áll. A fényképezés megjelenését látva, hajlamos volt úgy gondolni, hogy az átmeneti, tűnékeny, sőt esetleges, véletlenszerű jelenti a modernséget, s ez már magában rejtette a kánonrombolás lehetőségét. A pillanatszerűségnek és az értéknek egymáshoz közelítése mintegy előrevetítette az aleatorikus művészet lehetőségét, mely központi jelentőségűvé vált Cage tevékenységében, és kiindulópontul szolgált Paul Virilio számára, ki *Az eltűnés esztétikája* (1980) című könyvében az egyre jobban gyorsuló világban élő s a számítógép képernyőjét használó ember távlatából értelmezte át a művészet mibenlétét.

Az avantgarde annyiban megismételte a romantika lázadását, hogy visszafejlődés utáni újrakezdést hirdetett. A *korszertű művészet él* (1926) című röpiratában Kassák a naturalizmust és az impresszionizmust Giottóhoz képest hanyatlásként értelmezte, s elődként Cézanne-ra hivatkozott. Hasonlóan érvelt Pound a *Pavannes and Divisions* (1918) lapjain, midőn Arnaut Daniel

és Cavalcanti megfogalmazásmódjának pontosságát állította szembe a viktoriánus költők modorosságával.

„Es gibt kein Zurück.“ Gottfried Benn 1943-ban leírt szavai arra vonatkoznak, hogy az avantgarde lényege kizárja a visszatérést valamilyen természetesnek vélt állapothoz.¹⁸ A modernségnek a túllépés, felülmúlás, meghaladás az előfeltétele, s az avantgarde tevékenység következtében a művészet kísérletezés és utánérzés kettősségére hasadt szét. Az így keletkezett feszültség bomlasztó hatást tett az összehasonlító vizsgálódásra, amennyiben kérdéssé tette, mi is alkotja az ilyen kutatás tárgyát. A figyelembe veendő jelenségek halmazának növekedése az addig irányadónak tekintett hagyományok érvényességének elbizonytalanodásához vezetett.

Létezik-e nemzetközi kánon a kultúrában? E kérdésre egyértelmű igennel válaszoltak azok, akik 1851 óta világhiállításokat rendeztek. E hatalmas seregszemlék erősen kitágították az alkotó művészek látókörét. Ismeretes például, hogy Debussy 1889-ben ilyen alkalommal hallott jávai zenét, mely azután hozzásegítette, hogy nemcsak Wagner, de némileg az európai zene örökségétől is el tudjon távolodni. A világ különböző részeinek kultúráját egymás mellé helyező nagyszabású bemutatókon kívül az egységes nyelv megteremtésére irányuló törekvések is hozzájárultak az avantgarde kialakulásához. Kosztolányi elutasította az eszperantót, Kassák viszont szenvedélyesen érdeklődött iránta – a *Munka* első, 1929. januári számában *Technikai haladás, mesterséges világnyelv* címmel közölt tanulmányt, Halka László toliból.

Mi elengedhetetlen része a kultúrának? Milyen mértékben kell ismernie egy mai magyar olvasónak a nemzeti múlt értékeit? Az avantgarde örökség távlatából igen élesen lehet föltenni e kérdéseket, hiszen e mozgalom szabadság iránti igénye elválaszthatatlan a nemzeti sajátosságok megtagadásától. Ha elfogadjuk a fejlődés elvét, szóba hozható, vajon Petőfi népiessége nem ismétli-e meg azt, amit Gottfried August Bürger, a magyar földön is jól ismert balladák szerzője a *Költemények* (1778) előszavában és *A költészet népszerűségéről* (1784) című értekezésében hirdetett. A műfajok elavulásának a lehetőségével is lehet számolni. Talán Madame de Lafayette tette az első lépést abban az irányban, mely azután a tragédia leértékelődéséhez és a regény fölemeléséhez vezetett. Való igaz, hogy nemcsak Arany János, de Tennyson is írt hosszabb elbeszélő művet versben, mint ahogyan vonósnyegyesek és hatalmas történelmi jeleneteket ábrázoló festmények is készültek a tizenkilencedik század második felében, de ekkor már a regény, a szimfonikus költemény és a tájkép közelebb állt a kánon központi részéhez, mint az említett három műfaj. Kassák a maga értékrendje alapján teljesen indo-

koltan nevezte maradiságnak, hogy az 1883-ban, 1886-ban, illetve 1900-ban született Babits, Tóth Árpád s Szabó Lőrinc az 1875-ben megjelent *Les fleurs du mal* című versgyűjteményt jelentette meg magyarul 1923-ban.¹⁹

Mielőtt azonban messzemenő következtetést vonnánk le a magyar művészet megkésetttségéből, nem szabad abba a kísértésbe esnünk, hogy műalkotások immanens értékére hivatkozzunk. Bartók nemzetközi elismertsége olyan jelentős előadóknak is köszönhető, mint Furtwängler, Hans Rosbaud, Mengelberg, Paul Sacher, Szergej Kusszevickij vagy Yehudi Menuhin, akik egyes műveinek bemutatására vállalkoztak. Nem teljesen indokolatlan megkérdezni, vajon nem volna-e több a nemzeti kánonba oly későn bekerült Csontváry festményeinek nemzetközi megbecsültsége, ha láthatók lennének alkotásai nagy nyugati képtárakban. Az igényes közönség túlnyomó többségének csakis arra nyílik alkalmá, hogy a kánon részeként emlegetett műveket ismerje meg, s ebből a szempontból aligha lehet figyelmen kívül hagyni a hozzáférhetőséget és a sokszorosíthatóságot. A művészettörténésznek nyilvánvalóan nehéz olyan festményekről, szobrokról vagy épületekről nyilatkozni, amelyeket viszonylag ritkán tud megtekinteni. Nabokov s Beckett, sőt a második vonalhoz sorolható Koestler, Ionesco vagy Cioran példája is igazolhatja, mekkora előnyt jelent az irodalomban a többnyelvűség.

Manapság oly sokat írnak a kánonok osztály, faj és nem szerinti kitágításáról, hogy talán arra is lehetne gondolni, e bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevésbé fordított irodalmak fokozottabb figyelembevételé. Egyre jobban fenyeget a veszély, hogy csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett s mindinkább merevedő kánonba. Kisebb nyelvi közösségekben a befogadók önálló része szívesebben fordul olyan könyvekhez, amelyeknek értékét szentesíteni látszik a nemzetközi közmegegyezés vagy legalábbis egy-egy híressé vált irodalmár, ahelyett hogy anyanyelvén olvasna olyan alkotásokat, melyeket nem vagy alig ismer a külföld. Természetesen magunknak is érdemes föltenni a nehéz kérdést: vajon a magyar nyelv viszonylagos elszigeteltsége okolható-e azért, hogy egyetlen magyar regény sem került be a nemzetközi köztudatba. Írtak-e nálunk olyan könyvet e műfajban a huszadik század során, melynek helye volna a világirodalomnak nevezett kánonban? A felvilágosodás és az avantgarde örökségének szellemében egyenesen arra kellene keresni választ, a *Pacsirta* vagy az *Aranysárkány* fejlődéstörténetileg későbbi szakaszt képvisel-e, mint a *Madame Bovary*? Ha az előrehaladás követelménye alapján létrehozott kánon szelleméhez ragaszkodom, könnyen tagadó lehet a válasz erre a kérdésre, mert Kosztolányi két legjobb regénye, huszadik századi irodalmunknak e két nagyszerű teljesítménye szerkezetileg

aligha „újszerűbb” az egymástól viszonylag távoli szövegrészek közötti motivikus kapcsolatot rendkívüli művészettel megteremtő francia regénynél; ha viszont az avantgarde kánonromboló örökségét képviselem, akkor dönthetek úgy, hogy nem ismerek különbséget nagy és kis művészet, lényeges és mellékes között, s ebben az esetben egyszerűen értelmetlennek tartom, ha megkérdezzük, miért írtam többet Kemény Zsigmondról, mint bármely más íróról, miért foglalkoztam tanulmányban Bánffy Miklóssal vagy miért vállalkozom – legalábbis szóban – az *Ábel a rengetegben* boncolgatására.

A kánonokkal szemben azért is szabad bizalmatlanságot érezni, mert a befogadónak mindig lehetnek olyan elfogultságai, melyeken nem tudja túltenni magát. Ilyen elfogultság az én esetemben az erdélyi kultúra, melyhez nyelvi, zenei, látványszerű, történelmi, illetve családi élmények kapcsolnak. Egyáltalán nem képezem, hogy az *Erdélyi történet* szerzője egy-két rövid elbeszélésen kívül egyenletesen kidolgozott műalkotást hozott volna létre, és úgy sejtem, valószínűleg Tamási említett könyve sem sorolható azok közé a magyar regények közé, melyek nemzetközi távlatból nézve kiemelkednek, noha szerzőjének legjobb műve. A kánonszerűség elválaszthatatlan az újraolvashatóság mértékétől, ám a többször olvasható művek köre viszonylag szűk, és az értelmezés lényegéből fakad, hogy egyéni előítéleteink hozzásegíthetnek olyan részértékek meglátásához, melyeket a befogadók többsége nem érzékel. A műalkotások befogadásához hozzá tartozik, hogy szerethetők olyan képet, amelyet senki más nem értékel. Nem érti a művészetet az, aki a nagy műveket nem élvezi, de alkatunknál, neveltetésünknel fogva egyéneként más és más kis mester alkotásait becsülhetjük. Magyarázhatom, miért is kedvelek egy verset vagy regényt, de nyilvánvalóan nincs mód meggyőzni bárkit is olyan mű értékeiről, amelyet elutasít, mert számára nem jelent élményt.

Kánonszerűen olvasni nem egyéb, mint annak a fölismerésnek hívéül szegődni, hogy csakis a többszöri befogadásnak lehet mélysége, a művek túlnyomó többsége pedig nem viseli el, sőt kifejezetten megszenvedti a többszöri befogadást. *Kemény Zsigmond* című munkámban megpróbáltam eltávolodni azoktól az értelmezésektől, melyeket korábbi tanulmányaimban adtam az ő műveiről; Ottlikról írott könyvemben kísérletet tettem az *Iskola a határon* többszöri elolvasására. Vajon hány magyar regényt lehet alávetni hasonló műveleteknek?

A kánokokat gyakran a vaskalapossággal, maradisággal hozzák összefüggésbe, s való igaz, hogy az öregedéssel tompul az érzékelő képességünk, időérzékünk megváltozásának azonban másik vetülete is létezhet. Tudom, hogy mind kevesebbszer hallgathatom meg *A nibelung gyűrűjét*, olvashatom

végig *Az eltűnt idő nyomában*, s ezért talán célszerűbb a hátralevő időben ezekkel foglalkozni, hiszen megértésükben legjobb esetben csak félúton vagyok, mint olyan alkotásokkal bíbelődni, melyeket már jórészt megfejtettem. A kánon központi részéhez sorolt, vitathatatlanul nagyszerű művek többsége úgylát megközelíthetetlen marad számomra – nyelvi s történeti ismereteim hiánya miatt sosem lesz fogalmam Tu Fu költeményeinek szépsége felől, pedig vagy harmincöt éve olvasgatom őket különböző fordításokban.

Annyi bizonyos, hogy az avantgarde nemcsak a nemzeti hagyományok létjogosultságát tette vitathatóvá, de általában rombolta a kulturális kánonokat. Legelőször is a befejezetlenség elfogadtatásával. Az irodalomban például már a beszélt s írott nyelv ellentétének csökkentése is a műalkotás körvonalazatlanságát, azonosíthatatlanságát sugallta. Gertrude Stein, Céline s Queneau törekvése mintegy szelídebb megnyilvánulása volt a nyelv tönkretételére irányuló szándéknak, mely az olasz s orosz futuristáknál, a dadaista mozgalom képviselőinél éppúgy megfigyelhető, mint Beckett-nél vagy John Cage 1975–76-ban kiadott *Üres szavak* című hosszabb szövegében.

A töredékszerűséget már a romantikusok is becsülték, ám az ő kánonjuknak ez az eszmény még csak a peremén helyezkedett el – a fokozatosan kibontakozó szerves formához képest, mely azt sugalmazta, hogy a nagy mű saját kiterjeszkedésként teremti meg önmagát, tehát döntő szerepet játszanak benne az egyes szerkezeti egységek – például jelenetek – között folytonosságot biztosító átmenetek. Az ilyen alkotás időben távoli elemek közötti összefüggések megértését igényli. Wagnerra éppúgy lehet gondolni, mint Proustra. Az avantgarde ezzel szemben a mozaik-, sőt halmazszerűséget, a folytonosságot megszakító vágást (montage) juttatja érvényre, a szerves forma helyett látszólag egymáshoz nem illő részeknek esetleges hatást keltő összeragasztását (collage), illetve -szerelését vallja eszményének és különböző anyagokat felhasználó összeállításával (bricolage, assemblage, installation) az összművészetre törekvő romantikával szemben a művészetközöttség (intermedia) irányába mutat.

Már az 1889-ben Párizsban megrendezett világiállításra jellemző volt a gép tisztelete, a konstruktivisták pedig a hivatásának megfelelő tárgy szépségét emlegették. 1913-ból származik az első readymade, melyet Duchamp kiállított. Ebből a tényből legalábbis három következtetésre lehetett jutni: 1. érvényét veszítette a műalkotás eredetiségének, egyszerűségének, példátlanságának romantikus követelménye, 2. az ötlet, illetve az elgondolás fontosabbá vált a megvalósulásnál, 3. az életmű folytonossága előtérbe került a befejezett termékhez képest. Az avantgarde olyan tevékenységként jelentkezett, amelynek résztvevői nem remekmű alkotására törekedtek. Maga Du-

champ az állította, hogy a „a festményeket a nézők csinálják”,²⁰ a mozgalom későbbi változatának, a konceptualista művészetnek egyik vezető képviselője pedig már egyenesen így fogalmazott: „A művészet csak kontextusként létezik, ez a természete – nincs más minősége.”²¹

A romantika műfajok tekintetében szűkítette az irodalom körét, az avantgarde kiterjesztette annak fogalmát, amennyiben nem különleges nyelvként, de sajtószerű olvasási módként határozta meg, s bevezette a látható, illetve hallható költészetet, vagyis megszüntette annak a határvonalnak az egyértelműségét, mely a művészet különböző ágai között korábban kialakult. Talán még a tudományhoz, illetve a bölcsülethez is közelítette a művészi tevékenységet, érintvén annak a lehetőségét, hogy e másik két területhez hasonlóan a művészetnek sem kell okvetlenül közönséget föltételeznie a szó szoros értelmében.

Az elmondottakból könnyen arra lehet következtetni, hogy aki érvényesnek fogadja el az avantgarde örökségét, annak szükségképpen tagadnia kell az eddigi összehasonlító kutatásban döntő szerepű kánonok létjogosultságát. A továbbiakban annak okát próbálom kideríteni, miért nem helyénvaló ez az állítás.

1906-ban Ady *Új versek*, a következő évben Rilke *Neue Gedichte* címmel adott ki gyűjteményt. 1936-ban Allen Tate *Reakciós értekezések költészetről és eszmékről*, 1948-ban F. R. Leavis *A nagy hagyomány* néven bocsátotta a közönség elé eszme-futtatásait. E külsődleges jelek mögött két jelenség húzódik meg: az avantgarde-nak nem sikerült teljes mértékben átalakítani a művészetéről kialakult elképzeléseket, azért sem, mert sok jelentős alkotó pályafutásának legfőbb viszonylag rövid szakaszáig tartozott az avantgarde-hoz. Picasso már 1917-ben Ingres modorában festette meg *Olga a hintaszékben* című képét, és Sztravinszkij is inkább csak egyetlen évtizedig tekinthető e mozgalom megtestesítőjének. A húszas években már döntő hatású újklasszicizmus megjelenését az is elősegíthette, hogy az avantgarde elnevezésben benne rejlő harcias, szinte katonai szemlélet érvénytelenedését érték-bizonytalanság követte. 1928-ban Gropiust Hannes Meyer svájci építész váltotta fel a Bauhaus irányítójaként. Az ő kijelentése – „A tradicionalizmus örökölt ellenség, a modernizmus hamis barát” – olyannyira kifejezte a két háború közötti időszak válogató (eklektikus) hajlamát, hogy azt még Kassák is érvényesnek fogadta el.²² *A ló meghal a madarak kirepülnek s a számozott versek szerzője* 1935-től egy sor olyan kötetet adott ki, melyek rímes szövegeivel a kései tizenkilencedik század életképszerűségéhez tért vissza. Regényeire talán fölösleges is kitérni, hiszen nyelvük alapján akár maradinak is lehetne nevezni őket – az 1929-ben megjelent *Angyalföld* például alighanem

ugyanannak a naturalizmusnak a szellemében készült, melyet szerzője három évvel korábbi s már említett röpiratában a hanyatlás megnyilvánulása-ként könyvelt el.

Nemcsak azoknak lehet igazuk, akik az avantgarde életének viszonylagos rövidségét emlegetik, hanem talán azoknak is, akik arra hivatkoznak, rengeteg rossz mű keletkezett e mozgalom igézetében. Sőt, még azon is érdemes elgondolkodni, vajon joggal emlegetik-e a posztmodern helyzet elméletírói a huszadik század első felében keletkezett kezdeményező erejű alkotások kisajátíthatóságát. Webern műveit már az értő kortársak is nagyon sokra becsülték. Ma bizonyára szélesebb körben ismerik a munkásságát, népszerűségéről azonban aligha lehet beszélni. Bartóknak is vannak kiemelkedő alkotásai – például a *Négy zenekari darab* (op. 12, 1912–21) vagy az *I. hegedű-zongora szonáta* (1921) –, amelyeket még Magyarországon is ritkán játszanak. Az avantgarde irodalom s zene termékeinek túlnyomó többsége rendkívül ritkán kerül a közönség elé. A *Finnegans Wake* ma is kevesek olvasmánya. A huszadik század első felének magyar avantgarde költészetéből Kassák szabadverseit és talán Németh Andor 1927-ben írt *Fekete csillag* című alkotását leszámítva igencsak kevés szöveget tart számon a tágabb olvasóközönség; a *Ma* szerkesztője köré csoportosult vagy vele vitázó költők többségének legföljebb a neve hangzik ismerősen, műveikre nem szokás emlékezni. Joggal állapította meg a huszadik századi irodalom egyik kiváló szakértője, hogy „líránkban nem tudott gyökeret verni az az avantgarde szellemiség, amelyik következetesen igyekezett lerombolni az irodalom szentélyeit”.²³

A mozgalom életének viszonylagos rövidsége, illetve a szellemében fogant művek többségének egyenetlen művészi színvonala és/vagy viszonylagos hozzáférhetetlensége egyaránt okolható azért, hogy a korai huszadik század újítóinak nem sikerült gyökeresen átalakítani a művészeti kánonokat. Még döntőbb szerepe lehetett a mozgalom elméleti örökségében rejlő önellentmondásnak.

Miközben a huszadik század elejének újító szándékú művészei a természetre hivatkozó romantika visszafelé tekintő felfogásával szemben az utópia szellemét hirdették, az úgynevezett primitív kultúra tisztelete révén mégis folytatták a romantika hagyományát, vagyis elfogadták azt a tizennyolcadik század végén elterjedt álláspontot, hogy a művészet annak a fölélesztését jelenti, ami ősi, csiszolatlan, sőt „barbár”. Bartók 1911-ben kiadott *Allegro barbaro* című zongoradarabja éppúgy ezt a szellemet tükrözi, mint Sztravinszkij 1913-ban bemutatott fő műve, a *Le sacre du printemps*. A paraszti kultúra vagy a középkor művészetének fölértékelésével a romantikusok két-

ségessé tették a fejlődés elvének érvényességét, „egyszerűségük” miatt dicsérendő, meghatározhatatlan időben vagy korábban keletkezett alkotásokat emeltek a kánonba s így bizonytalanná tették történeti s művészi érték viszonyát. Midőn a *Meistersinger* első felvonásának záró jelenetében Kothner az iránt érdeklődik, kitől tanulta az éneklést Walter von Stolzing, a lovag Walter von der Vogelweidére hivatkozik, akiről Beckmesser azt jegyzi meg, hogy már régen meghalt. A városi jegyző által képviselt korszerű vitathatóságát azután Sachs hangsúlyozza, a második felvonás harmadik jelenetében. Az organomonológban így minősíti Walter von Stolzing dalát: „Es klang so alt, und war doch so neu.” Némely alkotások hatásának története egyértelműen elárulja, hogy „ugyanaz a mű” egyik kor távlatából nézve maradi-nak, másoknak értékrendje alapján kezdeményezőnek minősülhet. Johann Sebastian Bach *Actus tragicus* néven ismert, „Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit” kezdetű, BWV 106. jegyzékszámú, viszonylag korai, 1707 körül írt kantatáját keletkezésének idején ódivatúnak tartották, a romantikusok viszont újszerűségéért értékelték nagyra, mert „a szétdarabolt, töredezett (zerbrochen) forma a korai tizennyolcadik században régiesnek, a tizenkilencedikben modernnek számított”.²⁴

A történelemnek kiiktathatatlan sajátossága a felejtés, melynek következtében a kortársak újnak vélhetik azt, ami voltaképpen igen régi. „Áldott az, aki az újat hozza. Azt az újat, mely régi, de mi újnak látjuk” – írta Kosztolányi.²⁵ A régi s új viszonylagosságából vagy egyenesen rejtett egységéből, történeti s művészi érték feszültségéből származó bizonytalanságot az avantgarde sem oszlatta el, hiszen eredeti összefüggésrendszeréből kiemelve, egykori rendeltetésétől megfosztva becsült magyar népdalt, afrikai szobrot vagy Bali szertartást. E tájékozódás kifejezetten gyengítette a történelemnek a felvilágosodástól örökölt célelvű felfogását, s arra emlékeztetett, hogy e tizennyolcadik századi örökség figyelmen kívül hagyta az Európán kívüli kultúrákat.

Igaz, Williams Carlos Williamstól Kassáig több költő is hangoztatta a szimbolistákra jellemző több- vagy mélyértelműség, rejtett másodlagos jelentésből származó homály kiiktatását, ám az elv még náluk is szembekerült a gyakorlattal, a szürrealisták pedig egyenesen a romantikusokra hivatkozva igyekeztek visszatérni a metaforikus kifejezésmódhoz, melyet legalábbis Vico óta az emberi történelem korábbi szakaszával hoztak összefüggésbe a metonimikus (allegorikus vagy fogalmi) s a leíró nyelvhez képest. A Schönberg, Berg s Webern képviselte második bécsi iskolától ugyan távol állt a népzene, ugyanez azonban már köztudottan nem mondható Bartókról s Sztravinszkijról. 1904-ben a drezdai néprajzi múzeumban fedezte fel a maga

számára Kirchner a néger szobrászatot, mely azután nemcsak az expresszionistákra, de Picassóra és másokra is döntően hatott. A barátságos és ellenséges természet szembeállítását sem feleltethető meg olyan maradéktalanul a romantika s a modernség ellentétének, mint azt Jauß állította, hiszen Messiaen zenéje elválaszthatatlan a madárhangok szenvedélyes gyűjtésétől, az avantgarde egyik legkövetkezetesebb képviselőjének, Cage-nek pedig egész munkásságára rányomta bélyegét a természetbe való visszavonulásnak Thoreau által képviselt, vitathatatlanul romantikus kultusza.

A kétarcúságnak jellegzetes példájaként lehet hivatkozni Schönberg felfogására. Egyrészt csakis az újat ismerte el művészi értéknek, másfelől viszont éppúgy ragaszkodott a szerves forma romantikus követelményének fenntartásához, mint Pound vagy az angolszász „új kritika” képviselői, akik egyébként roppant szigorú és hatásos kánonalkotók voltak – a Cleanth Brooks és Robert Penn Warren szerkesztette, először 1938-ban, majd bővítvé 1950-ben és 1960-ban kiadott, *A költészet értése* (Understanding Poetry) című gyűjtemény nemzedékek számára meghatározta, milyen verseket és hogyan kell olvasni. A második bécsi iskola létrehozója *Fejlődésem* című eszme-futtatásában így írt a tizenkétfokúságról: „ez az eszme kifejezetten evolúció eredménye, semmivel sem forradalmibb, mint bármely más alakulás a zene történetében.”²⁶ Hasonlóan jellemző a század egyik legkövetkezetesebben városi költőjének 1933-ban tett kijelentése: „Nagyváros, iparosítás, intellektualizmus, mindazok az árnyak, amelyeket a korszak gondolataimra vetett, a század minden hatalma, mely saját tevékenységemben jelen van – vannak pillanatok, melyekben ez az egész meggyötört élet elsüllyed és csak a sík messzeség, az évszakok, a föld, az egyszerű szavak: a nép marad.”²⁷

Az avantgarde elkötelezett, sőt politikus művészetet hozott a l’art pour l’art helyére, de e törekvése aligha járt maradéktalan sikerrel. Jónéhányan azok közül, akik a társadalom megváltoztatásának céljával indultak, a későbbiekben föladták a derűlátó jövőbenézést. Művészet s ipar szövetkezésében a költészetnek aligha lehetett döntő szava, a huszadik század második felére jellemző művészetközötti (intermediális) tevékenység egyik kifejezetten baloldali egyénisége pedig már jellemző módon így nyilatkozott: „A modernizmus szerintem az ipari kapitalizmus kulturális eszmeisége.”²⁸

Az avantgarde elméleti örökségének önellentmondását legfőljebb – igen óvatosan – úgy próbálhatjuk feloldani, hogy megkockáztatjuk a föltevést: a mozgalom legharcosabb szószólói ugyan egyenes vonalú fejlődés eszményét hirdették, az igazán jelentős alkotók többsége viszont némi kétellyel élt a felvilágosodásnak ezzel a hagyatékával szemben. Benn 1933-ban így fogalmazott: „az ember [...] idősebb a francia forradalomnál, rétegezetebb, mint

ahogyan a felvilágosodás gondolta.”²⁹ Ebben a megnyilatkozásban is a romantika örökségének egyik összetevője fedezhető fel, akár Duchamp következő állításában: „A művészetet önmagukat kifejező egyének egymást követő sora teremti. Haladásról nincs szó, az nem egyéb, mint nagyravágyás a részünkről.”³⁰

A művészséget nem előre-, hanem visszatekintő értékelés teremti, mivel „minden történő végtelen jövőből a visszahozhatatlan múltba fordul (rollt)” – ahogyan a bölcselel mondja.³¹ Valamely szöveg, festmény, szobor, zenemű vagy akár mozgókép a kánonteremtődés folyamata révén válik műalkotássá. Ezt a fölismerést fogalmazta meg 1957-ben a dráma egyik megújítója, Jean Genet, Giacometti munkáinak mérlegelésekor: „Nem, igazán értem, kit is neveznek a művészetben újjónak. Kellene-e valamely művet a jövő nemzedékeknek érteni? De hát miért? És mit is jelentene ez? Hogy hasznát vehessék? Mi célból? Nem tudom. Sokkal világosabban látom – ha nem is éppen nagyon tisztán –, hogy minden nagy igényű műalkotásnak létrehozása pillanatától fogva óvatosan le kell szállnia az évezredekbe, s lehetőség szerint el kell merülnie az olyan halottakkal benépesített, ősrégi éjszakába, akik hajlandók magukra ismerni e műben. Nem, nem, a műalkotás nem gyerekek nemzedékeihez, hanem a halottak megszámlálhatatlan népéhez szól, akik befogadják vagy elutasítják. Olyan halottakról beszélek, akik sosem éltek.”³²

Megkockáztatom a föltevést, hogy egyedül a képzőművészetben sikerült az avantgarde-nak legalábbis részlegesen áttörnie a kánonok intézményesült kereteit. Sőt, talán még ezen a területen sem lehet teljesen diadalról beszélni, hiszen a mozgalom tevékenységének jelentős része nehezen őrizhető meg vagy legalábbis nem helyezhető el közgyűjteményben – némely épületek sohasem készültek el, a dadaizmus egyes megnyilvánulásai, a letörölt szövegek, az utcaművészet s a részben nyelvi, részben rajz jellegű falfirkák (graffiti), az intermediális alkotások, a happening, illetve performance jellegű tevékenységek nem mindig tárolhatók. Sőt, némi túlzással akár azt is lehet állítani, a befejezett termék helyett folyamatszerű tevékenységre irányuló, a tudomány tényeit műalkotássá alakító avantgarde lényegénél fogva nem válhat részévé valamely kánonnak. „Korunk kész művészeti termékei iránt némi ellenszenvet érzek, haszontalannak érzem tartósságukat” – jelentette ki 1975-ben egy több területen is kísérletező magyar alkotó.³³

A hozzáférhetőség hasonló nehézségei a többi művészeti ágban is léteznek – Boulez 1974-ben bemutatott *Rituel in Memoriam Maderna* című művéből ugyan készült hangfelvétel, de a „mű” természetétől elválaszthatatlan, hogy alkalomról alkalomra változik s a zenészek csoportjainak térben kell elhelyezkedniök. Cage némileg félreérthetően némának nevezett darabja, a 4'33"

(1954) még nyilvánvalóbb példa a rögzíthetetlenségre, hiszen minden „előadáson” másféle hangokat lehet hallani az alatt az idő alatt, amíg a zongorista tétlenül ül a hangszerénél. Arno Schmidt írói jelentőségének fölbecsülését erősen nehezíti, hogy legeredetibb „könyveit” nehezen kezelhetőségük és magas árak miatt még a közkönyvtáraknak is csak töredéke vásárolta meg, „elolvasásuk” pedig legalábbis meglehetősen körülményes. Ugyanez mondható a dobozregényekről. Jellemző példaként említhetem, hogy Bryan Stanley Johnson *A szerencsétlenek* című, Londonban 1969-ben megjelent regényét Magyarországon hagyományos könyvalakban adták ki, lehetetlenné téve, hogy a közönség a tizenegy részből kilencet eredeti rendeltetésének megfelelően, tetszőleges sorrendben olvasson. Az állandósíthatóság és a forgalmazhatóság mellett a viszonylagos lefordíthatatlanság is gátolhatja némely avantgarde szövegek befogadását valamely nemzetközi kánonba: a konkrét költeményeken és képverseken kívül a szójátékokban tobzódó anagrammatikus versek vagy regények – például Henri Michaux *Dans la nuit* című, kötetben 1930-ban kiadott költeménye, vagy Jean Ricardou regényei közül a *La Prise/Prose de Constantinople* (1965) – is nagyon nehezen ültethetők át másik nyelvre. Talán ez is okozza, hogy Esterházy Péter szépprózája viszonylag kevésbé élvezhető idegen nyelven – mindenesetre sokkal kisebb mértékben, mint (mondjuk) Nádas Péter elbeszélő művei, melyek közelebb állnak a történetmondás korábban szentesített hagyományaihoz.

Az avantgarde lényegéhez tartozott, hogy megkérdőjelezte a művészeti intézményeket – kivonult a képtárból, színházból és hangversenyteremből, és igyekezett lehetetlenné tenni az irodalmi szöveg elolvasását és a más nyelvre fordítást –, ezek azonban nemcsak túléltek e mozgalmat, de kemény ellenállást is tanúsítottak vele szemben. A magas és népszerű művészet ellentétét helytelenítő alkotók sokszor akaratlanul is e szembenállás fokozói lettek. Az került be a köztudatba, ami inkább megtartotta a folytonosságot a múlttal. Ami „avantgarde”-nak látszott, de „modern”-nek bizonyult. A klasszikusnak nevezett modernség – angol nyelvterületen „high modernism” – nemcsak vagy nem elsősorban történeti, hanem értékelő megkülönböztetés eredménye. Azokat a regényeket, költeményeket, festményeket, szobrokat, épületeket, fény-, illetve mozgókép jellegű alkotásokat, szín- vagy zeneműveket szokás ezzel a névvel illetni, amelyeket egyes intézmények szószólói mértékadónak, maradandónak, „modern klasszikusnak” tekintenek.

A huszadik századi kánon újraképződésének az előrehaladottságát próbálják leplezni azok a törekvések, amelyek túlzottan közelítik egymáshoz a klasszikusnak nevezett modernséget és az avantgarde-ot. Ilyen egyszerűsítéshez folyamodott Jauß is már idézett megállapításának megfogalmazása-

kor, midőn azt szerepeltette történeti okfejtésének kiindulópontjaként, ami az esztétikai tapasztalat vonatkozásában „az új küszöbén közös volt az 1912. év avantgarde mozgalmi és James Joyce, Virginia Woolf, Ezra Pound és Marcel Proust között”.³⁴ Pound sokrészes műve, *Az énekek* – melyet szerzője 1904-ben kezdett írni és szinte haláláig, 1972-ig új részekkel gyarapított – párbeszédet folytat az *Odüsszeiával*, Ovidius művével, az *Átváltozásokkal* és Dante *Commediájával* is. Joyce és Virginia Woolf művei közül nem a nyelvet kezdeményező erővel megújító *Finnegans Wake* és *A hullámok*, hanem az *Ulysses* és *A világitótoronyhoz* került be a kánonba, mert e két utóbbi könyv ugyanúgy igazodik a történetmondás korábbi szabályaihoz, Homérosz, Sterne, Jane Austen és Henry James örökségéhez, mint ahogyan Proust regénysorozata erősen kapcsolódik Madame de Sévigné leveleihez, Saint-Simon *Visszaemlékezése*éhez, az *Érzelmek iskolájához*, sőt az *Emberi színjátékhoz*.

Proust műve arra is emlékeztet: a huszadik századi regény megteremtői olykor egyenesen visszajára fordították Baudelaire állítását, amennyiben számukra éppenséggel nem a „korszerű”, hanem a már nem létező jelentette a legfőbb értéket. Nemcsak *Az eltűnt idő nyomában* elégikus hangnemű, de *A világitótoronyhoz* is: e többé-kevésbé önéletrajzi regény a huszadik századból nézve magasabb rendűnek, egységesebbnek s öntörvényűbbnek láttatja azt az értékvilágot, amelyben egykor Virginia Woolf szülei – a tizenkilencedik század második felének jelentős értekező prózaírója, Sir Leslie Stephen és részben francia származású felesége – éltek. Woolf írásmódjára döntően hatott Henry Jamesé, akinél a próza átalakításának a szándéka szintén visszatekintő értékrenddel párosult. A „haladás” már *A bostoniak* (1886) főszereplője számára is gyanús jelszónak számít, *A galamb szárnyai* (1902) lapjain pedig a hanyatló Velence a világ kulturális szegényedését is jelképezi. Az *Itáliai órák* (1909) című útikönyvben az etruszk emlékek példája annak a gondolatnak a fölvetéséhez szolgál kiindulópontul, hogy a művészi életménynek semmi köze a haladás gondolatához, hiszen az esztétikai hatás a történeti képzelet fölfüggesztését idézi elő; a reneszánsz nagy teljesítményei s a tizenkilencedik század végi egységes Olaszország, művészet és anyagi gyarapodás, szellemi érték és politikai demokrácia között feszülő föloldhatatlan ellentét, s általában valamely nagy hagyomány teljes megszakadásának lehetősége, annak az érzése áll a figyelem középpontjában, hogy az anyagi jelennek s jövőnek semmi köze a szellemi értékekben gazdag múlt-hoz; Tintoretto megfeketedő képei pedig egyenesen azt sejtetik, hogy a jövő nemzedékek már egyre kevesebbet fognak látni a nagy művészetből, és a műalkotások értése voltaképpen nem egyéb, mint a későn érkezettnek az erőfeszítése arra, hogy az általa talált nyomból visszakövetkeztessen a már

nem létezőre. Az *amerikai színtér* (1907) arról ad számot, hogy a hazájába visszalátogató író az ízlés roppant hanyatlását tapasztalja a „modern” világban, a *William Wetmore Story és barátai* (1903) című életrajz fordított arányt állapít meg az idő felgyorsulása és a művészetek értő befogadása között, a töredékben maradt regény, *A múlt észlelése* (*The Sense of the Past*, 1917) pedig roppant jellemző módon annál a részletnél szakad félbe, melyben az amerikai hősnek sikerül átlépnie a tizenkilencedik század eleji Anglia világába, amelyet oly sokra becsül.

Thomas Mann, Joyce, Musil, Faulkner és mások alkotásaira is lehetne hivatkozni annak igazolására, mennyire távol is áll az avantgarde utópia szellemétől azoknak a műveknek a világgépe, amelyeket a naturalizmussal szakító huszadik századi regény kialakulásával szokás összefüggésbe hozni. Talán még az a föltevés is megkockáztatható, hogy nem annyira az avantgarde vers- és regényírásának termékei kerültek be a kánonba, mint inkább olyan alkotások, amelyeket könnyebben lehetett rokonítani a kánon részének tekintett korábbi művekkel. Az *Ulysses* vagy a *Doktor Faustus* olvasását nyilvánvalóan megkönnyítette, hogy mindkét regény régi történetet helyez új összefüggésrendszerbe, Apollinaire költészetének meglehetősen korai befogadását is alighanem az tette lehetővé, hogy hamar érezhetővé váltak benne a líraiságnak, sőt olykor egyenesen a dalszerűségnek már a tizenkilencedik században elfogadott jellegzetességei, s talán még *A ló meghal a madarak kirepülnek* s a *Fekete csillag* is azért vált viszonylag könnyen ismertté, mert mindkettő önként kínálja a Bibliára vonatkoztatott olvasási módot. Az *énekek* befogadását ugyan sokáig késleltették a szerzőjének politikai nézeteivel szemben fölhozott kifogások, sőt az is, hogy élménylírát, önkifejezést, egyénes személyiség vallomását keresték benne, újabban viszont már egyre több olyan értelmezés készült róla, mely vezérmotívumszerű fölépítést tulajdonít e hatalmas terjedelmű költeménynek, és kultúrák közötti párbeszédet megvalósító, korábbi szövegeket átértelmező műként a föltételezett nemzetközi kánon központi magjához sorolja. A közelebbi múltból is lehetne példát említeni annak igazolására, hogy valamely mű elismertetését a széles körben elfogadott kánonhoz kapcsolódás könnyíti meg – az osztrák Christoph Ransmayr kiváló regénye, a *Die letzte Welt* (1988) bizonyára azért is keltett viszonylag gyorsan nemzetközi visszhangot, mert Ovidius sorsának és költeményeinek újraértelmezéseként is felfogható.

Nemcsak a zenére, az irodalomra is érvényes a következő megállapítás: „A repertoáralkotás a korai tizenkilencedik századtól a jelenkorig általában véve előírászerű, tehát klasszicista alapozású: az ember nem régi, hanem időfeletti zeneként érzékeli azt, aminek állandó ismétlését óhajtja.”³⁵ A be-

fogadás megismételhetősége nem szükségszerűen lehetséges vagy kívánatos avantgarde alkotások esetében. A Louvre látogatója a *Mona Lisa* s más képekből ismerős képek előtt áll meg, a hangversenyközönség arra kíváncsi, miként játssza a nagy zongorista a jól ismert *Apassionata* szonátát. A *pusztas ország* vagy *A tulajdonságok nélküli ember* sokszor újraolvasható, az *Üres szavak* vagy Sollers 1981-ben kiadott központozás nélküli regénye, a *Paradicsom* viszont aligha. A kánonszerűség a huszadik századi művészet befogadásában is érvényesül. Tagadhatatlanul szerepet játszik ebben az üzlet, de az is, hogy a tapasztalt befogadó már tudja, mit érdemes újraolvasni, gyakran megtekinteni, illetve meghallgatni. E két tényező állandó feszültségben van egymással, hiszen a kánon egyszerre kerékkötője s előmozdítója a művészet befogadásának.

A szigorú válogatás a huszadik századi alkotásoknál is nagyon hamar elkezdődött. A két háború közötti magyar művészek a *Cahiers d'Art*-ból tájékozódtak a nyugati eredményekről, e kiadvány pedig elsősorban Picasso, Matisse és néhány más művész elfogadtatását tűzte ki célul. Boulez karmesterként és íróként egyaránt arról igyekezett meggyőzni a közönséget, hogy a huszadik század zenéjének „öt nagy” képviselője volt: Bartók, Berg, Schönberg, Sztravinszkij s Webern.³⁶ Hangversenyein s lemezfelvételeivel a reper-toár tágítása helyett egyre inkább ugyanazoknak az alkotásoknak mind elmélyültebb értelmezésére törekedett – hasonlóan az öt megelőző évtizedek nagy karmestereihez, Mengelberghez vagy Furtwänglerhez, akik idősebb korukban már szűkítették az előadott művek halmazát s Beethoven egy-egy szimfóniájának sokszori elvezénylésével a nagy mű tolmácsolásának szinte korlátlan lehetőségeire ébresztették rá a közönséget.

Nem kevésbé szigorú kánon jött létre a viszonylag könnyen fordítható regény területén. Eredetileg 1955-ben kiadott doktori értekezésében Jauß *Az eltűnt idő nyomában* (1918–27), az *Ulysses* (1922) s *A varázshegy* (1924) című műveket emelte az élvonalba.³⁷ Majdnem harminc évvel később, nem kizárólagos érvénnyel, de mégis jellemző módon Ricoeur a következő három regényt választotta ki ugyanebből az időszakból: *Mrs. Dalloway* (1925), *A varázshegy* s *Az eltűnt idő nyomában*,³⁸ Viktor Žmegač pedig Proust, Thomas Mann, Gide, Joyce, Virginia Woolf, Kafka, Musil és Broch műveire tágította a kört.³⁹ E három példa azt sugalmazza, hogy nemcsak a regény műfaja, de az avantgarde megjelenése sem tudta csökkenteni az irodalom kánonszerű felfogásának erejét. A harmadikként említett kutató döntésének külön nyomatékot ad, hogy kelet-európai létére is angol, francia s német nyelvű művekre korlátozta választását, noha eredetiben olvassa a szláv irodalmakat. A műfaj tizenkilencedik századi kánonjában szerepeltet is orosz alkotásokat,

de a huszadik század esetében még a szerinte Rilke, Sartre, Camus, Dos Passos, Faulkner, Döblin s Huxley képviselte második vonalban sem említ a szóban forgó nyelvterületeken kívül létrejött művet. Nemcsak a kelet-európaiakat hagyja figyelmen kívül, de például a skandinávokat is, holott megkockáztatható a kérdés, vajon a Nobel-díjjal is kitüntetett Hamsun nem volt-e jelentősebb művész Huxley-nál. Žmegač az ironikus, játékos öntükrözés mellett a lélektani vonatkozások elmélyítését tekinti a huszadik századi regény fő ismérvének. Ebből a szempontból a norvég író kezdeményező szerepet játszott, vagyis mellőzése csakis azzal magyarázható: a horvát irodalmár a legelterjedtebb nyelveken írt művekre korlátozza a nemzetközi érvényű irodalmat. Döntése bajosan minősíthető önkényesnek, hiszen a könyvkiadók, oktatási intézmények és irodalmárok többsége valóban az általa kiemelt szerzők műveire összpontosítja figyelmét.

Lehet ezeket a kánonokat túlzottan szűknek és szigorúnak ítélni, de aligha tanulság nélkülinek. Ha valaki figyelmesen elolvassa akár a Jauß által kiemelt három regényt, az így nyert távlatból vajon nem tetszik-e majd kicsit elavultnak szinte minden olyan mű, melyet magyarul írtak a huszadik század első felében? A *Prae* aligha mondhat magának olyan nagyívű és kidolgozott fölépítést; mely – különböző módon és léptékben – mind Proust, mind Joyce alkotásának meghatározó jellegzetessége.

A kultúra bizonyos szabályok követését, a művészet újak létrehozását jelenti. Viszonyuk ellentmondásos, mert a kultúra léte elválaszthatatlan attól az alapföltevéstől, hogy a világmindenségnek van iránya, a művészet lényegéből viszont egyáltalán nem következik bármiféle történelemre vonatkoztatott célképzet. Kultúra nem létezhet kánon nélkül, mert közmegegyezést tételez föl. Környezet feladatkörét látja el – szemben a művészettel, amely tevékenység. A művészet lényegében különbözik a kultúrától, de nem tartható fenn nélküle, mert csakis intézmények segítségével lehet hozzáférhetővé tenni. Nehéz bízni annak az értékítéletében, aki nem ismeri a kánonhoz számító írói, zenei, képzőművészeti alkotásokat.

Mondhatnók tehát azt, hogy a kánon szükséges rossz a művészet szempontjából, de ez torzító egyszerűsítés volna, mert nagyon is elképzelhető, hogy a művészet csak részben történeti lényegű. A huszadik század egyik nagy karmestere így határozta meg a kánon alapkövetelményét: „Szükséges, hogy a műalkotásnak nemcsak magassága, de szélessége, nemcsak mélysége, hanem telítettsége is legyen.”⁴⁰ Ha az ilyen időtlen értékeknek van némi létjogosultsága, akkor elképzelhető, hogy az avantgarde sikere a művészet megszűnését vonná maga után. A feltételes módot az indokolja, hogy a számítógépes művészet elterjedésével még bekövetkezhet az, amiről a hu-

szadik század első felének újtói álmodoztak: jelentőségét veszítheti a megkülönböztetés művészet s nem művészet között. Ebben az esetben főnállhat a veszély, hogy az avantgarde által maradiságukért joggal elmarasztalt, ám jelentős kulturális örökséget képviselő művészeti kánonok – művek és értelmezési módok egymásra vonatkoztatott rendszerei – végképp elveszítik kapcsolatukat a jelennel és a múlt tanulmányozható emlékeivé válnak. Lehetséges, a művészetek értelmezőinek föl kellene készülnie erre a lehetőségre, hiszen ilyen alapvető változás szükségessé teheti mindazoknak az elméleti előföltételeknek a felülvizsgálatát, amelyek hosszú idő óta kiindulópontul szolgáltak a műalkotások összehasonlító kutatásában.

- 1 VALÉRY, Paul, *De l'enseignement de la poétique au Collège de France = Variété V.*, Paris, Gallimard, 1945, 288.
- 2 SENECA, *Ad Lucilium epistulae morales II. = Œuvres complètes de Sénèque*, tome I, Paris, Garnier, 1885, 3.
- 3 JAUSS, Hans Robert, *Studien zum Epochenwandel der ästhetischen Moderne*, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1990, 9.
- 4 ŽMEGAČ, Viktor, *Der europäische Roman: Geschichte seiner Poetik*, 2., unveränderte Aufl., Tübingen, Max Niemeyer, 1991, 276.
- 5 KOCSIS Zoltán, Az utolsó kézjegy hitele, *Muzsika* 37:4 (1994), 18.
- 6 ISER, Wolfgang, Concluding Remarks, *New Literary History*, vol. 22, no. 1, Winter 1991, 234.
- 7 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, 2., átdolgozott kiad., Budapest, Révai, 1935, 211.
- 8 WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*, Budapest, MTA, 1959, 46.
- 9 FOUCAULT, Michel, *L'archéologie du savoir*, Paris, Gallimard, 1969, 178.
- 10 WITTGENSTEIN, Ludwig, *Vermischte Bemerkungen*, Oxford, Blackwell, 1984, 8.
- 11 THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia, 1931, 25.
- 12 Uo., 45.
- 13 FLAUBERT, Gustave, *Correspondance*, tome I, Paris, Charpentier, 1891, 137–138.
- 14 BENN, Gottfried, *Zur Problematik des Dichterschen = Gesammelte Werke in acht Bänden*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1975, Band III, 634.
- 15 *The Rise and Fall of Literary and Artistic Canons*, *Neohelicon* XVII/1 (1990), 129–159; *The Illusion of (Un)certainly: Canon Formation in a Postmodern Age*, *Dedalus* 1 (1991), 377–402; *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban*, *Literatura*, 1992/2, 119–133; *Canon and History = Visions in History/Visions of the Other*, szerk. GILLESPIE, Gerald–HIGONNET, Margaret R.–JONES, Sumie, Tokyo; University of Tokyo Press, 1994 (sajtó alatt).
- 16 HEIDEGGER, Martin, *Einführung in die Metaphysik*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1983, 170.
- 17 BAUDELAIRE, Charles, *Le peintre de la vie moderne = Écrits sur l'art*, tome II, Paris, Le livre de poche, 1971, 133.
- 18 BENN, Gottfried, *Pallas = Gesammelte Werke...*, i. kiad., Band III, 929.
- 19 KASSÁK Lajos, *Az izmusok története*, Budapest, Magvető, 1992, 170.
- 20 ARMAN, Yves, *Marcel Duchamp plays and wins*, Paris–New York–Genève, Marval–Yves Arman–Galerie Beaubourg–Galerie Bonnier, 1984, 119.
- 21 KOSUTH, Joseph, *Art after Philosophy and After: Collected Writings, 1966–1990*, Cambridge, MA, The MIT Press, 1991, 41.
- 22 KASSÁK Lajos, *Az izmusok története*, i. kiad., 111.

- 23 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*, Budapest, Balassi Kiadó, 1994, 113.
- 24 DAHLHAUS, Carl, *Analyse und Werturteil*, Mainz, B. Schott's Söhne, 1970, 70.
- 25 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, Budapest, Szépirodalmi-Forum, 1990, 483.
- 26 SCHÖNBERG, Arnold, *Style and Idea: Selected Writings*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1984, 86.
- 27 BENN, Gottfried, *Antwort an die literarischen Emigranten = Gesammelte Werke...*, i. kiad., Band VII, 1702.
- 28 KOSUTH, Joseph, *i. m.*, 154.
- 29 BENN, Gottfried, *i. m.*, 1698.
- 30 ARMAN, Yves, *Marcel Duchamp...*, i. kiad., 82.
- 31 HEIDEGGER, Martin, *Der Begriff der Zeit*, Oxford, Blackwell, 1992, 18.
- 32 GENET, Jean, *L'Atelier d'Alberto Giacometti = Œuvres complètes*, tome V, Paris, Gallimard, 1979, 43.
- 33 RONTE, Dieter-BEKE László, *Dóra Maurer: Arbeiten/Munkák/Works 1970–1993*, Budapest, Present Time Foundation, 1994, 60.
- 34 JAUSS, Hans Robert, *Studien zum Epochenwandel...*, i. kiad., 9.
- 35 DAHLHAUS, Carl, *Epochen und Epochenbewußtsein in der Musikgeschichte = Epochenschwelle und Epochenbewußtsein*, szerk. HERZOG, Reinhart-KOSELLECK, Reinhart, München, Wilhelm Fink, 1987, 92.
- 36 BOULEZ, Pierre, *Relevés d'apprenti*, Paris, Seuil, 1966, 304–305.
- 37 JAUSS, Hans Robert, *Zeit und Erinnerung in Marcel Prousts „A la recherche du temps perdu“*. Ein Beitrag zur Theorie des Romans, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986, 11.
- 38 RICOEUR, Paul, *Temps et récit*, tome II, Paris, Seuil, 1984, 152–225.
- 39 ŽMEGAČ, Viktor, *Der europäische Roman...*, i. kiad., 253.
- 40 FURTWÄNGLER, Wilhelm, *Vermächtnis: Nachgelassene Schriften*, Dritte Auflage, Wiesbaden, F. A. Brockhaus, 1956, 30.

Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát?

– Az esztétikai hatásfunkciók és a történeti irodalom-értelmezés –

...hallgatni szokott az irodalomtörténész, amikor a történetírás mibenlé-
tének és a történeti hermeneutikának a problémáit tárgyalják.

(Jauß: *Geschichte der Kunst und Historie*)

Az egykori kérdések nem váratlanul és hirtelen merülnek fel előttünk, de bizonyosan nem is önkényesen tesszük föl őket újra. Mi indokolja akkor két évszázad múltán a híres jénai székfoglaló címének újrafogalmazását? Ha abból a tapasztalatból indulunk ki, hogy a jelenkori irodalomértés horizontjában az esztétikai ítélőerőnek már-már az a közösségképző funkciója is kérdésessé vált, amellyel Kant utasította el a recepció eredetiségének mítoszát, akkor láthatóvá válik a schilleri kérdés időszerűségének indoka. Ma, amikor hovatovább minden értelmezés eredetinek – s ezért jogosultnak – hirdeti magát, nem a tradicionalizmus megerősítése okán kell visszanyúl-
nunk a történeti hagyomány egyik korszakfordító „eseményéig”, hanem a másként visszatérő kérdés új összefüggései miatt.

Termékeny és nagy kiterjedésű terület a történelemé, hirdette Schiller beszéde. Magában foglalja az egész morális világot, miközben a nézetek változó formái, butaságok és bölcsességek sora, emberi lealacsonyodás és nemesedés kíséri végig azt az utat, amit egyetemes történelemnek nevezünk. Tudjuk viszont azt is, hogy éppen Schiller korá az a nagy korszak, amikor a történelem antropológiai képzeté egyáltalán kialakul. A nem-ember-alkotta „história” világa a 18. században válik az időbeliként felfogott antropológiai folytonosság egyetemes történelmévé (*Geschichte*), azaz: az időbeliség klasszikus értelemben ekkor válik először a lét történeti valóságává. A *Geschichte* szóban foglalt kollektív szingularitás ekkortájt váltja fel a *krónikaszerű* történetiség¹ képzetét, illetve lényegében saját ágostoni előzményeit is, amennyiben az *ipsa historia* fogalmában előre meghatározott, teológiai időbeliséget – a sokfajta történet (országé, népé, városé) fölé rendelt egységes időrendet – az időbeliség strukturális reflektálhatóságával hozza kapcsolatba. Az újkori történelem gondolata innen fogva tartalmazza a történelem

és mint cselekvési tér kontaminációját, végeredményben tehát az eseménytörténet és értelmezhetőségének kettősségéből kialakuló történetfilozófia alapjait.² Hasonló fejleményre utaló tudástörténeti jelenségre hívja fel a figyelmet ugyanebből az időből Foucault is: „A tizennyolcadik század végéig az élet ténylegesen nem létezik, hanem csupán élőlények vannak.”³ (Föltehető tehát, hogy – a történetfilozófiával párhuzamosan – a biológia is csak e korküszöb után jöhetett létre egyáltalán „az életről szóló” tudományként.)

A történelem, folytatta székfoglalójában Schiller, képes számot adni mindenről, amit tőle kaptunk s amit adtunk neki. Vagyis „nincs itt olyan Önök között senki, akihez ne lett volna valami fontos mondanivalója a történelemnek.”⁴ Mert bizonyosan osztozunk annak közös tapasztalatában, hogy a történelem *beszél* az emberhez.⁵ A másként visszatérő kérdés időszerűsége abban van, hogy ma bizonyára másként halljuk a történelem beszédét, mint a klasszikus „művészeti korszak” lezárulását előlegező korforduló idején. Hiszen alighanem mély összefüggés áll fenn az esztétikum történetiségéről szóló romantikus gondolat megszületése, illetve az esztétikai tapasztalat addigi formáinak átalakulása között. Ennek az összefüggésnek a beláthatóságát azonban nagyban meghatározzák a hagyomány létmódjáról és hozzáférhetőségéről vallott ezredvégi nézeteink. Bennük ugyanis végső soron a történetiségben való benneállásunk hermeneutikai moduszai nyilatkoznak meg, s – történő megértésként – ennyiben legalább oly mértékig következményei (függvényei) az egykori paradigmaváltásoknak, mint amennyire – éppen ezért – le is tudják küzdeni az időbeli alteritás akadályait. Ezért nem igazi paradoxon az az állítás, mely szerint a történelem beszéde hallható ugyan, mégsem egyértelmű az, hogy *mit* hallunk ilyenkor. Mert bizonyosan nem változatlanul ugyanazt, amit a 18. század végén „mondott”. A kérdés is azért térhet tehát vissza, mert nem ugyanazt kérdezi.

Diszkurzív rend és történő megértés

A hagyomány történeti eredetű jelenlétének kérdésére ma olyan új horizontokban fogalmazódnak meg a válaszok, amelyek lehetlenné teszik a hagyomány régi módon való „megszóltatását”. Kivált abban a formában, amikor azt a múltbeli tapasztalatok valamely létező, őrizhető és temporálisan strukturált („egymásra rétegződő” s így összegződő) együtteseként gondoljuk el. A hagyománynak mint emlékezetnek ezért nem a változatlan megőrzés lehetséges – például számítógépek „tökéletesítette” – technikai képezik az igazi hermeneutikai kérdéseit, hanem éppen az, *miként* részesülünk belőle, *miként marad* velünk, mint állandóan alakuló (képződő és fogyatkozó) tör-

ténetiség. Napjaink kulturális memóriakutatása – javarészt H. R. Maturana elméleti-neurobiológiai munkáinak hatására – olyan konstrukciós munkának tekinti az emlékezettevékenységet, amely nem valami fennálló rendszert mozgósít, nem valami „távolit” elevenít fel vagy bír szóra. Sokkal inkább korrelátumok és konnexiók működésekként fogja fel az emlékezetet, amely ily módon különböző centrumok hálózata közötti aktivizált kapcsolatok működésében tartja fenn – nem a „létező” múltat, hanem elsősorban – saját rendszerét. A kérdések irányának változása nyomán ezért annak létmódja került új értelmezési horizontba, amiben az emlékezet tudása részesít bennünket: miként *van* és mi a jelentősége annak, amit az emlékezet „jelenvalóvá” tesz. A kulturális hagyományra nézve ebből az következik, hogy emlékeink és a hagyományok elsősorban nem azt közlik velünk, *mit* is tapasztalatunk meg a múltban, hanem azokat az értelmező rendszereket „hozzák mozgásba”, amelyeket a környezettel folytatott interakcióink – a történő megértés temporalitásában – lehetővé tettek. Többek között ezért lehetetlenség „az emlékezet jelenségének meghatározása céljából egyfajta objektívált múlthoz visszanyúlnunk. Az emlékek olyan tudati jelenségek, amelyeket azért gondolunk a múlthoz asszociáltan, mert elvileg ugyanolyan fajtájúak, mint azok a tudattartalmak, amelyekben befejezett cselekvéselemek tudatosulnak.”⁶ Még e steril konstruktivista felfogásban is jól látható, hogy – miközben óvatlanul visszaesik a „lokalizációs” elméletek világába – maga sem tudja megkerülni az emlékezet „rehistorizációját”. A „megtörténtség”, a „befejezettség” modulusa nála is abba a hermeneutikai kérdésbe torkollik, miként szembesül a jelen a múlt alteritásával: a „felidézõ” konzisztens elaboráció olyan tényezőktől függ, mint – elsősorban – „a világról való általános tudás, a tudati elemek feldolgozásának kognitív elvei, a nyelvi, narratív, valamint élőbeszédi feltételek és modalitások az elaboráció időpontjában.”⁷

A világról való általános tudás státusza az, amely szintén más megvilágításba került az új kérdezőhorizont jóvoltából. Foucault ugyanis abból indult ki, hogy ez az általános tudás (nála: *savoir*) – a rend és a rend létmódjának időben változó tapasztalata következtében – azt az episztemológiai mezőt jelöli, „amelyben az ismeretek – a racionális értékekre vagy objektív formájukra vonatkozó mindenfajta kritériumon túlról szemlélve – begyökeresztetik saját pozitivitásukat és így olyan történelmet manifesztálnak, amely nem ezen ismeretek növekvő perfekciójának a története, hanem inkább azoké a feltételeké, amelyek lehetővé tették ezeket az ismereteket”.⁸ Innen tekintve mindazok az elemek, amelyek a fentebbi, konstruktivista felfogásban a „konzisztens elaborációt” meghatározzák, egytől egyig az – adott korszak (kul-

túra, értelmező közösség stb.) episztéméje kialakította – diszkurzív gyakorlatnak a komponensei, s mint ilyenek, az abban érvényesülő fundamentális kód uralmának vannak alárendelve. Olyan szimbolikus rendnek tehát, amelynek abból származik a történeti változékonysága, hogy bár nélküle elképzelhetetlen a tudás bármely formájának kialakulása, ő maga mindig az információforgalmazás kultúra- és korszakspecifikus szabályrendszereként érvényesül. Ezek a köztes rendek – melyekben ily módon kultúra- és korszakspecifikus világértelmezések testesülnek meg – egyrészt ismertebbek, köznapibbak, mélyebben gyökerezők és megbízhatóbbak, mint az őket kifejező szavak, gesztusok és észleletek, másrészt viszont szolidabbak, eredetibbek és „igazabbak” az őket explikáló elméleteknél.⁹ A korszakok így konstituálódó világértelmezései tehát éppen azért nem képeznek teleologikus történeti egymásutániságot, mert – mindig diszkurzív rendek lévén – sohasem transzcendens tényezőkből vezethetők le, hanem csak a vizsgált szellemi terület (korszak, kultúra) „archeológiája” képes feltárni őket előttünk. A világról való általános tudásnak, a világértelmezésnek mindig van tehát valamilyen diszkurzív rendje, de éppen, mert diszkurzív rend, sohasem szükségszerű, hogy egyetlen átfogó normatíva kizárásosságával szerezzen érvényt magának.

A szimbolikus rendek ilyen diszkurzív gyakorlat kialakította szabályai teszik lehetővé számunkra, hogy a történő megértés nem-transzcendáló értelmezésével nyissunk horizontot az irodalomértés történeti változásainak mikéntjére. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy a történő megértés képzetében éppen „a jelenvalóság létét konstituáló megértés”¹⁰ fejeződik ki, akkor a történetiség valójában azért fogható föl „az itt-lét (időségen alapuló) létmódjaként”,¹¹ mert – hermeneutikai értelemben – bármely történés (Heideggernél *kivetüléssel*, Droysennál *következményes „közreműködéssel”*) csak megértett alakban válik (történetileg) „igazzá”. S ugyanakkor, minden megértés innen eredően lesz mindig időbeli, tehát *történeti* is: a tapasztalatban részeseülő megértésnek mindig történés-struktúrája van. Történés és megértés ilyen egymásrautaltságát azért szükséges hangsúlyoznunk, mert az „igazság” időbeli konstituálódása sohasem tetszőleges műveletek eredménye: „Lang ist die Zeit, es ereignet sich aber das Wahre” – ahogy Hölderlin *Mnemosynéjében* olvasható. Vagyis: az igaz(ság) nemcsak történik, hanem mindig az igaz(ság) történik meg.

Ennek a nem-önkéntes alakban bekövetkező időbeli összekapcsolódásnak azért kell mindvégig kitüntetett figyelmet szentelnünk, mert az irodalomértelmező diszkurzus hagyományában beálló változásokat csak így érthetjük a maguk történeti interakciónak függvényeként. Az irodalomértelmezés elő-

feltevéseinek „archeológiája” a 20. századi magyar irodalomfelfogás – döntően filológiai módra historizáló – hagyományában meglehetősen egyoldalú képet mutat. Éspedig mindenekelőtt az irodalmiság fogalmában implikált esztétikai hatásfunkciók értelmezése – közelebbről is a nekik tulajdonított jelentőség mértéke – tekintetében. Feltevésünk szerint e hagyomány egyoldalúságának tudható be, hogy ma számos olyan kortárs – hagyományos és modern – értelmező eljárás jutott abba a csapdahelyzetbe, ahol az irodalmi jelenséggel szemközt a saját előfeltevéseiről, rosszabb esetben pedig kifejezetten az önmagáról való beszéd tölti ki „a tudomány problémamegoldó képességeinek”¹² a terét. Hogy persze ma miként látjuk ezt a hagyományt, nagymértékben éppen ettől a helyzettől függ. Következmenyei úgy tartalmazzák egykori értékkomponenseit, hogy azoknak jelenleg elsősorban a de-literarizáló hatását teszik láthatóvá. Egyúttal tehát kérdésessé is.

Hogy az esztétikai hatásfunkciók komplexitása milyen logika szerint bomlott meg a modern magyar irodalomtudományi tradícióban, azt a kulturális emlékezettel párhuzamosan zajló felejtés szemiotikája felől lehet láthatóvá tenni. De csak annak nyomán, ha előzőleg már le tudtuk írni azt a hiányt, amellyel mai irodalmértelmezésünk egésze küszködik. Hiszen, ahogyan a tradíció kibontakozásának megvannak a „képződési” technikái, ugyanúgy egyidejűleg léteznek az ellentétes tendenciák rendje is. „Minden paradigmában – írja Renate Lachmann –, amelyek a kultúra mnemonikus konstrukciója alapjául szolgálnak, benne rejlik a felejtés mozzanata, a látványos törlési akciók értelmében vett felejtés, a felejtés mint visszavonulás a jelek birodalmából és mint ígéret vagy fenyegetés.”¹³ Mert ne feledjük, a magyar romantika kibontakozása korában mennyire jellemző még ennek a kölcsönösségnek a transzparens jelenléte – természetesen egy akkor tradicionalistának számító költő gondolkodásában:

Ó, a poézis rózsaszín ujjai
Fonják azt az öröm gyenge virágiból:
Örökre intve csalta össze
A vadonok ridegült lakóit.

Most a halandó, mint ama büszke lány,
Villámfénybe vonult isten ölen enyész:
A szent poézis néma hattyú,
S hallgat örökre hideg vizekben.

(Berzsenyi: *A poézis hajdan és most*)

A magyar irodalom történetének egyik leglátványosabb „törlési akciója” idején még valóban annak vagyunk tanúi, hogy az emlékezet nem gondolható a felejtés jelentése, sőt – itt: negatív értelmű – *jelentősége* nélkül. Föltehető azonban az is, hogy *A poézis hajdan és most* azért foglal állást a múltbelitől való elválasztottság megszüntethetősége mellett, mert az egész verset az emlékezet és a felejtés együttállásából képződő értékhorizont feszültsége határozza meg. A „néma hattyú” – a „szent poézis” jellegzetesen antiromantikus *allegóriája* – hallgatása annak ellenére időleges, hogy a vers fordulópontján öröknek tűnik némasága. Mert éppen az emlékezet produktív potenciálja az, ami lehetővé teszi a jelen-nem-levő *nem-identikus* „visszahozatalát”. A hajdani szent poézis – a görögöknél a teremtés folytatója – szellemét az szólaltathatja meg újra, amit valaha éppen e poézis hívott életre: a(z esztétikai) gyönyör(ködtetés) elve. Az emlékezet Berzsenyinéél azért lesz tehát korszakos jelentőségű, mert a művészet veszendőbe ment „lényegét” őrzi. Így az esztétikai élvezet képessége (mint egykor a művészettől nyert kompetencia) lesz az az erő, amely újból „megszólaltathatja” az örök ideálok beszédét. Nem az önmagával azonos egykori költészetet tehát, hanem annak *funkcióját* kelti ismét életre. Döntő itt, e korszakfordító periódusban, hogy a poétikai gondolat fenntartja az esztétikai hatásfunkciók majd hamarosan megbomló egységét: a költészet megszólalásához Berzsenyinéél még nélkülözhetetlen a befogadó. Másképpen szólva, a recepciós készség és aktivitás ekkor még nincs kirekesztve az esztétikai kommunikáció funkcionális modelljéből: „Gyönyörre nyílt szív nyiladozza / a szeretet csuda két virágít: / A szent poézist és a dicső erényt...”

Az esztétikai hatásfunkciók megbomlása

Foucault szerint az európai irodalmi diszkurzus rendjében akkor áll be az egyik korszakos érvényű változás, amikor az irodalom a 19. század közepétől fogva mind erőteljesebben kezdi ellensúlyozni a nyelv szignifikatív működését.¹⁴ Itt persze nem a reneszánsz irodalmi jelhasználat egyfajta automatikus helyreállításáról van szó. Ami lassanként bekövetkezik, az mind határozottabb elutasítása a diszkurzív rend ama fundamentális kódjának, amely a 17–18. században a diszkurzus peremén elhelyezkedő irodalmiságra is szignifikatív beszédformákat kényszerített rá. A klasszikus reprezentáció nyelvszemlélete az esztétikai hatáselvek egységét folytonosan jel és jelölt analitikus „összetartozása és elválasztottsága” felől támadta, és végső soron egy olyan egyetemes grammatikai modell kiterjesztésével aknáztta alá azt, amelyben „a nyelvtanilag korrekt beszédet egy prestabilizált harmónia teszi

a logikailag hibátlanul kombinált »képzetek« közvetlen és megbízható reprezentálójává”.¹⁵ Az irodalom klasszikus „szemantizálódása” ugyanis nagyjából azt jelentette, hogy a 18. század folyamán eluralkodó közlésformák épp azt a hagyományt bontották meg, amely fenntartotta az esztétikai hatásfunkciók – *aiszthészisz*, *poiészisz*, *katharszisz* hármassága képezte – egységét.¹⁵ Berzsenyi poétikai szemléletmódja – miközben át meg át van itatva már a szemantizált diszkurzus sajátosságaival – szemlátomást olyasvalaminek a nyomait őrzi még a nem-szignifikatív irodalmi jelhasználatból, ami Jauß szerint a romantikus zseniesztétika kibontakozásával ment végül veszendőbe.

Hogy ez a – mindvégig a klasszikus reprezentáció nyomása alatt álló – hatásesztétikai egység a 18. század folyamán bomlik meg, azzal magyarázható, hogy a romantikával ugyan kezdetét vette a reprezentációs episztémé felszámolása, de éppen az az esztétikai hatáselv nem nyert új igazolást, amellyel az irodalom – Foucault felfogásában – még a klasszikus korszakban is képes volt emlékeztetni a nyelv nyers, a diszkurzustól folyvást elfedett létére. Más oldalról Jauß is úgy látja, hogy maga a romantika sem tekinthető kizárólag a termékenyítő impulzusok korszakának, hiszen az esztétikai tapasztalat történetében meglehetősen kérdéses örökséget adott tovább. Mert, mint írja, a romantikához kapcsolódó, „önmagát élvező szubjektivitás mint az esztétikai élvezet új ideája ugyanakkor adta fel a *sensus communis* társas szimpátiára utaló nevét, amikor a zseniesztétika végérvényesen kiszorította a retorika hatásesztétikáját. Innen számítható a művészet mindenfajta élvező tapasztalatának hanyatlástörténete.”¹⁷ Ez az önmagára visszavonatkozó szubjektivitás ugyanis nem tartalmazza már a másságra irányuló hatás esztétikai funkciójának *kommunikatív* komponensét.¹⁸ Az alkotó (akiben a művészet Kant szerint már saját szabályait teremti) az addig közös – mert a receptív kompetenciáktól is megerősített – szabályok világa fölé emelkedik: az irodalom hiába emlékeztet „a nyelv élő létére”,¹⁹ az esztétikai kommunikáció modellje elveszti azt az egyensúlyát, amely oly mélyen bele volt írva – még egy Csokonainál is – a retorikai hatásesztétikák normáiba. (Mert itt persze nem arról van szó, mintha a romantika előtti korszak nem tartalmazta volna a zseni-gondolatot. A különbség azonban a tekintetben nagyon is számottevő, hogy a retorikai hatásesztétikák idején a zseni-képzethez individuum fölötti gondolkodás-képletek és stílusmagatartások társultak. Lényegében Herder 1773-as Shakespeare-tanulmánya az első, amely szerint a zseni már nem „szemben” áll a történelemmel, hanem éppen azért születhetik, mert *van* történelem. „A zseni eredetiségét és egyedülálló individualitását történeti helyzetének egyedisége indokolja.”²⁰)

Az esztétikai tapasztalatnak – a retorikai hatásesztétikák *movere–docere–delectare* típusú fogalmaiban őrzött – teljessége úgy bőmlik meg, hogy a történeti értelmezések innen fogva vagy a kommunikatív (*katharszisz*), vagy a receptív (*aiszthészisz*), vagy pedig a produktív (*poiészisz*) szempontot hanyagolták el és iktatták ki az esztétikai hatásfunkciók köréből. Mindegyik hasonló esetben lehetetlenné téve az esztétikai tapasztalatnak „a más élvezetében való önelvezetként” történő meghatározását. Legalábbis, ha elfogadjuk az esztétikai tapasztalatnak azt az önmagát történetileg folytonosan igazoló értelmezését, mely szerint „az esztétikai élvezetnek a más élvezetében való önelvezetként történő meghatározása [...] az értő élvezet és élvezve értés elsődleges egységét feltételezi, és helyreállítja a német szóhasználathoz eredetileg hozzátartozó 'részeseülés' és 'elsajátítás' jelentéseket. Az esztétikai magatartásban a szubjektum már eleve is mindig többet élvez, mint pusztán önmagát: megtapasztalja önmagát, amint elsajátít valamilyen tapasztalatot a világ értelméről, mely értelmet számára egyrészt saját teremtő tevékenysége, másrészt a másik tapasztalatának átvétele tárhat fel, valamely harmadik helyeslése pedig megerősíthet. Az esztétikai élvezet, amely ily módon az érdek nélküli szemlélődés és a próbára tevő részeseedés közti lebegésben megy végbe, egyik módja önmagunk más tapasztalatában megvalósuló érzékelésének.”²¹

A semmi hiányának elvéből kiinduló (negatív) ontológiai gondokodás és az általános reprezentáció diszkurzusára berendezkedett episztémé²² a 18. század végén és a 19. század elején mindenekelőtt azzal hatástalanítja az esztétikai hatásfunkciók egységének képzetét, hogy a történetiség vonzásába került irodalomértelmezést teljességgel kiszolgáltatja egy olyan szemantizációs folyamatnak, amelyben az igaz–hamis oppozíciók analitikus törvényei, a különbségek és a hasonlóságok klasszifikációs elvei, illetve a történelem során veszendőbe ment humán teljesség visszaszerzésének vágya határozzák meg az emberről való gondolkodás fundamentális kódjait. A szavak és a dolgok esztétikai rendjében ekkor kerül szembe egymással élvezet és elidegenedés.²³ Hegel háromfázisú történetfilozófiai rendszerében a művészet csupán a külső érzékletesség formáit képes megalkotni, így csupán a legkevésbé tökéletes formációját képezi az abszolút szellem birodalmának. Az *Esztétika* szerint pedig a szépnek a „látszásban van az élete,”²⁴ ami azután értelemszerűen magában hordozza tehát az – igaz–hamis ismeretértékek kritériumaival megítélhető – *tévesztés* lehetőségét is.

Schiller – aki az esztétikai levelekben folyvást a töredékesség, a teljesség elvesztésének következményeit panaszolja – abban látja a humanitás feladatát, hogy „a szabadság leányaként”²⁵ értett magasabb művészet segítségével

„helyreállítsuk azt a totalitást, amelyet a művészet szétrombolt.”²⁶ Az addigi, illetve a „magasabb” művészet közötti érték jellegű különbségtételnek ugyanaz az eredete, ahonnan a világteljességet újraalkotó emberi (esztétikai) teljesség elve is származik. Mert miközben Schiller jórészt Kantra hivatkozik, itt valójában a dolgok rendje – lényeg és látszat, teljesség és parcialitás, igaz és hamis ellentéteiben leírt – hegeli felfogásának esztétikai változatát formálja meg. Az esztétikai állapot különlegessége Schiller szerint abban a teljességben van („ein Ganzes in sich selbst”²⁷), amely egyedül részesíthet az időből kiragadottság tapasztalatában. És mint ilyen, ama fajtáját teremti meg az (esztétikai) szabadságnak, amely egy magasabb, az *igazi* cél szolgálatába állítható: „Egyszóval – olvasható a 23. levélben – nincs más út az érzéki ember értelmi emberré tételéhez, mint hogy előbb esztétikaivá tegyük.”²⁸ Az ember(iség) tökéletesedését szolgáló művészet gondolata jellemző módon Kanthoz is inkább ott kapcsolja hozzá Schiller érvelését, ahol az túlvezethető az ítéletképzés közösségének *esztétikai* karakterén. Mert Kant ízlésfogalma (túl azon, hogy korlátozza a zseni-gondolat tetszőleges értelmezését is) szubjektív eredetű ugyan, de alapvetően – a *sensus communis* egyik fajtájaként – a közösségképző ítéletalkotás funkcióival van felruházva. Ezt a funkciót Schiller jellemző módon szintén az embert tökéletesítő esztétikai nevelés gondolatához igazítja hozzá: „Az ízlés nemcsak boldogságunkat segíti elő, hanem *civilizál* és *kulturál* is bennünket.”²⁹

Eltételezve most azoktól az ismétlődő jellegű helyzetmeghatározásoktól, amelyekeken keresztül a romantika a repetitív eredetiség logikájával értelmezte át a klasszika irodalomfelfogását, a fentiekkel csupán annak a folyamatnak a kezdőpontjaira kívántunk utalni, amely bizonyos szempontból már a magyar irodalomértés tudományos formáinak kialakulása idején elválasztotta az irodalomszemléletet az esztétikai tapasztalat élvezet- és gyönyörködtetés-elvű értelmezésétől. (Toldy Ferenc irodalomtörténete még meg sem jelent, amikor Heine, Stendhal és Victor Hugo – a retorikai hatásesztétikát éppúgy elutasítva, mint a klasszikus-romantikus művészetideált – már a *művészeti* korszak végét hirdették.) A gyönyörködtetés és kogníció egyensúlyaként értett esztétikai tapasztalat helyett olyan mintákat adott tehát tovább ez a hagyomány, amelyekeken keresztül az önmaga identikus megértésére törekvő magyar irodalomértelmezés szükségszerűen lépett a korai historizmus herderi útjára. Hisz Toldy normaképzésében valóban az az elv uralkodott, mely szerint annak kell láthatóvá válnia a nemzet irodalomtörténetében, milyen eszközökkel teremtett magának kultúrát, művelődési tudatot és – kultúr-morfológiai értelemben vett – közösségi identitást az a nép, amelynek a nyelvén az idők folyamán ezek a művek megszülettek. Ám ezzel a magyar

irodalomértelmezés nemcsak annak igényét adta fel fokozatosan, hogy *irodalmi* történetiségként értse meg saját irodalmának történetét, hanem arról is lemondott, hogy az *esztétikai tapasztalat* történeti valóságát részévé tegye az irodalomértelmezésnek. Az előbbi anomália megszüntetésére egészen Horváth János *Magyar irodalomismeretéig* (1922) kellett várnunk. Az esztétikai tapasztalat történetiségének elvét azonban Horváth János is elutasította. Az irodalmi tudat alakulástörténetébe nyilvánvalóan ezért nem értette bele az esztétikai tapasztalat összehasonlító és antropológiai szempontjait: „A művésziesség elvével haladva végig – írja –, oly pusztítást kellene véghezvinnem a régiségben, amely ellen minden történeti érzék felháborodva tiltakoznék.”³⁰ (Az ún. művésziesség elvének *effajta* meghatározása és elválasztása az irodalmi tudattól nyilvánvalóan a legbeszédeesebb tünete annak, milyen horizontból hanyagolta el Horváth János – alighanem tudatosan – az *esztétikai* tapasztalat történeti horizontváltásainak vizsgálatát.)

A művésziesség ugyanis az irodalomtörténeti folyamat olyan célértékeként tűnik itt elénk, mint amelyikben végül az irodalmi tudat fejlődésének kiteljesedő stádiuma konkretizálódik. A művésziesség elve mint az irodalmi tudat alakulásának temporalitásától elválasztott történeti produktum így értelemszerűen transzcendálja is a nemzeti irodalom történeti valóságát. Hiszen ennek az értéknek a megvalósulása magának az irodalmi folyamatnak a célbaérkezését testesíti meg. Éspedig olyan célbaérkezést, amelyet Horváth János maga is egyfajta „végállapotnak” fog fel: „A művészi követelmény – írja erről a stádiumról – teljes érvényben van és marad is; sőt, mai felfogásunk szerint ez legfontosabb feltétele az irodalmi jellegnek. Korunk irodalomtörténeti kézikönyvei is ezt a felfogást juttatják érvényre, midőn az irodalom fogalmának meghatározásában, több-kevesebb szabatos-sággal, helyet adnak a művésziesség jegyének is.”³¹ Nem véletlen tehát, hogy az esztétikai tapasztalat „művésziesség”-fogalmának metafizikai vonzatai Horváth Jánosnál éppen az értékelés újkartézianus alapjait teszik láthatóvá. Mert az esztétikai tapasztalat legteljesebb formáját – s ennek később lesz majd jelentősége – ő sem a dialogikus, hanem a kontemplatív, obszervatív irodalomértésben pillantja meg: „Művészi jellegre törekvő irodalmunk eszerint három fokozaton ment keresztül Kazinczy óta. E három fokozat párhuzamosan követi a tartalom szerinti fejlődés mozzanatait. A tomácsló és utánzó irodalomnak a nemzetközi klasszicizmus felel meg; a magyar történeti tárgyak irodalmának a magyarosodó romanticizmus, az egykorú magyar étellel való belső összeforrásnak pedig a magyar realizmus. Az elsőben az absztraháló, egyetemesítő józan ész, a másodikban a képzelet, a harmadikban a megfigyelés uralkodik...”³²

A magam részéről elsősorban az esztétikai tapasztalat horizontváltásaira irányuló vizsgálatok hiánya miatt és e hiány folytonosságának mind fenyegetőbb tudatában tettem kísérletet egy olyan irodalomtörténeti értelmező rendszer kialakítására, amely az esztétikai tapasztalat horizontváltásainak nézetéből értelmezhetné az irodalom történetét.³³ E munkákban a történeti magyar irodalomtudomány *másik* anomáliájának elvi megszüntethetőségéből indultam ki, voltaképpen annak ellenére, hogy az irodalomtudományi diszkurzus mai alakulása éppenséggel nem kedvez az irodalomtörténet-írás műfajának. Az irodalomtörténetet – Horváth Jánossal ellentétben – inkább egy átfogó, antropológiai érdekű történetiség részének tekintettem, mivel „tiszta irodalmi”³⁴ szempontok szerint nem ragadható meg a történelem irodalmi valóságának alakulása. A produkció és recepció kölcsönösségében ugyanis mindig az individuumfelfogás és a nyelvhez való viszony – antropológiai horizontban megmutatkozó – változásai képezik azokat a „korszak-küszöbököt”, amelyek nyomán az esztétikai tapasztalat elidegenedik korábbi önmagától. Éspedig úgy, hogy a folytonosság ilyen megszakításain keresztül teszi láthatóvá önmaga történetiségét.

Szubsztancializmus, kontempláció, allegorézis

Nyilvánvaló persze, hogy az irodalomértés hagyománya sem egyetlen eredetre, egyetlen kiindulápontra vezethető vissza. E szempontból az irodalom-értelmezés története maga is emlékeztet a recepció folytonosságában „továbbélő” mítosz létmódjára. Annyiban legalábbis – s ennek feltárása főként Blumenberg Lévi-Strauss-bírálatának volt az érdeme –, amennyiben itt sem sokat nyerünk egy-egy olyan kezdőpont felderítésével, amelyből a későbbi deformációk származtathatók. Az irodalom-értelmezésben sem a fokozatos és elmélyülő perfekció tárja elénk az interpretáció történetiségét, hanem inkább annak feltételezése, hogy a mintákon át való megértés mi-kéntje itt sem az időbeli és térbeli érintkezések sorozatában ragadható meg. Afféle pozitivista hatástörténetként értjük félre a recepciót, ha azt feltételezzük róla, hogy ebben a közvetítésben nagyobb szerepet játszik a produktivitásnál. Ilyenkor alighanem a diszkurzív kódok létének elismerésével látható be a legkönnyebben, hogy a genetikus elméleteket éppúgy terheli a kezdet állandóságának kényszere, mint a strukturalizmust a maga történetietlensége.³⁵ Az innen származó tradicionalizmus tehát ugyanúgy tévútra vezethet, mint az a felfogás, amelyik a jelentés konkretizációjának elvéből kiiktatja a tradíció befolyását.

Mindezek szem előtt tartásával abból kell tehát kiindulnunk, hogy, miként megértés révén következhet be minden tradíció helyreállítása, ugyanúgy a megszakítása is a megértés-történet eseménye. Vagyis, amikor az esztétikai hatásfunkciók egységének megbomlásában látjuk a 20. századi magyar irodalomértés hagyományának legfőbb anomáliáját, ez nem jelenti azt, hogy a retorikai hatásesztétika Csokonai után megszakadó hagyománya valamiféle „hagyományfeledtségnek” képezné a nyitányát. Bár minden vég kezdete is valaminek, itt inkább arról van szó, hogy a hagyomány egy formájától való elválasztódás következtében az esztétikai jelentésalkotásnak olyan komponensei épültek be az irodalomfelfogásba, amelyek hosszú időre meghatározták és alakították is irodalomértésünk folytonosságát. Vagyis a hiány nem mint hagyománykiesés van ma velünk, hanem mint az esztétikai alapviszony kommunikatív karakterének megbontását végrehajtó, azt elfogadó, tehát következményeiben is magunkévá értelmezett múlt. Mindez azonban csak akkor tapasztalható, ha a történeti megértést nem a klasszikus episztemológiai képlet szerint, azaz nem szubjektum és objektum viszonyaként fogjuk fel. Hiszen akkor meg sem láthatjuk azt az ontológiai összefüggést, amely a történeti alteritás és a jelenbeli kérdések modusza között fennáll. A csak *ismeretként*, az „objektív megismerés” eredményeként jelen levő múlt nem alakíthat mássá bennünket. Nem, mert nem bennünk van, hanem kívül rajtunk. Vagyis, ha csupán amolyan irodalomtudományi ismeretként tudunk a retorikai hatásesztétika hagyományának kihullásáról, azzal még nem tettük beláthatóvá a következményeit: a szemantikai allegorézis irodalomértelmező gyakorlatát, az „igaz világmegjelenítés” esztétikai követelményrendszerét, a dolgok „maradékalan megértésének” interpretációs metafizikáját és a szabadság teleológiájához igazított irodalomkép funkciózavarait. A gyönyörködtetés és kogníció egyensúlyát elvesztő hagyomány továbbélése ily módon maga is uralmi diszkurzusként gátolja esztétikai kultúránk ezen egyoldalúságainak feltárhatóságát.

A hagyomány irodalomellenes komponenseinek felderítésére vállalkozó irodalomtörténészt módszertanilag ma az hozza nehéz helyzetbe, hogy – a fenti értelemben vett benneállás következtében – hermeneutikailag párhuzamosan és egyszerre kell tekintetbe vennie a megértés történeti és nyelvi megelőzöttségét. Egyrészt tehát azt, amit Koselleck a Gadamert köszöntő jubileumi beszédében így fogalmazott: „Az összes világtapasztalatnak a maga világértelmezésére való visszakötődése ugyanabból ered tehát, mint a nyelvi lehetővé-válása, és ezáltal történeti is, mint minden nyelv.”³⁶ Másrészt pedig azt, amit erre Gadamer válaszolt: „Az a nyelviség, amelyet a hermeneutika középre helyez, nem csupán a szövegeké.”³⁷ Az irodalomtörténet

antropológiai – tehát az irodalmi „immanencián” túli – érdekeltsége is ebben az összefüggésben indokolható. Éspedig, ha úgy távolodik el mindenfajta irodalmi immanencia szubsztancializmusától, hogy „az irodalmi formák és tartalmak megváltozása mögött a világmegértés irodalmi rendszerében azokra a (funkcionális) újraelosztásokra ismer rá, amelyek megragadhatóvá teszik a horizontváltást az esztétikai tapasztalat folyamatában.”³⁸

A 20. századi magyar irodalomértés hagyományában csak így válnak látathatóvá azok a deformálódások, amelyeket annak ellenére sajtáságos „diakrón transzportok”³⁹ tartanak fenn, hogy mindig szinkrón és térbeli értelmezések diffúzióján mennek keresztül. Babits irodalomfelfogásának esztétista tradicionalizmusát úgy viszi tovább Halász Gábor, hogy – Eliot felől „átorientálódva” – saját értelmezését kortárs nézetekkel folytatott dialógusokban alakítja ki, Németh László viszont egy Szabó Dezsőtől eredő nemzeti-kultúrmorfológiai folytonosságot erősít meg Dilthey és Ortega közbejöttével. Éspedig úgy, hogy az életösszefüggésből levezetett megértést a térségi indokoltságú – aufklérista eredetű – nemzetpedagógiai küldetés-gondolattal társítva teszi egy új irodalomtörténeti kánon ideológiai alapjává. Az a tény tehát, hogy az irodalom-értelmezés antiesztétikai elemei a térbeli és szinkrón értelmezések folyamatos diffúziós kontrollja ellenére is fenn tudtak maradni, arra enged következtetni, hogy a modern magyar irodalomértés hagyományában sokkal mélyebben vert gyökeret az élvező-gyönyörködtető esztétikai magatartást megcsonkító szubjektív kommunikációs modell romantika kori változata annál, hogysem számottevő teret engedhetett volna az azokat részint már viszonylagosító elképzeléseknek. Elsősorban olyanoknak, amelyek már új határesetztétikai elemeket is felvonultattak a maguk értelmezői eszköztárában. Igen jellemző ugyanis, hogy Freud bizonyos határesetztétikai nézetei éppúgy nem találtak visszhangra nálunk, mint Piscator színházának elidegenítő játéknyelve vagy a hatvanas években kifejezetten favorizált Brecht – kontemplatív azonosulásmintákat elvető – dramaturgiája sem.

Az esztétikai élvezet megismerő teljesítményének háttérbe szorultával⁴⁰ lényegében nem volt különösebb akadálya annak, hogy az *aiszthészisz*, *poieszisz* és *katharszisz* képezte egység annak a schilleri elgondolásnak a tengelyén bomoljék meg, amely a maga esztétikai utópiáját munka és élvezet, megismerés és gyönyörködés szembenállására alapozta. Babits irodalomtörténeti nézeteinek esztétikai implikációi többek között például azért értek meg jól a *Vojtina ars poétikájából* származó – látszás és lényeg viszonylatában értett – esztétikai elvekkkel, mert az esztétikum létmódjának hegeli öröksége messzemenően összeegyeztethetőnek bizonyult Arany hagyománytisztelével. Annak ellenére, hogy Babits a hagyomány autoritását már sokkal mo-

dernebb alakban ismerte el, hiszen az ő felfogásában inkább Bergson tartamként meghatározott időbelisége szolgált alapul a kultúra klasszikus folytonosságának. A hagyományba való egyetemes belefoglaltság gondolata ezért zavartalanul összefért a művészi érték transzepochális elvének és Babits klasszicitás-fogalmának szubsztancializmusával – következésképp nem is állt útjában a teljesség-eszmény esztétikai kritériummá emelésének. Legjellemzőbb nála mégis az értéknek az időbeliségtől való szándékos, már-már programos elválasztása. „Nemes szellem – írja az *Ezüstkor* című esszében (1930) – nem hódol korának.”⁴¹ De hasonlóképp *Az európai irodalom történetében* is azt erősíti meg, hogy a világirodalom krónikása „az egységes és egyetlen Irodalmat idézi, mint egy nagy élő szellemet, amely született valaha Görögországban, s továbbélve és gazdagodva a kereszténység világlelkében, nem halt meg akkor sem, amikor ez a lélek nemzetek szerint széthasadozni kezdett. Árama átüt nemzetről-nemzetre, hol itt, hol ott ragyog föl s lüktet tovább s maig sem vesztette el egészen erejét s egységes lendületét.”⁴² A „nagy egyéniségek” „abszolút” irodalomtörténete itt a hagyomány képződésének teljesség-elvű, integráló elvont időbeliségét, és – főként – az önmagát továbbnemző irodalmi hagyomány szubsztancializmusát teszi láthatóvá. A tradíció Babits értelmezésében jellegzetesen azt a fajta folytonosságot testesíti meg, amelyik – az idő „esetlegességével” szemben felértékelt – *lényegibb* történelemnek a formája. A tradíciónak ebben az „önmozgásában” lesz azután megalapozva az örökség olyan autoritása, amely voltaképpen nincs kiszolgáltatva az időnek. A mindig jelen levő kiemelkedő értékek állandó párbeszéde teszi viszonylagossá a hagyományképződés temporalitását. Babitsnál nem a hagyomány függ a történetiségtől, hanem a történetiség az időtlen klasszicitástól: „Homéros fölébreszti Vergiliust, Vergilius Dantét és a századok nem számítanak. Egymás nyelvén felelnek egymásnak: ez a világirodalmi tradíció. Egymás formáit, képeit, témáit veszik át. Nincs tökéletes eredetiség. A világirodalomnak közös nyelve van, fegyvertára és kincsesháza.”⁴³ Ezért is emlékeztet Babits klasszikus alkotókról vallott felfogása a zseni-gondolatnak arra a Kant előtti formájára, amely szerint a kiemelkedő személyiség lényegében az esetleges és „mulandó” időiség *ellenében* alkot szabályokat s teremt *transzdiszkurzív hagyományt*. Még akkor is, ha Babits „arisztokratikus” világirodalmában elvileg csak az individualitás értelmében vett legnagyobb egyéniségeknek jut hely. Mert e felfogás szerint végső soron az ő idő fölötti párbeszédükben ölt testet az egyetemes szellemi-kulturális értékek folytonossága.

Halász Gábor, aki a konstrukció személyessége miatt ugyan erősen bírálta *Az európai irodalom történetét*, mélységesen osztotta annak történetietlen lá-

tásmódját. Persze nem abban az alakban, ahogyan azt Babits irodalomtörténete érvényesíti. Az *Irodalomtörténet és kritika* okfejtéséből világosan kiderül, hogy az ő szemében – Szerb Antalhoz hasonlóan – a 19. század historizmusa gátolja a „műélvezés jelenítő sajátságának” produktív kibontakozását. Mert míg Babits úgy vélte, a (mindig jelen levő) nagy alkotások nem szorulnak rá a történeti alteritás leküzdésének műveleteire, Halász Gábor távolról sem tekinti magától értetődőnek az esztétikai tapasztalatban való közvetlen részesülést. Az alkotás nála úgy áll benne a történetiségben, hogy bár léte e tekintetben nem vonható kétségbe, mégis rá van utalva a megszólaltatásra: „a lezajlott események csak kommentárt, a meglevő műalkotás részvételt kíván.”⁴⁴ Ez a részesülés nála már elengedhetetlen feltétele az egyidejűvé tételnek, a művét megszólaltató „jelenítésnek”. Historizmusellenessége ezért onnan származik, hogy a 19. századi történetiség-elvben a művek korhoz kötésének olyan restitutív hermeneutikáját észleli, amelyik az alkotásnak csupán „történeti” megszólaltatására alkalmas. Innen magyarázható, miért ragaszkodik inkább „a XIX. század előtti természetes helyzethez”,⁴⁵ pontosabban a dolgok olyan visszatérésének eszményéhez, amely már nem a Babitsé. Nem, mert a nem-identikus visszahozhatóság tapasztalatából kiindulva ugyan, de ő is irodalomértést gátló tényezőt lát a történetiségben. Ezért adja föl az esztétikai megértés időbeliségének elvét, akár a múlt ahisztórikus aktualizációja árán is.

A megértés történetiségének ilyen megszakításos eredetű elutasítása következtében meglehetősen különös és furcsa képlet áll elő Halász Gábornál. Mert a szellemtörténeti befolyással magyarázható *részesülés* esztétikai tapasztalata úgy válik elsődlegessé az ő értelmezésében, hogy a múlt jelenbe integrálásának mozzanata végül teljességgel ahisztórikus módon következik be. Éspedig a Babitséval ellentétes póluson: mert míg az esztétikai jelentésképződésben Babits erősen korlátozza a receptív megértés aktív részesedését, addig Halász Gábor a hagyományozottnak az érvényesülését a tradíció hermeneutikai megszakításának teszi függvényévé. Nem meglepő tehát az sem, hogy Halász éppen az egyéniség-felfogás rokonsága jegyében kapcsolódik aztán a legszorosabban Babitshoz. Mert lélektani esztétikum-felfogásuk ugyan különbözik egymástól (Halász a „lélek” fogalmán inkább egy Spranger előtti szellemtörténeti formulát ért, míg Babits kifejezetten a századvégi liberalizmus individuum-képzetéhez közelíti), ám abban teljes mértékben megegyezik, hogy mindkettőnek az esztétikai tapasztalat kitüntetetten produktív értelmezése szolgál alapul. A poiészis-aspektus Babitsnál úgyszólván kizárólagos elsődlegességre tesz szert: világirodalmában rendre azokat az alkotókat értékeli magasra, akiknél a műalkotás mint a világot saját művé

változtató cselekvés jelenik meg. Dante műve azért bizonyul „a világ-irodalom legnagyobb költeményének”,⁴⁶ mert írója vele „visszaadott valamit a világnak”.⁴⁷ És évszázadok múlva Poe is azért bizonyul korszaknyitó szerzőnek, mert *A holló* zeneisége „maga látszik a lélek számára alkotni és jelenteni egy új túlvilágot, amelyben nemkevésbé szigorú rend és varázs uralkodik, mint emebben. Nem a »fantázia túlvilágát«. A fantázia minden túlvilága hitelét veszítette már.”⁴⁸ Halász Gábor ezzel szemben a befogadói részesedés irányában szélesíti az esztétikai határfunkciók hierarchikus, klaszszikus-modern elrendezését. Azzal a megszorítással kell azonban mindezt megállapítanunk, hogy a Halász-féle részesedés döntően még inkább a mű visszahozhatóságára, jelenvalóvá tételére korlátozódik, s kevésbé terjed ki az esztétikai határfunkciók teljességén át bekövetkező jelentésalkotás egyenrangú kölcsönösségére.

Kettejük e beállítódásának közösségével magyarázható végül, hogy mind Babits, mind pedig Halász Gábor ragaszkodik ahhoz a produkcióesztétikai alapelvhez, hogy szerző és műve a romantikus *egyéniiségtipikai* előfeltevések szerint rendelhető egymáshoz. Az irodalomtörténet-írás műfaj eszményét náluk ezért alapvetően a *portré* jellegű ábrázolás módszertana alakítja. Babitsnál inkább a történeti folytonosság csomópontjait téve láthatóvá, Halász-nál pedig a kritikai értelmezéshez odaértett megszakításos logikával. „A lélektani szempont – olvasható az *Irodalomtörténet és kritika* lapjain –, amely a koralakulás, ízlésváltozás és egyéni fejlődés áramában a helytállót keresi, a változások hordozóját, az akcideneciák szubsztanciáját. Egybeolvasztva vele a mű belsejébe hatoló kritikai műveletet, amely egy formának, szerkezetnek, nyelvnek, tartalomnak legkisebb útmutatását is felhasználja, hogy megragadhasa az alkotás értelmét. Mű és írója egymás *titkát* (kiem.: K. Sz. E.) vallják, technikai fogások és életkörülmények tanúskodó hadával. Az esz-
közöknek ezt a bonyolult keverését legjobban az irodalmi arckép bírja meg...”⁴⁹ Nem véletlen tehát, hogy – jól látható szubsztancializmusából következően – az irodalom-értelmezésnek ez a formája szolgáltatja ki magát a leginkább annak a poétikai dogmának, amelyik a magyar irodalomtudományban máig zavartalanul érvényesül: annak, amely szerint az írás bizonyosfajta (szemléleti, stilisztikai) egysége a szerző személyének azonoságában testesül meg.⁵⁰ Ez az értelmezés valójában az írói személyiség individualitásának, azaz: egyetlen valakinek tulajdonítja az irodalmi diszkurzus aktuális formáját. Amiből az irodalmi jelentésképződés történeti értelmezésére nézve az következik, hogy a szerző elvéből ilyenkor kirekesztődnek a hagyomány továbbította minták és a mindenkori jelen interakciójának személyiségen túli összetevői. Az így értett konfigurációkban a szerző

(irodalomtörténeti) helye ugyanis nem az interakciók individuális és személyen túli impulzusainak összegződési pontjaként rajzolódik elénk, hanem olyan pozícióként, amelynek minden strukturális eredetisége a szerző *egyéni* kompetenciáiból származik. Különösen Babits szemléletét jellemzi e felfogásnak az a változata, ahol a szerzői világkép átgondolt teljessége, az értelemadás bölcséleti dimenzionáltsága és a közlés mód összetettsége válik a poiészisz-jellegű világalkotás legfontosabb feltételévé. „Dante – idéztük fentebb Babitsot – *viszsaadott* valamit a világnak” (kiem.: K. Sz. E.). Látható tehát: leginkább abban emlékeztet ez a klasszikus-modern esztétikai világkép a schilleri antinómiákra, hogy az új világok alkotása révén valami elveszítettnek a teljességét kísérli meg helyreállítani. Éppenséggel azért, mert az életvilágban töredékessé, viszonylagossá lett világtapasztalatot Babits is csak az esztétikai teljesség, a maradéktalan tökéletesség teremtő potenciáljával véli újraalkothatóknak.

A gyönyörködés és megismerés, az élvezet és kognitív értelemadás ellentéte azonban nem a század első harmadában éleződik ki igazán a modern magyar irodalomértés történetében. Jól szemlélteti ennek az együttállásnak az igényét még – minden konfliktusosság ellenére is – fenntartó Horváth János magányos vállalkozása. Azzal, hogy Horváth János a művésziesség elvét a magyar irodalom önelvűként felfogott történetisége alapján határozta meg és így el is választotta az esztétikai tapasztalat egyetemes történeti horizontváltásainak kérdésétől, lényegében olyan termékeny kompromisszumot kötött, amely ugyanakkor lehetővé tette számára az irodalmi alapviszony tisztán szellemi viszonyként való értelmezését. Köztudott, hogy Horváth János szintézise az irodalom-értelmezés önelvű tisztaságának megőrzése érdekében nemcsak a művészetelméleti vonatkozásokat igyekezett kizárni az irodalmi alapviszony kérdésköréből, de – mint Droysen a historikáéból⁵¹ – a bölcselieteket is: „Nem szabad kölcsönkérnünk mástól semmiféle sablont, sőt még csak általános filozófiai rendszert sem a magunk szintéziséhez.”⁵²

Az irodalmi alapviszony körültekintő sokoldalúsággal kidolgozott koncepciója ennek ellenére legalább három tekintetben bizonyult újszerűnek a tudományos magyar irodalom-értelmezés történetében. Az irodalom időbeli létmódjának feltárása itt ugyanis elsősorban annak a mintaszerű hermeneutikai műveletnek köszönhető, hogy Horváth János nemcsak az irodalmi tudat történetiségét feltételezi, hanem abból indul ki, hogy magát az irodalmi történetiség megértését is történetiség előzi meg. Éspedig az irodalomértés történő hagyományja. Ezért lehetünk éppen nála tanúi annak a ritka pillanatnak, amikor elődei örökségétől – az újszerűség valamely kritikai kinyil-

vánításával – nem egyszerűen elhatárolja magát, hanem kiváló történeti-hermeneutikai érzékkel *valóban* meg is haladja azt. Ez a példászerű eljárás ott válik a leghatékonyabbá, ahol a Toldy–Beöthy-féle paradigma szubsztancializmusát megvilágítva éppen e hagyomány örököséként teszi láthatóvá tárgy és értelmezés egymásrautaltságát. Hiszen a Toldy–Beöthy-féle szubsztancializmus viszonylagosságát bizonyítva olyan új meghatározását adja az irodalmi alapviszonynak, amely – állandó és változó komponenseket magában foglalva – ezúttal kifejezetten a hagyománytörténés folyamatában való értelmezői benneállás horizontjából nyeri el a maga indokoltságát. Nem metafizikai tehát, hanem mélyen történeti-időbeli feltételezettségű: „S hogy a nemzeti eszme gyűjtőszempontja nem is alkalmas a teljes történeti anyag rendszerezésére, az már csak az ily szempontú rendszerezéseknek azon belső ellentmondásaiból is kiderül, hogy valamennyien ismernek egy »nemzetietlen« kort is, sőt – sajnos – legújabbban már kettőt. Ami egy fejlődő lényekben egyszer megvan, másszor nincs meg, az nem saját és kizárólagos elve e fejlődő lényeknek, csak legfeljebb egyik, bár nagy horderejű mozgatója.”⁵³ Ennek a szempontnak az indokolt feladása azonban nem sérti az igazság történést, legalábbis, ha azt nem valamely időn kívüli és a hagyománytörténés „fölköt” elhelyezkedő instanciaként gondoljuk el. Hiszen: „ha nem tettük is meg eleve vezérelvül a nemzetit: nemcsak tudományos igazságban, de magyar eredetiségben s nemzeti értékben sem fogunk elmaradni nagyérdemű elődeink mögött.”⁵⁴

Az irodalomnak ez az önelvű értelmezése annyiban ugyan kétségkívül a romantikus hagyományból táplálkozik, amennyiben az egyes nemzeti irodalmak individualitását „történelmi határozományai” különbözőségére vezet vissza. Másik kiemelkedő érdeme azonban éppen abban van, hogy – még ha ilyen történeti szempontot érvényesítve is, de – beláthatóvá tudta tenni a mindenkori hagyomány változékonyságát. Mert ha elfogadjuk, hogy az irodalmi alapviszony alakulásának nemcsak nyelvi (formai), de történeti előfeltételei is vannak, akkor ebből az következik, hogy „amit valamely kor irodalmi élete az összes készletből magára nézve aktuálisnak tud, s az eleven irodalmi viszonyba bevon: az jelenti e kor szempontjából az *irodalmi hagyományt*. Ekként minden korszak állást foglal vagy foglalhat a múltbeli készlettel szemben: változó tehát az irodalmi hagyomány mozzanata is.”⁵⁵

A harmadik – és legfontosabb – mozzanat azonban mégiscsak az, hogy Horváth Jánost végül e két előző szempont segíthette hozzá az irodalmi alapviszony *kommunikatív* összefüggésként való meghatározásához: „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével.”⁵⁶ Ez a minden valószínűség szerint Wilhelm Scherertől átvett gondolat persze már nem a maga

pozitivisták alakjában éled újjá Horváth Jánosnál. Be kell azonban látnunk, hogy Horváth – a recepciót saját jogaiba még Mukařovský előtt visszaállító – értelmezése azért maradt mégis foglya az utóromantikus hagyománynak, mert végül mégsem aknáztta ki a maga hermeneutikai lehetőségeit. Megfigyelhető ugyanis, hogy a hagyomány változékonysága és a művek jelentésképző lehetőségei között Horváth János nem tételez fel kölcsönösséget. A hagyomány változhat ugyan, de ő maga nem aktív részese e változásoknak (kieshet vagy bevonható a „közemlékezésbe”): az aktualizált múlt nem alakíthatja a recepciót, amikor abban „újraéled”. A művek jelentésalkotása viszont ellenkező hatásirányban működik: az időben változatlan szövegek az összegződő recepció jegyében sokasítják olvasóikat, közönségből végül közösséget formálva: „a mű változatlan marad, s a maga évszázadokon át szaporodó sokfejú közönségét egyaránt a maga képére teremtheti át, közösséget teremtő szilárd tényezőként maradhat fenn.”⁵⁷

Ezen a ponton mutatkozik talán meg leginkább annak az eljárásnak a kiteljesíthetlensége, amely oly sikeresnek bizonyult a 19. századi szubsztancializmus felszámolásában. Mert Horváth itt azzal teremt új, jelentéstani szubsztancializmust, hogy kommunikációs modelljének kölcsönösségét nem terjeszti ki az irodalmi jelentésalkotásnak sem a történeti, sem pedig interpretációs dialogicitására. Nem utólag kialakult irodalomhermeneutikai elvet kérünk tehát számon Horváth János korszakos jelentőségű irodalomtörténeti szintézisének, amikor jelezzük: végső soron az ő kommunikatív irodalom-meghatározása is visszahátrált a produktív esztétikai szempontot kitüntető pozíciókhoz. Mert formálisan hiába értette kölcsönösségként ezt a kapcsolatot. Akkor, amikor egyenjogúsította, de csupán passzív funkcióira korlátozta a befogadást, a változó tartalmú irodalmi alapviszony állandóságát automatikusan mégiscsak a jelentésalkotás változatlanságában alapozta meg. Azt lehet mondanunk, az irodalom-értelmezés önelvűségének szándékolt bölcséleti reflektátlansága visszaható érvénnyel érezteti itt a maga következményeit. Mert Horváth János az önelvűséggel még egyensúlyban képes tartani a schilleri dichotómiákat: a nemzeti elv és az irodalmiság elve az irodalmi tudat történeti értelmezésével elkerüli a transzcendáló szembeállítás kizárásosságát.

Nem kerüli el viszont a 18. század végének másik csapdáját, az esztétikai hatásfunkciók kölcsönösségének megbomlását. Az irodalmiság lényegének korszerű, kommunikatív meghatározása olyan hegeli konstrukciót termel újra, ahol a történeti szempont sem képes felszámolni a mind magasabb szintű kifejlésben konstituálódó szellemi önmegértés *produktív* jelentésánát. A szellemi alkotások értéktermelésének egyirányúsága az irodalmi hango-

mány allegorézis-elvű értelmezését rejti magában: nem a szövegekkel folytatott recepciós párbeszéd időbeliségéből s e folyamat nyitott történeti alakulásából indul ki, hanem annak céljellegűségéből. A cél megvalósultának pillanatai képezik azokat a kitüntetett értelmezési helyeket („nyugvópontokat”), ahol az irodalmi értéktermelés átfogó „jelentései” végül azonosíthatóvá, megfejthetővé válnak. Az önmagát önmagában szemlélő irodalmi tudat Horváthnál döntően tehát olyan *szellemi* tényező, amelyben egy nyelvi és kulturális közösség irodalmi-esztétikai jelentésalkotása összegződik, irányt és értelmet nyer: „...minden megelőzőt felfogónak, magában foglalónak az *irodalmi tudat* mozzanatát találtuk. Ez a fejlődés végső eredője, belőle tehát visszakövetkeztethetni a fejlődés minden előzményére, s hozzá mint nyugvópontokhoz odavezethetni egy korszak irodalmiságának minden erejét, ágát.”⁵⁸ Egy-egy korszak irodalmi tudatának e koncepciójából a világértelmezésnek az az antropológiai dimenziója hiányzik, amely végül az általánosabb diszkurzív világtapasztalat felől tehetné beláthatóvá az irodalmi tudat változásainak alapjait. S éppen az ilyen típusú reflektáltság hiányzik Horváth János irodalom-értelmező rendszeréből is. Az, amely hermeneutikai úton a történeti megelőzőtség ama tapasztalatához vezet el, ahol a múlt jelen felőli, következmény-jellegű megértése már nem kerülhet szembe a „genetikus” történetiség objektivista megértéseszményével. Ezek viszont – miként interpretáció és allegorézis – Horváth Jánosnál is csaknem mindig szembenállnak egymással.

Szerb Antal irodalomtörténeti munkái viszont azt mutatják, hogy a magyar szellemtörténet lényegében nem sokat tudott kezdeni a Horváth János által új formában visszanyert történetiséggel. A szellemtörténészek ugyanis szembehelyezkedtek az irodalom esztétikai autonómiájának gondolatával s az irodalom lényegét a (kor)szellem filozófiai vagy lélektani önkifejezésével hozták összefüggésbe. Idegenkedtek ugyan az irodalomalkotó szellem bármely transzcendáló meghatározásától, de annyiban ők is szubsztancializálták az irodalmi jelenséget, amennyiben a kultúra *emberi* produktumokban tárgyasuló „beszédeként” értették a jelentésképződést. Ennek a „beszéden” át megnyilatkozó *egyéniségnek* azonban döntően nem poetológiai horizontban keresték az ismérveit. Nagyon is jellemző Szerb Antalra, hogy az egyéni karaktert sohasem a szöveg poétikai megalkotottságából próbálta meg származtatni, hanem a pszichológiai irányultságú szellemtörténet – gyakran fogalmivá egyszerűsített – típus- és alkattani alakzataiból. „A diadalmas új életérzés – írja a preromantikus érzékenységről – egyik legközpontibb vonása a szentimentalizmus. Az emberek közelebb akarnak jutni önmagukhoz, és érzelmi önmagukat fedezik fel. Az emberek érezni akarnak az érzés ked-

véért. »Libido sentiend« mondotta Szent Ágoston.⁵⁹ Ebben az értelmezésben Berzsenyi lírájának éppúgy valamely történeti-egyéniségtani alapkarakter képezi az alapjait („gyógyíthatatlan, emésztő melankólia”⁶⁰), mint Jókai regényírásának: „A gyermekiesség Jókai lényének alapvető vonása és műveinek legfőbb varázsa.”⁶¹ Azaz, az egyénítő művészi komponensek felkutatásának szándéka nem a műközpontúság vagy a szövegiség irányában bontakozik ki, hanem a műbeli közlés egyéni karakterének olyan feltárására törekszik, amely az alkotói teljesítményt egy-egy nagy irodalmi korszak jellegzetes szerepkészletének, megnyilatkozásmódjának vagy „életérzésének” konkretizációjaként határozza meg. Az értékelés gyakorlatában ez a szempont aztán szükségszerűen tér majd vissza a „valóságos” és a „látszatbeli”, illetve az „igazi” és a pusztán „divatos” alkotta dichotómiákhoz: „A lélek reszkető érzékenysége – írja például Kölcseyről –, amely kortársainál mint a szentimentális divat affektációja jelentkezett, benne emésztő valóság volt.”⁶² Mindez nagy valószínűséggel azért következik be újra meg újra hasonlóképpen, mert Szerb Antal sem a – művek és formák, nyelvek és stílusok interakciójából keletkező – *poétikai* műalkotást, hanem igazából mindig az *alkotót* tekinti az irodalomtörténeti időbeliség egyedi „konstrukciójának”: „...minthogy Goethe Goethe – olvasható explicit hatásossággal *A világirodalom történetében* –, személyes élménnyé és az élményen át alkotássá (kell) tenni e törvényeket.”⁶³ Manifeszt egyértelműséggel pedig a *Száz vers* utószavához illesztett életrajzi jegyzet tanúsítja ugyanezt: „Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832). Ő volt Goethe.”⁶⁴

Életfilozófiai, kultúrmorfológiai, illetve tipológiai indíttatásuknak köszönhetően a szellemtörténészek két fontos szemponttal mégis gazdagították az irodalom-értelmezés modern hagyományát. Mivel a pozitívizmus előreható, additív hatástörténete helyett „élő összefüggésnek”⁶⁵ tekintették az irodalom történetiségét, a művek *jelenlétének* módozataira fordították a figyelmüket. Így – ha letértek is a Horváth János nyitotta útról – olyan irányban sikerült szélesíteniük az irodalom-értelmezés mezőnyét, amely a műközpontúság akkor még kifejezetten újnak mondható hagyományát teremthette volna meg. Az iskola azonban képtelen volt beváltani a benne módszertanilag körvonalazódó lehetőségeket. Elsősorban azért, mert legfölkészültebb alakjai – Thienemann például – nem írtak irodalomtörténetet. Annak a Szerb Antalnak viszont, aki írt, sem a gondolkodástörténeti, de különösen a poetológiai felkészültsége nem volt olyan elmélyült, hogy nála alakulhattak volna ki egy új, műközpontú irodalomtörténet-írás mintái. Ehhez ugyanis a szellemtörténeti módszernek több érzékenységet kellett volna tanúsítania a feno-

menológiai alapozású close reading, az explication de texte vagy a Kunst der Interpretation szövegközelés-igénye iránt.

A magyar irodalmi szellemtörténet azonban túlnyomórészt lélektani orientáltságú maradt. Amikor annak tipológiai módszerét meg tudta haladni és irodalmi érdekűvé tette, akkor távolodott legmesszebb a filologizmus hagyományától. A szerző-funkciót Szerb Antalnak részben még a „kifejező-dés gyűjtőpontjaként”⁶⁶ értett biografista elvtől is sikerült elhatárolnia. Az irodalmi tárgy-történet és a hatástörténeti összehasonlítás hívei – írja *Magyar irodalomtörténetében* – „még nem vették észre, hogy az irodalmi jelenségek egy egész részei, és nem megyünk sokra, ha elszigetelten vizsgáljuk őket”.⁶⁷ Nagyon jellemző, hogy a szellemtörténetnek ez az esszéista ága akkor kanyarodik el igazán Horváth Jánostól, amikor a tudományos visszatér hozzá. Mert az a meghatározás, amelyet Thienemann ad az irodalom történetiségéről, szinte maradéktalanul megfelel Horváth János felfogásának.⁶⁸ Amiben viszont túllép rajta, azzal a Maturana–Luhmann-féle önszervező rendszerek irányába mutat. Mert Thienemann sem ismeri el ugyan produkció és recepció kölcsönösségét, de Gundolf példájában már egy receptív „visszahatásokban” kibontakozó („organikus”) irodalomtörténet lehetőségét észleli. A magyar irodalomtörténet-írás modern hagyománya azonban – miként a szellemtörténet tudományos vonulatát – évtizedekig nem méltányolta Thienemann-nak még azt a messze előre mutató megfigyelését sem, mely szerint az irodalmi hatás-tevékenységet „nem az átadó, hanem a befogadó fejt ki”. Legalábbis abban az értelemben, hogy „az aktivitás nem a múlt emlékeiből, [...] hanem a receptív jelenből indul ki”.⁶⁹

Azzal, hogy az esztétikai tapasztalat kommunikatív szempontját a műközpontúság igényéhez közelítette, a szellemtörténeti iskolának számottevő érdemei vannak modern irodalomértésünk történetében. De mert ezt a kommunikatív mozzanatot a mű, a stílus, a korszak individualitásában hangsúlyozta, attól az időbeli létmódtól szakította el, amelynek változó komponenseit oly aggályos pontossággal dolgozta ki Horváth János. Éspedig a tetszés és a gyönyörködés formáinak történeti megalapozására alkalmas alakban. Ennek hiánya – különösen a szellemtörténet esszéista változatában – a katharsisz-funkció olyan időtlenítéséhez vezetett, amelynek a belső ellentmondásai nem bizonyultak áthidalhatónak az „élő irodalomtörténet” fogalmában. Aligha véletlen tehát, hogy az esztétikum történeti horizontváltásokhoz kapcsolódó formáit oly értetlenül szemlélte Szerb Antal. Míg az „előző korszak” beteljesítőjeként értelmezett Proustot az „áttudatosítás” emlékezetének teljes megértés-igénye miatt becsüli nagyra, addig a nyelv Joyce-nál felszabaduló kreatív teljesítményében a megértés parcialitását kárhoztatja. Amiből

világosan látható az is, miért nem tudta a szellemtörténet sem helyreállítani aiszthészis, poiészis és katharszis funkcionális egységét. Az élvező esztétikai tapasztalatból – a kontemplatív befogadás jegyében – Szerb Antal is kizárta a recepció jelentésteremtő teljesítményét: „A szavak – írja az *Ulysses*ről – önmagukért beszélnek, sokszor nem is fogalmi tartalmuk, hanem csak hangalakjuk a fontos, azok az eszmetársítások, amelyeket a szó hangzása kivált [...] halottakról vagy jót, vagy semmit. Most már talán sohasem szabad bevallani, hogy blöff volt az egész.”⁷⁰ A befogadó poiészis-jellegű tevékenységének itt ugyanúgy zártak a távlatai, mint Babitsnál vagy Horváth Jánosnál.

Elmondható tehát, hogy modern irodalomértésünk uralkodó paradigmáját a harmincas évek közepéig az esztétikai hatásfunkciók olyan látens megosztottsága jellemzi, amelyben mindenekelőtt az esztétikai tapasztalat megismerési teljesítményének kognitív formája áll szemben annak gyönyörködtető változatával. Talán az egy Horváth Jánost leszámítva általánossá válik ennek a szembenállásnak az az értelmezése, mely szerint a kognitív megismerés a tudomány racionális világába tartozik, s a művészettel – ha van, aki hangsúlyozza egyáltalán eme vitatott funkcióját – csak az intuitív megértés esetei egyeztethetők össze. Az intuitívnek, „átélőnek”, „beleérezőnek” tekintett megértés itt azért válik a gyönyörködtetés művészetéhez méltó formájává, mert a művészetet a klasszikus modernség – nálunk elsősorban Babits hatására – a világertelmezés olyan változatának tekinti, amely egyedül részesíthet a lét nem-racionalizálható tartalmait is átfogó teljesség megtapasztalásában. A szubjektivitás e formális struktúrájára épülő világmegértés antropológiai előfeltevései ugyanis mélyen ott gyökereztek még Babits világmépében is. Esztétikai konzervativizmusának igen nagy szerepe lehetett abban, hogy a Nyugat – a fogalmat az intuitívval szemben kijátszó – esztétikai hermeneutikája oly elszántan utasította el a poiészis elvének interszubjektív kiterjesztését. A kontemplatív esztétikai tapasztalat egyeduralmának nincs is szemléletesebb bizonyítéka a modern magyar irodalom történetében, mint az avantgarde irányzatok késleltetett és máig részleges recepciója.

A fordulatot az esztétikai tapasztalat kognitív és intuitív szempontjának szembenállásában sajátos módon mégis maga Babits kezdeményezi. A *Szellemtörténet*ről írott 1931-es esszéjét ugyanis már az a kétarcúság jellemzi, amely bizonyosfajta esztétikai racionalizmussal próbálja ellensúlyozni az új hermeneutika háttérében „intuitívnek” gyanított megértés formáit. Nemcsak az a szembeötlő, ahogyan – mint korábban Horváth János is – történetietlenséggel, viszonylagossággal és szubjektivizmussal vádolja az élet-

összefüggést a megértés előfeltételéül elismerő gondolkodást. Sokkal inkább az, hogy Babits itt ismét az esztétikai érték időtlenségének dogmájához lép vissza, s a klasszicitás individuális értékrendjét szögezi szembe az időbeliség esetlegességével. Mégis tudatában van annak, hogy ezúttal a klasszikus modernség esztétikai elveinek a-racionális összetevőit kellett az irodalomból éltől kitagadott megértésformákhoz közelítenie: „Szubjektív és egyéni nagyon közel vannak az önkényeshez; s a tudomány csak mégsem lehet bevallottan önkényes? [...] Nem mintha kételkednénk benne, hogy a szellemiséget valóban csak intuícióval lehet »megfogni«. Mégsem hisszük, hogy ennek az intuíciónak okvetlenül egyéninek és szubjektívnek kellene vagy szabadna lennie.”⁷¹

A fordulat valóban a harmincas évek irodalomszemléletében indul meg, de nem abban az összebékíthetetlen formában bontakozik ki, amelyben Babits kettős értékrendű esszéje reménykedett. A népiek aufklérizmusa és a baloldali messianizmus kétfelől is mélyítették a szakadékot a művészet megismerő, illetve gyönyörködtető funkciója között. A kibontakozó kollektivistika ideológiák a maguk módján értelemszerűen mindkét oldalról esztétikai utópiákban oldották föl a kettő közötti feszültséget. Németh László a múltba, Lukács György pedig a jövőbe helyezte az esztétikai tapasztalatnak azt az ideálját, amelyben az (*még*, illetve *majd*) nem áll ellentétben a cselekvéssel és a megismeréssel. Németh egy elveszített nemzeti lényeg helyreállításának eszközt, Lukács viszont egy üdvtörténeti igazság létresegítőjét látta az irodalomban. Nem véletlen tehát, hogy a negyvenes évekre mindkét elképzelés az irodalomtörténet átfogó rekanonizációjába torkollott. Az irodalom „lényegének” meghatározásából időlegesen mindketten kizárták az esztétikai funkciók kölcsönösségét, hiszen az irodalmi jelenséget épp azon az áron tudták transzcendálni, hogy tagadták annak esztétikai önelvűségét. Az utópisztikus koncepciók ezt az időlegességet mégis kénytelenek voltak folytonossá tenni, mert megszüntethetőségüknek Némethnél éppen az volt a feltétele, hogy az irodalom visszataláljon sajátosan magyar jelleghez, Lukácsnál pedig, hogy elérje a maga teleologikus végpontját. A gyönyörködtetés elvét addig a kritikai kogníciónak, a helyes visszatükrözésnek (Lukács), illetve az elveszített lényeg emlékezetének (Németh) kell helyettesítenie.

„A magyar író – olvasható a *Kisebbségben* lapjain – legyen a mélymagyarság szava. Ha irodalmunk hibás fejlődésű, nem ijedjünk meg a tabula rasától. A sok szociális és kultúrfortyogásban elakadtak az alapproblémák, melyeket Ady és Móricz fölvetett, s az utódirodalom félrehengerített. Aki mindent előlről kezd, nem veszít időt, és nem dob el értéket, mert ami igazán érték,

úgyis beiktatódik, s amit a bátor meggondolásban elveszítünk, a megindult fejlődés rohama megtéríti. Ott van a magyar líra: amíg a magyar verset a magyar nyelv vershajlamával Csokonain, Berzsenyin, Adyn okulva össze nem egyeztetik: addig a felületes, hamis forma mindig rétorokat fog nevelni azokból, akik a lírához elszegődtek.⁷² A Lukács-féle rekanonizálás is a hagyomány „igazabb” emlékezetére hivatkozik, de az csupán indoka a hagyomány újraértelmezésében bekövetkező elvi megszakításnak: „a legjobb és legnagyobb magyar irodalom *mindig* politikai irodalom volt. Elég, ha Petőfire és Aranyra, Adyra és Móricz Zsigmondra, József Attilára gondolunk. Ezt a hagyományt az ellenforradalmi korszak nemcsak »tudományos« eszközökkel hamisította meg, hanem nagy költőink eltorzított kiadásával is. Az irodalomtörténet revíziójának tehát első feladata lesz ezeket az eltorzításokat helyreigazítani, eltüntetni. [...] a múlt nem valami statikus, lezárt, mozdulatlan dolog, hanem objektív folyamat, mely a jelenbe és azon keresztül a jövőbe vezet.”⁷³ A két érvelésmód közös direktív modalitásában is jól látható tehát, hogy a harmincas évek legvégére, illetve a negyvenes évekre már az igénye is eltűnik kogníció és gyönyörködtetés egyensúlyának. Az irodalomnak csak azok a funkciói állnak előtérben a korszak két meghatározó ideológusánál, amelyek a leghatározottabban irányulnak a kommunikatív esztétikai tapasztalat felszámolására: az igazi (valódi) és hamis értékek oppozíciója, a valódi hagyomány szelektív kisajátítása, s az idődimenziók közötti viszonyok célképzetes elrendezése.

Beható vizsgálatra volnának érdemesek itt azok a beszédhasználati és „forgalmazási” sajátosságok, amelyeken keresztül a diszkurzus-leírás feltárhatná az érvelés szabályrendszerének kettőségeit. Egyrészt azokat, amelyek a nyilvános érvelésben egy másik, „elhallgatott” diszkurzusnak a jelzései, másrészt azokat, amelyek megvilágíthatják, hogy miben áll az érvelő kijelentések diszkurzív esemény-jellege. Azt tehát, hogy az adott körülmények között – és egy bizonyos cél érdekében – miért nem következhetett be a kijelentés másként, mint ahogyan elhangzott. Mert nagyon is elképzelhető, hogy a beszéd – érvelés stb. – gyakorlatát ilyenkor olyan diszkurzív *fogások* működtetéseként kell felfognunk, amelyek elsősorban nem „igazodnak” tárgyukhoz, hanem inkább szisztematikusan létrehozzák azt.⁷⁴ Azokban a beszédműveletekben, amelyek egyidejűleg a közös és a saját szabályok (tudatosan befolyásolt) összjátékával igyekeznek elfogadtatni a tárgyat, annak következményei figyelhetők meg, miként módosul az „intuíció” jelentésének *helyzete* – például Babits hatalmi (hatalomőrző) diszkurzusának horizontjában. De hasonlóképpen tanulságos az is, mennyire más – különösen a két szerző korábbi irodalomtörténet-felfogásához képest!⁷⁵ – az irodalomról

alkotható kijelentések „igaz területe” (diszkurzív értelemben tehát: *státusza*) annál a Némethnél és Lukácsnál, akik ekkortájt köztudottan a hatalmi aspiráció diszkurzus-szabályait alkalmazzák.

A kortárs horizont kérdései

Anélkül, hogy egészen a jelenig követnénk az esztétikai tapasztalat értelmezésében bekövetkező hagyományképződés főbb 20. századi vonalait, láthatóvá válik, mely örökség helyezi történeti horizontba mai irodalomértésünk kérdéseit. Lényegében ugyanis mind az esztétista, mind a szellemtörténeti, mind pedig a kollektivistista tradíció osztozott az esztétikai tapasztalat alapformáinak széttagolásában. Többé vagy kevésbé, de valamennyi az életvilággal szemben megfogalmazódó beszéd üzeneteként értette az irodalmi jelentésalkotás formáit. Éspedig olyan üzenet gyanánt, amelynek küldője – a maga identitását a tudattartalmak összehangolt egységeként elgondoló szubjektum – nem kételkedik abban, hogy szuverén értelmezője lehet saját világgal *szembeni* helyzetének. Ennek a – történeti benne-levéséért, s kivált nyelvi ottlétként – ritkán reflektált viszonynak a hermeneutikai beszédhelyzete erősen korlátoz mindenfajta interszubjektív vonatkozathatóságot. Nem véletlen, hogy az e tekintetben teljességgel új horizontot létesítő Kosztolányi jelentőségét a korszak egyetlen számottevő irodalomtörténésze sem volt képes felismerni. Mert a magyar modernség uralkodó esztétikai világképei abban kivétel nélkül rokonnak mondhatók, hogy esztétikai „teljességen” általában az empiria fogyatkozásainak helyreállítását, egy rendelkezésre már nem álló vagy megtapasztalhatatlan totalitás újraalkotását, következképp: a művészi cselekvés sikerén e művelet igaz hitelességét értették. Igaz hitelességet, hiszen a teljesség-elv a létbeli szituáltságra való *reprezentációs* ráismerés elvét is magában foglalta. Ez indokolja az „egységes” és „maradék-talan teljességű” világteremtés nagyrebecsülését, illetve a kreatív eredetiség felértékelését. Az értékelésnek ezért szolgálhatott alapjául az a lánccolatos – diszkurzuselméleti nézetből teljességgel tarthatatlan – logika, mely szerint a világot a mű, a művet a szerző, a szerzőt pedig kreatív művészi képességének értéke helyezi el – mert „reprezentálja” – az irodalomtörténeti arcképcsarnokban. Aiszthészisz, poiészisz és katharszisz együttesének megbomlása ezért nemcsak a művészet kommunikatív tapasztalatát szorította vissza a produktív „ábrázolási”, „megjelenítési” funkció javára, hanem az interszubjektív poiészisz-aspektus befogadói tapasztalatát is. Mert az „igazi” műalkotás e felfogásban csak olyan átsajátító megértés számára bizonyult hozzáférhetőnek, amely az esztétikai alapviszonyban való részesedésnek

csupán kontemplatív formáit ismeri. A mű iránti „alázatot”, a mű felől „érkező” jelek autarkiaját és az egyirányú beszéd – pusztán tudomásul veendő – monológiát. A megértés maradéktalan teljessége, optimális esztétikai „hiánytalansága” azt jelentette, hogy nem a közbe-jövő interpretáció aktív poieszisének kellett működésbe jönnie, hanem a „megfejtésre” törekvő, a dolgot hiánytalanul a „magáévá” – tehát személyessé – értelmező *allegorézisnek*.

Nem igazán érthetetlen tehát, hogy az irodalomértésnek gyakran még azok a kortárs változatai is hasonló tüneteket termelnek újra, amelyek pedig kifejezetten rokonnak hirdetik magukat vezető nemzetközi irányzatokkal. Egy-egy hazai dekonstruktív művelet úgy jut el saját pozíciója „túldefiníálásáig”, hogy a legmasszívabb jelentéstani identifikációt hajtja végre. Mindez azért különösen tanulságos, mert ez a felfogás távolról sem utasítja el a gyönyörködtetés esztétikai paradigmáját. Mivel azonban azt a történetiségről leválasztva képes csak kiterjeszteni, annak a Barthes-nak az örökségét viszi tovább, aki egy olyan esztétikára tett javaslatot, amely „maradéktalanul (teljesen, radikálisan, minden tekintetben) a fogyasztó gyönyörén alapul, bárki legyen is ő, tartozzék bármely osztályhoz, bármely csoporthoz, mentesen a kultúrák vagy nyelvek tekintélyétől.”⁷⁶ A dekonstrukciónak ez a (neo)strukturalista horizontja nemcsak abban érvényesül, ahogyan Barthes – itt legalábbis – a szövegeket fosztja meg a maguk időbeliségétől, hanem abban is, hogy a tetszőlegesség permanenciájában oldja fel a befogadói válaszok egyéni és történeti komponenseit. A dekonstrukció magyar recepciója is úgy véli, az ő válaszainak nincsenek történeti alkotóelemei. A múlt ilyen jelenléte megintcsak féloldalas tájékozódáshoz vezet, mert ezúttal meg a kontextualizmus egyik alapvető premisszája bomlik meg akkor, amikor az új hazai irodalomértést szinte kizárólag az az Iser-féle *implicit olvasó* foglalkoztatja, aki – az eredeti koncepció szerint – el sem gondolható a Jauß-féle *történeti olvasó* odaértése nélkül.

De talán éppen ezen a ponton kell szóba hoznunk ennek az örökségnek egy kevésbé szembeötlő, ám annál jellemzőbb nemzetközi sajátosságát is. Mert bizony messzemenően téved, aki azt hiszi, csak a modernség tapasztalatának Lukács György-féle változata kötődne a valami távollevőnek a helyreállításában érdekelt (kritikai) látásmódhoz. Derrida modernség-kritikája alakilag például ugyanúgy a hiány meglétének bizonyosságából indul ki, mint Schiller érvelése. „A bizonyosság elvesztése, az isteni írásnak, vagyis előbb annak a zsidó istennek a távolléte, aki alkalmanként maga is írt, homályos módon nemcsak olyasvalamit definiál, mint a »modernitás«. Mint távollét és mint az isteni jel általi megpróbáltatás meghatározza a teljes

esztétikát és modern kritikát is.⁷⁷ Ugyanakkor – amint arra Habermas felhívja a figyelmet – gyakorlatilag Derrida maga is annak az eljárásnak marad a foglya, amelyet oly elszántan kárhoztat a modernségben. Hiszen a logoszszal szembeállított írás abszolutizálásának szintén nem egyéb a tétje, mint az elveszett eredetin túl tételezett Isten képze, helyesebben a vele való újfajta kapcsolat létesíthetősége. Az elveszett eredetinek az – immár nem-onto-teológiai – „emlékezete” Derridánál tehát nem az Istennel való találkozásban, hanem a tőle ugyan elválasztott, de rá utaló, tőle származó *szöveg* autarkijában, a megingathatatlan státuszú *írás* elsődlegességében jelenik meg. „Ha nem egészen hamis ez a vélekedés – olvasható Habermasnál –, akkor Derrida persze arra a történeti helyre tér vissza, ahol egykor a misztika felvilágosodásba csapott át. Scholem egész életében ez után a 18. században végbement fordulat után nyomozott. A 20. század feltételei között – mint Adorno megjegyzi – misztika és felvilágosodás utoljára Benjaminnál talált egymásra, éspedig a történelmi materializmus fogalmi eszközei révén. Az, hogy a gondolkodásnak ez a maga nemében páratlan mozgása megismételhető-e egy negatív *fundamentalizmus* (kiem. K. Sz. E.) eszközeivel, számomra kétségesnek tűnik; mindenesetre bizonyosan még csak mélyebben vezetne bennünket bele abba a modernségbe, amelyet Nietzsche és követői viszont le akartak győzni.”⁷⁸

Amikor tehát a dekonstrukció metafizikáját nem észlelő hazai értelmezők azzal akarják elejét venni a jelentés konkretizálódásának, hogy – a tárgyról való beszéd helyett – végül saját értelmezői pozíciójuk elvi „értelmezhetlenségéről” és „megszilárdíthatatlanságáról” értekeznek, akkor voltaképpen nem tesznek mást, mint „jelölőként” jelenítenek meg egy szubjektum-képzetet és magát e fixálhatatlan jelviszonyt teszik a – ki tudja hol és miért – „lebegő” jelek játékanak tárgyává. A „jelölő” itt azután azért lesz a szemantikai konkretizáció metafizikai végpontja, mert végül az így szerzett tudás helyét („szubjektum”) jelöli meg az értelmezés egyedül érvényes instanciájaként. Az instancia ekként most már önmaga tárgyává is válván az allegorézisnek azt a formáját teljesíti be, ahol ez a szituáltság már nem értelmezhető tovább. Mert úgy szilárdult meg a reflexió meta-szintjén, mint valami, ami csak önmagával lehet azonos. Annak kérdéses lehetőségét jelezve, hogy a „szerző” elvének (Foucault) anomáliáját most az értelmező elvének abszolutizálása váltja majd fel. Bizonyos értelemben hatalmas és fáradságos kerülőúton jutva vissza ahhoz a tízes években kibontakozott tradícióhoz, amelyet az orosz formalistáktól Leo Spitzerig a hermeneutikai reflexió hiánya jellemezett. Abban a tekintetben legalábbis, hogy a hermeneutika három kérdésiránya közül úgy tüntették ki a *subtilitas explicandi* elvét, hogy nem

tették föl saját értelmezési módszereik hermeneutikai implikációinak kérdését.⁷⁹ Ez a felfogás látszólag ugyan egyebet sem tesz, mint saját hermeneutikai implikációit reflektálja – nyilván ezért sem jutott ideje az irodalmi jelenség számottevő történeti, poétológiai vagy filológiai vizsgálatára –, valójában azonban megintcsak izolálja az esztétikai hatáskörök egyikének kérdését: az élvező esztétikai magatartás komplexitását újból egyetlen – kontraproduktív – mozzanatra szűkíti. Innen nézve alighanem van valami föl-tételezhető összefüggés a hatástörténet temporalitását dehistorizáló önreflexió túltengése és a hazai de/konstrukció olyan eredményeinek hiánya között, amelyek az irodalomkutatásban is meggyőző példáit adnák e módszerek hatékonyságának. Félő tehát, hogy ha a pusztán önmagát demonstráló eljárás nem jut túl a maga „újnaiv” hermeneutikai előfeltevésein, úgy marad meg a jövő emlékezetében, mint egy, az anglofrancia dekonstrukció és a német konstruktivizmus laza szövődékeként előadott, regionális irodalomszemléleti capriccio. Ami nem volt több egy rokonszenves, de ön-maga lehetőségeit kiaknázni képtelen alternatíva epizódjánál.

Az irodalom-értelmezés gyakorlata azt mutatja, hogy az ember világban való benneállásának és e viszony nyelvi-hermeneutikai hozzáférhetőségének tapasztalatából *származik*, és a róla alkotott nézetek diszkurzusában *történik* az a folyamat, amelyet az irodalom produkciójának és recepciójának kölcsönös váltakozásaként értelmezhetünk. Az „esztétikai tapasztalat közvetítő folytonossága”⁸⁰ a horizontok összekapcsolhatósága következtében teszi lehetővé, hogy közösen elfogadható értelem keletkezzék az időbeli mássággal folytatott dialógusokból. A múlt horizontjának feltárása azért nem lehet tehát önkényes művelet, mert csak kettős közreműködéssel tud megtörténni. Csak a mások által is igenelt, elfogadott igazság történik meg „igazként”, azaz: „bizonyul” végül igaznak. A hagyomány tehát nem a Lukács adta értelemben mutat a jelenen át a jövőbe, hanem az (ezért) *értelmezhető* újraértelmezések horizontváltásának megszakításain keresztül. A hagyomány felől képződő, mintákon keresztül kialakuló – tehát belátható – előfeltevések és értelmező teljesítményük hatástörténeti összefüggése teszi láthatóvá e megszakítások jellegét és mibenlétét. Azt a tényt nevezetesen, hogy csak amikor elidegenedtünk tőle, akkor válik számunkra hozzáférhetővé bármely tapasztalat. Mert amíg benne vagyunk, addig nem válhat önmagunk megértésének és meghatározásának előfeltételévé.

Ebből mindjárt az is következik, hogy az irodalomértés hagyománya nem az ismeretként számon tartandó „műveltségi” múlt világa. „Az, ami volt – mondja Droysen –, nem azért érdekel bennünket, mert volt, hanem mert bizonyos értelemben még van, amennyiben hat még.”⁸¹ És valóban, a múlt

ott hat mai irodalomértésünk kérdésirányaiban, a szövegek történetiségét illető előfeltevéseink formáiban, s alighanem jelen van egész esztétikai kultúránk mentalitástörténeti alapjaiban is. A jelen beláthatósága ezért gondolható el a következményekben megmutatkozó feltételek felől. „A feltételek interpretációja azon alapul, hogy a feltételek ideálisan abban a tényállásban vannak ott, amely általuk lehetővé vált és ilyenné lett.”⁸² Persze, ha nem akarunk a tradicionalizmus csapdájába esni, tudatában kell lennünk annak is, hogy a történő hagyomány nem nélkülünk alakul: van módunk a befolyásolására. Éspedig olyan „előrefutások” és „kivetítések” értelmében, amelyek bizonyos tekintetben jogossá teszik a vélekedést, hogy a történelem a jövőből is történik. Mert az irodalom-értelmező hagyomány történése bizonyosan nem a tudomány gondolkodásának teljesítménye. Inkább olyan esemény, amely rá van utalva a receptív megértés aktív részesezésére. Hogy ezt az aktív részesezést minél kevesebb régi és új illúzió terhelje, nos, alighanem ezért kell ismételtlen – de a modellt megváltoztatva – tanulmányozni az irodalomértés hagyományát.

- 1 L. WHITE, Hayden, *Metahistory: Die historische Einbildungskraft im 19. Jahrhundert in Europa*, Frankfurt a. M., Fischer, 1991, 19–20.
- 2 KOSELLECK, Reinhart, *Vergangene Zukunft*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1989, 130–132.
- 3 FOUCAULT, Michel, *Die Ordnung der Dinge*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1974, 207.
- 4 SCHILLER, Friedrich, *Horenausgabe*, München–Leipzig, Müller, 1913, 6. köt., 256.
- 5 Uo.
- 6 RUSCH, Gebhard, *Erinnerungen aus der Gegenwart = Gedächtnis: Probleme und Perspektiven der interdisziplinären Gedächtnisforschung*, szerk. SCHMIDT, Siegfried J., Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1991, 275.
- 7 Uo., 292.
- 8 FOUCAULT, i. m., 24–25.
- 9 L. FRANK, Manfred, *Zum Diskursbegriff bei Foucault = Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*, szerk. FOHRMANN, Jürgen–MÜLLER, Harro, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1988, 31–34.
- 10 L. HEIDEGGER, Martin, *Sein und Zeit*, Tübingen, Niemeyer, 1986¹⁶, 336.
- 11 FEHÉR M. István, *Heidegger útja a Lét és időig. Előszó = HEIDEGGER, Martin, Lét és idő*, Bp. Gondolat, 1989, 46.
- 12 HABERMAS, Jürgen, *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1993⁴, 243.
- 13 LACHMANN, Renate, *Kultursemiotischer Prospekt = Memoria: Vergessen und Erinnern*, szerk. HAVERKAMP, Anselm–LACHMANN, Renate, München, Fink, 1993, XXVII.
- 14 FOUCAULT, i. m., 76–77.
- 15 FRANK, Manfred, *A nyelv uralhatóságának határai*, Literatura, 1994, 349.
- 16 Vö. JAUSS, Hans Robert, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1984⁴, 71–90.
- 17 Uo., 77.
- 18 GADAMER nyomán nemcsak JAUSS, hanem Paul DE MAN is ebben a 18. század végi szubjektivistá fordulatban látja a retorikai hagyomány visszaszorulásának okát. Olyan lényeges

- poetológiai összefüggések újraértelmezését kezdeményezte ebből a horizontból, mint szimbólum és allegória helyének változásai a képies beszéd újkori történetében. L. DE MAN, Paul, *Blindness and Insight*, London, Routledge, 1983², 187–228.
- 19 FOUCAULT, i. m., 76.
- 20 SCHMIDT, Jochen, *Die Geschichte des Genie-Gedankens in der deutschen Literatur, Philosophie und Politik 1750–1945*, Darmstadt, Wi-Bu, 1988, 1. köt., 170.
- 21 JAUSS, i. m., 85.
- 22 FOUCAULT, i. m., 258.
- 23 L. JAUSS, i. m., 77.
- 24 HEGEL, G. W. F., *Ästhetik*, Berlin–Weimar, Aufbau, 1976, 1. köt., 16.
- 25 SCHILLER, Friedrich, *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen = Uő, Horenausgabe*, 1913, 11. köt., 4.
- 26 Uo., 23.
- 27 Uo., 80.
- 28 Uo., 84.
- 29 Uo., 9. köt., 122.
- 30 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 18.
- 31 Uo., 45.
- 32 Uo., 44.
- 33 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az irodalmi modernség integratív történeti értelmezhetősége*, It 1993, 39–65; *A kettévált modernség nyomában = „de nem felelnek, úgy felelnek”*. *A magyar líra a húszas–harmincas évek fordulóján*, szerk. KABDEBŐ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1992, 21–52; *Törvény és szabály között = Szintézis nélküli évek. Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában*, szerk. KABDEBŐ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1993, 37–81; illetve: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1993.
- 34 HORVÁTH János, i. m., 17.
- 35 BLUMENBERG, Hans, *Arbeit am Mythos*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1990⁵, 302.
- 36 KOSELLECK, Reinhart, *Historik und Hermeneutik = Hermeneutik und Historik*, szerk. KOSELLECK, Reinhart–GADAMER, Hans-Georg, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1987, 22.
- 37 Uo., 34.
- 38 JAUSS, Hans Robert, *Literaturgeschichte als Provokation*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1979⁶, 198.
- 39 BLUMENBERG, i. m., 303.
- 40 JAUSS, *Ästhetische Erfahrung...*, 82.
- 41 BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1978, II. köt., 272.
- 42 BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Nyugat Rt., 1935, 6–7.
- 43 Uo., 13.
- 44 HALÁSZ Gábor *Válogatott írásai*, Bp., Magvető, 1977, 454.
- 45 Uo.
- 46 BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, 182.
- 47 Uo., 192.
- 48 Uo., 563.
- 49 HALÁSZ Gábor, i. m., 450.
- 50 L. FOUCAULT, Michel, *Schriften zur Literatur*, Frankfurt a. M., Fischer, 1988, 21.
- 51 „Historikánk nem [...] akarhat a történelem *filozófiájává* lenni.” L.: DROYSEN, Johann Gustav, *Historik*, Historisch-kritische Ausgabe von Peter LEYH, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1977, 1. köt., 44.
- 52 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, i. kiad., 61.
- 53 Uo., 59.
- 54 Uo., 61.

- 55 Uo., 66.
56 Uo., 62.
57 Uo., 63–64.
58 Uo., 69.
59 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1972⁵, 226.
60 Uo., 245.
61 Uo., 332.
62 Uo., 270.
63 SZERB Antal, *A világirodalom története*, Bp., Magvető, 1973⁵, 456.
64 SZERB Antal, *Száz vers*, Bp., Magvető 1973³, 332.
65 SZERB Antal, *A világirodalom...*, VI.
66 FOUCAULT kifejezése; *i. m.*, 21.
67 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, 31.
68 Vö. THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia, 1931, 44–45.
69 Uo., 10–11.
70 SZERB Antal, *A világirodalom...*, 890.
71 BABITS Mihály, *Esszék...*, 2. köt., 310–311.
72 NÉMETH László, *Sorskérdések*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1989, 481.
73 LUKÁCS György, *Magyar irodalom – magyar kultúra*, Bp., Gondolat, 1970, 491–492.
74 FOUCAULT, Michel, *Archäologie des Wissens*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1992⁵, 74.
75 NÉMETHnél elsősorban *A Nyugat elődeihez* (1932), LUKÁCSnál pedig a *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez* (1912) című tanulmányhoz képest.
76 BARTHES, Roland, *Die Lust am Text*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1992⁷, 87.
77 DERRIDA, Jacques, *Die Schrift und die Differenz*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1985², 21–22.
78 HABERMAS, *i. m.*, 218.
79 L. JAUSS, *Ästhetische Erfahrung...*, 363–364.
80 Uo., 399.
81 DROYSEN, *i. m.*, 220.
82 Uo., 403.

HATÁR GYÓZÓ

Léptékváltás (akadémiai székfoglaló)

Μητε νεος τις ων μελλετω φιλοσοφειν, μητε
γερων υπαρχων κοπιατω φιλοσοφων ουτε γαρ
αωρος ουδεις εστιν ουτε παρωρος προς το κατα
ψυχην υγαινον.

„Senki fiatalja ne késlekedjék, sem öregje ne lankadjon a
bölcesség keresésében. Mert nincs olyan életkor, amelyben
túlontúl korán avagy későn volna, hogy a lélek épségére
törekedjünk.”

Epikurosz Levele Menoikeoszhoz

Haj haj haj / be szép selyem haj / ez a leányhaj / bomlott fürti tengerében
/ hattyúvállak fürdenek benn / haj haj haj – – – (*mikrofonpróba*)

képzeljük azt, hogy múlt időben vagyunk itt, felolvasásom végére értem,
ki-ki felkel székéből és hazaindul. Mit visz magával az elhangzottakból, mire
emlékszik? Szeretnék már előljáróban adni valami emlékezetest – útravalóul
igaz, zárójelben elárulhatom, szeretteim kétségbeesnek, ha látják, hogy a
gondosan előkészített felolvasnivalót leeresztem, és elkezdek szabadon szól-
ni valami másról. Ami épp eszembe jut. Mi jut eszembe?

Elnök úr! Hölgyeim és uraim! Kedves barátaim! A francia akadémia szép
hagyománya jut eszembe. Nem mintha meghonosítani szeretném, csak úgy
megpendítem, mert hogy eszembe jutott. Az új tag, székfoglalójában tiszteleg
elődje emlékének, és ha nem is róla tartja, neki ajánlja előadását. Ilyen francia
módra szeretnék tisztelegni minden olyan magyar irodalmár emléke előtt,
aki *filozófus* szeretett volna lenni, aztán szándéka a közszellem vasfalán gu-
rulatot kapott s ő maga, mint filozófus, elkallódott. Hol a kedvezőtlen tör-
ténelmi együttállás, hol a közérdeklődés elutasító magatartása, hol a nyo-
masztó anyagi gondok meghúsiították, hogy álma beteljesüljön. Pedig
szíve-lelke arrafelé vonta, bálványozta Bergsont, élt-halt William Jamesért,
akit sokan Amerika Leibnizének tartanak; aztán – rendetlenkedéséért – szám-
űzték Fogarasra óradíjas tanárnak, ahol csakhamar be kellett látnia, hogy
ott se hatalmas könyvtár nincs, se társak nincsenek, akikkel társalkodhatna
bölcseleti kérdésekről; és fájó szívvel megadta magát sorsának, hogy költő
legyen. Hálásak lehetünk a goromba Gondviselésnek, hogy benne nem is

költőt – költőóriást adott nekünk, de tízszeresen hálásak lehettünk volna, ha nem hajlítja el másfelé, felhaladásában. Székkfogaló előadásomat Babits Mihály *filozófus* emlékének szeretném szentelni.

Egyik többhónapos amerikai felolvasó körutam alkalmával történt. Feleséggemmel, aki felolvasó-társam is, jó hónapja jártuk az Államokat. Chicagóban el kellett válnunk: az ő szabadsága lejárt és indult vissza Angliába, jómagam meg még át kellett hogy repüljek Kaliforniába, az út hosszabbik szakasza még hátra volt. A chicagói repülőtéren elbúcsúztam Piroskámtól, majd felkövetkeztem a kilátó teraszra, hogy onnan nézzem a gép felszállását. 747-es hatalmas gép volt, végig követtem szemmel, akkor is, amikor a kifutópályán a rajtvonalnál megállt, akkor is, amikor nekilendült; amikor megemelkedett; ahogy a magasba lendült. Mind magasabban lebegett és ahogy távolodott, egyre kisebb lett. A kicsinyből piciny lett, a picinyből parányi. Már ott volt az enyészponton – már azonosult vele. Hol azt képzeltem, hogy még látom, pedig már nem láttam; hol azt, hogy már nem látom, pedig még meg-meg-tetszett. Már csupán a pont volt, a pont mértani ideája – azé a ponté, amelynek nincs kiterjedése. Lám – így szóltam magamban –, lám, az a hatalmas Boeing 747-es, az az óriásgép a maga közel félezer utasával már csak pontnyi, hogy szinte kiterjedése sincs, akkor a parányiságnak milyen törtrésze lehet félezer utasa közt az az édeskedves lény, aki nekem oly sokat jelent s most tán a gép ablakából épp a kilátó teraszt kutatja szemmel, de az egész repülőtér már eltűnőben oly parányi, hogy az az irinkó-pirinkó emberbogár, aki annak a csöppnyi óriásterasznak a korlátján álldogál, már oly kivehetetlen, hogy odaképzelné is nehéz.

S akkor villant át elmémen ugyanaz az eszme, amely, valamióta csak az eszemet tudom, bennem volt, itt hordozom. Hőgyűrűk szaladgáltak rajtam végig, ahogy belémhasított úgy, amint szokott. A léptékváltás eszméje tudatosodott bennem s az, hogy a léptékek felérzője, a léptékek szenzora vagyok. Már akkor a gépnél is magasabbra emelkedtem, és ebben a megragadottságban műbolygó-magasból szemléltem a Földet. Eszembe jutott egy régi adat, ha jól emlékszem, a GEOGRAPHIC SOCIETY valamelyik kiadványában olvastam: Tudós becsléseket az élősféra össz-tömegéről. Valami olyast, hogy ha a bioszféra össz-tömegét egy, a Földdel egyenlő nagyságú geometriai gömbön egyenletesen elkennék, akkor ennek a masszának a rétegvastagsága nem haladná meg a 18 millimétert. Igaz, a becslés úgy értendő, hogy az élősféra egészét annyira rásajtolnák a gömbre, hogy kinyomnák belőle a vizet. Az így kommasszált, elterített szénhidrát-tömeg oly hártya-

vékony volna, hogy vastagsága nem érné el a 2 cm-t; s akkor ebben a vékonyacska mázban, amely mint a csigamászás, csak alig-alig csillog a Földgömbön: ebben a szivárványolásban hol van és mennyi maga az emberiség, a faj hústest- és csont-állagának víztelenített, mikrométeres filmje...?!

Ez és ilyen a léptékváltás látomása, amelynek megszállottja és magatehetetlen érzülekeny pontja vagyok. Innentova, ezt a *kötetnyi* látomást már csak a gépfegyverropogás sebességével tudom továbbadni: *élnünk* kell, arra, hogy hétszám csak *elmélődjünk* az életen: hol? ki? melyikünk akkora bolond? Nincs rá időnk. Nekem meg csak erre van – arra, hogy képkavalkádban elvonul-tassam szemek kereszttüzeiben a látomást. A látomást arról, hogy mikrobák vagyunk a Földön: csupán egy mikroba-kultúra. Tenyészetünk fő jellemzője: esendőségünk – ideigvalóságunk. Alighogy színre lépünk, száguldva eszmélkedünk; de jóllehet amióta gyártjuk, egymáson gurulnak-és hempergnek eszméink és száguldásuk nem lankad, mégis, esendőségünkön mindez nem segít. Tán ez volna hát, amit az ÚrBuddha tanítása *impermanenciának* nevez; avagy Pindarossal: *szkiász onar anthropoi* – az embert az árnyéka álmodja

nem menekülhetünk a felismerés elől, hogy mindenekelett mindnyájan Orgé hatalmában vagyunk. Orgé az az öregisten, akinek Erósz csupán az egyik tyúkszeme; a lábán a bütyök; eufemisztikus körülírása; márványos epifániája

a Földről műhold-magasságig felhallatszik a békakuruttyolás: a varangyok azok, a varangyok, amelyek vaktában/fürtökben párzanak. Mert lehet, hogy „Erósz a legnagyobb” az olümposzi megváltó istenek között, ám a miben-sem-válogató, a brutális, primordiális Orgé, mint őselv, a bioszférában még a gracilis, a civilizált Erósznak is fölébe nő, bármit mondott-nem mondott róla Diotima azon a bizonyos Lakomán

Orgé öregisten mintegy enkapszulálja a földi életjelenséget, abroncsspirálba fogja, ráakja a kéjkeresés irányultságát, rá, az orgazmus kényszerű bilincseit. De hatalmas csak addig a 18 milliméterig terjed, ameddig a Földön elkent élősféra vékonyka vajrétege tart. Fogadjuk meg Giordano Bruno tanácsát és hajítsuk gyeplőnket bátran a fantázia lovainak nyakába, eresszük szabadjára képzeletünket. Tiszta sor, lehetségesek olyan élősférák, amelyekben a Föld Orgéjának a hatalma nemcsak hogy megszűnik, de nincs és nem is volt soha sehol: teljesen ismeretlen ökelme. Bioszférák, amelyekben a mi semmivé törpülő Orgé öregistenünk nem vesz birodalmat. Bioszférák, amelyeknek a szervező elve tökéletesen más. Vennők észbe, hogy a „tudat” prótagoreus, földi fogalom; ami pedig a tudat hordozóját illeti, a vegyi-idegi szervezés nem az egyedüli vehikuluma az önészlelésnek.

Az élet elsődleges ismérve az önészlelékenység

önészlelékeny jelenségek elképzelhetők gázörvényben, tűztengerben (akár az origenészi *ekpiürosziszhoz* hasonló, égten-éggő multiverzumban is), hőmérsékletkülönbségek formájában

elképzelhető gigászi intergalaktikális vagy akár intersztelláris léptéken (mely gondolat mintha a régi görögöket igazolná – hogy a csillagok „istenek”), és elképzelhető a mikrovilág atommag-alatti léptéken, de már a Kháoszmosz ömlenyeiben/felvillanásaiban is, amelyekre a „törvényszerűség” megismételhetősége, a matematika viszonylatai nem vonatkoznak s ahol a szám érvénytelen – s ha van, hol van már *ez az önészlelékenység* a mi előszféránktól, hol, az elme maga-kivetítette s önmagára visszavetített ismereteitől?

hiszen tudat és tudattartalom szintén az Orgé öregisten szervezte földi bioszféra jelensége. Más, önészlelékeny bioszférákban ilyen értelemben vagy tudat nincs, vagy az – az önészlelékenységnek egy más hordozóban, más szerkesztési elvek szerinti magasösszerendezettségű integrálja

ésde hogy tudatunkban ember-mivoltunkból, bioszféránk kategóriáiból/szemléleti formáiból kilépni nem tudunk, azt senki nem fogalmazta meg oly világosan, mint Prótagorasz. Még nem említettem bálványomat, Prótagoraszt, az Abderitát: ha Philosztratósznak hihetünk, vértanúhalált halt szabadgondolkodó meggyőződéséért, áldozatául esett az olümposzvallás fundamentalista fanatikusainak: menekülés közben a tengerbe fulladt. Elmélődéseim sarkallata Prótagorasz nevezetes dictuma: „*panton chrematon metron anthroposz kai ton onton kai ton mé onton*” – minden dolgok mértéke az ember, a létezőnek csakúgy, mint a nemlétezőnek. Prótagorasznál ez az „ember” nem az egyedi ember, társalkodásában, ízlésében, moráliáiban, a hétköznapok triviáiban, a világszínpad drapériáiban, távolról sem. Hanem „szenzor” mivoltában a maga-választotta Középre helyezve a maga-alkotta multiverzumban. Intellektusában, annak fajlagosságában, képességében és határaiban. Magyarán: hogy az ember mindennek mértéke – attól van az, hogy egész fogalomalkotásunk, gondolkodásunk minden munkafogalma rendre, sőt, legmagasabb rendű spekulációink összessége is, minden izromában-és porcikájában prótagoreus – innen bölcelettörténetünk teljes korpuszának eredendő prótagoreicitása

úgy is mondhatnánk, hogy elménk szerkezetének alapvetően prótagoreus jellege adva van – s úgy adott, mint a teknőcnek a maga levethetetlen páncélja. Ez az alapvetően prótagoreus jelleg meghatározza a gondolhatóságot magát, annak spektrumát, színeződését/festenyzettségét, architektúráját, te-

matikáját a pozitivisták infravörös izzásától a metafizikusok ibolyántúli imbolygásáig; és persze, megszabja a gondolhatóságát határait

*

Van a tündésnek egy fajtája, amely – intenzitásánál és irányultságánál fogva – már elmélődésnek tekinthető, túljutott a diszkurrens képzelet fokán, amelyből vétetett; és ez a fajta szemlélődés megítélésem szerint 80 ezer esztendővel ezelőtt kezdődhetett (ha ragaszkodunk a kezdet/kezdődés tudálékos rögeszméjéhez). Mindig ehhez térünk vissza, ehhez a fajlagosan filozofikus elmélődéshez, és ez a gondolkodás *aranyalapja*; az olyan filozófus-iparosember munkája a bölcelet rekluzóriumában, ahol-és amikor az elmélkedőnek semmi egyéb nem áll rendelkezésére, semmiféle szerkentyű, se komputér, se teleprompter, sem oltárfüstölő, se csodakerékpár, sem Ab-raxasz-talizmán, sem a pentagrammaton – csupán az elme

igaz, nem mondhatom, hogy a „meztelen” elme; mert háttérben mindenha, minduntalan megdereng bölceleti örökségünk, Nágárdzsuna klasszikus kifejezésével élve: a gondolatok hombárja

jóval annakelőtte, hogy a bölcselkedésbe belefognánk, az elmélődés az elme megismerésével kell hogy kezdődjék. Mi az elme, mekkora az elme. A szenzórium idegi szervezése; belső szekréción mirigyeink ráhatása a neuronra, a kettő kölcsönhatása és összhangja. Hogy egyebet ne említsek, maga a tény, hogy a látásérzéklés – a fény, a tartalmazó világ képe, színeinek számontartása, távolságainak szakadatlan becslése/bemérése, a képelképzelet, valamint a fogalmak képszerűsítésének prótagoreus adottsága-és kényszere – a fény-foton feldolgozása az agyvelőállománynak több mint a felét foglalkoztatja szűnös-szűnhetetlen; amiből szükségképp adódik az *optikus reflexív túltengése gondolkodásunkban*. Az idegkutatás tudományalapító teóriája még alig pillogott-szunnyadozott az idő méhében és már Ágoston is ezért korhol, ezért marasztal el a *concupiscentia oculorum* bűnében. Íme minden gondolatunk „zenei felütése”, ütemelőzője: az optikus reflexív túltengése és e túltengő ingerjáték „készpénznek-vétele”; a fénynek a hatalommal, uralkodással, a kozmogónia őselvével, a multiverzum működtetésével, az istenséggel való egybeszövése/összevetítése-vegyítése, azonosítása/összetévesztése történelmünk és földsegeink oly igen különböző s gyakorta egymást kizáró teológiai spekulációiban, és így tovább... – ez az, amit minden gondolkozónak tudnia kell, mielőtt használni kezdi szerszámát; s ez az, ami alól nincs kibúvó – nincs kivétel

ahogyan az asztalos ismeri szerszámosládáját s benne minden szerszámának szeszélyeit-veszélyeit, mirevalóságát és mire-nem-valóságát, tehát körülírható *aretéjét*, úgy kell ismerje a filozófus a maga szerszámát, az elmét ismernie kell, hogy tudatlanságában ne kimérák rajzásából, ne csodavárásból, ne a *plexus solaris* kéjinger-káprázataiból, ne a *talamusztelep* agresszív vészingereinek patakzó rémlátásaiból induljon ki, mit sem törődve azzal, hogy az *ens rationis*, csupán mert a diszkurrens képzelet rajzásában felmerül, még távolról sem adottság a létben (hiszen a képzelet tátongása a multiverzum átmérőjével azonos!) – hanem ismerje és tartsa tiszteletben az elme neurobiológiai játékszabályait

a neurológia a tudója annak, hogy a különféle szinguláris elméletek, hitelvek, eszmerendszerek bizonyos ponton túl gyengülnek, megbuknak vagy önmaguk ellenkezőjére váltanak; ennek okai keresésében a kutatók hol a neuronéma „elfáradására”, a neuron-korrózióra hivatkoznak, hol arra figyelmeztetnek, hogy ez is, mint a legfelsőbb reflexintegrál minden ingerjátéka, az agyvelőállomány „tömeghatásában” szemlélendő. Nos, így hát a gondolkodás is tömeghatásában vizsgálendő, megtévezve azzal, hogy bizonyos értelemben „egész testünkkel” gondolkozunk – ami tán szövettani szempontból kétséges, sőt groteszk és vitás, ám a filozófusnak alapkiindulás

de bizonyos ponton túl azt is el lehet mondani, hogy nemcsak egész testünkkel, hanem egész fajtánkkal gondolkozunk

vennők észbe, hogy amióta a gondolkodás *aranyalapja*, a filozófiává kihegyezett elmélődés megszületett, azóta – (ahogyan az angol mondaná, *four-score millenia*, vagyis) 80 millénium telt el, és ezalatt nagyon-de-nagyon sokan *abii ad plures*, vagyis csatlakoztak a valaha-éltek, valaha-voltak földalatti, nyomasztó, elsöprő többségéhez. Akkora ez a többség, hogy bizvást el lehet mondani, a föld alá bújt és ott elporlott tetemeink/csontjaink végére mehetetlen majoritásához képest ez az éppen-élő emberiség – *quantité négligeable* tisztesség ne essék szólván, ami most következik és valaki csak a rázós, a rendhagyó gondolatoktól fél, tapassza tenyerét a szemére és dugja be a fülét

az imént emlegetett, az elmúlt 80 ezer esztendőök beláthatatlan embertömegéből felkelt és elindult szokvány-útjára százezer messiás. Mindje megbukott. Az egyik üdvöz eszme sarkításából a másik üdvözítő – bizonyos sarkításból minden megváltó imposztor. Az emberiség alapvetően megváltóhatatlan (és az is marad mindaddig, amíg akár a hitbéli, akár a szekuláris „aranykor” csábvilágának téveszméje foglalkoztatja és nyelvemlékekben gondolkozik, legyen bár a paradicsom, a megváltás eszméje mégoly közmegegyezés. Ám a cicerói „közmegegyezések”, a *Consensus Gentiumok* sorsa,

hogy az elme kinője rendre mind s azoknak otthagyt, elfelejtett csontkasa belesüllyedjen a levert útiporrall otthagyt sivatagok portengerébe)

ha az ilyen-olyan „aranykor”, istenfényben-fürdekezés, olümposzi megváltó istenekkel társalkodás, halandóságunktóli megváltatásunk téveszméje meg-megbukott, hogy újratámadó főnixként perszeveráljon-és repesve-repessen az álmok/illatok/remények/gloriólák vattacukros vigaszára vágyó idegrendszerünkön, tudhatjuk és tudjuk jól, hogy ugyanakkor, ugyanannyi milleniumokkal annakelőtte, felkelt és kereső útjára indult másik százezer: a gondolkozók, a filozófusok *pléiade*-ja; az elmélkedőké, akik váltig az emberlény létén, léthelyzetén és végső fokon magán a léten jártatták eszüket

a gondolat hombárjának mindig van jó sáfárja, s a jó sáfár nap-mint-nap elvégzi ezt a nagy számadatolást. A végső összegezést. Mert van egy *summa*, amely az emberi Gondolat mai állását tükrözi a maga teljességében és abszolút értékében – hozzátevé, hogy a lepergő idő természeténél és a történelemből való kibutulásunknál fogva a 80 ezerből a mi utolsó 8 ezer esztendőnk a *summában* igencsak domináns jelleggel jelentkezik, míg a mögöttes milleniumok gondolatrévészei, „thirtánkárái”, hitten-hitt eszmei poggyászokkal egyetemben, recesszív jelleggel leáldoznak/aláhullanak

a kollektív tévedések sivatagi karavánútján száz meg száz bukott, elhulajtott *Consensus Gentium* csontváza-bordakasa hever: történelmi közmegegyezéseink az emberiség kollektív tévedéseinek katalógusa (s valahol mint-ha elmondottam volna már, hogy a tegnap szentelt igazságaiából lesznek a holnap nyilvánvaló ökörségei)

– mi marad? mi az, ami tévedéseink hibaszámításával is, mintegy „maradandó”, legalábbis hosszú fejezetre számíthat eszmetörténetünkben...?

hadd mondjam meg, mi marad nekem: az, amire a sietősen élők soha sincs ideje s jómagamnak meg egyébre sincs, csak erre; erre mindig s minden időm eddig ennek a jegyében telt. Ez marad:

a filozófia, mint a tanácstalanság privilégiuma – vagy amit egy gúnyos *dictumomban* úgy határozta meg, hogy a paradoxonok és szolipszizmusok *Circus Maximusa*

ez az a félresöpörhetetlen: ez, ami marad. A lét, amiről semmit nem lehet elmondani és mindent el lehet mondani anélkül, hogy emez telitalalat s amaz mellétalalat legyen

olyan, mint Ágostonnál az idő: *Si nemo ex me querat, scio; si quaerenti explicare velim, nescio* – ha nem kérdik, mi csoda, tudom, ha kérdik, nem tudom

itt nincs időm, hogy kitérjek Heidegger nagy igazára – abban, hogy a metafizika harmadfélezer éves pszeudológiája elsikkasztotta a lét parmeni-

dészi látományát; sem hamiskodásaira/tévedéseire, valahányszor az anyanyelv beépített idiotizmusaira bölcseleti felhőkakukkvárakat épít; mégkevésbé Hölderlin-rajongására – mintha a költő, legyen bár mégoly istenáldotta tehetség, támaszt, fogódzót vagy éppenséggel útrövidítést jelenthetne a filozófiában: oly ködevés, amely csupán a lustaságnak kedvez

Heidegger hézagosszívacsos, félbemaradt eszmerendszere helyett szívesebben fordulnék a francia Merleau-Ponty felé, hogy rámutassak fontosságára, nagyobbszerűségére, amivel Heideggernek fölébe nő s ő, mihelyt sikerült kiszakadnia Sartre mindenkit leterrorizáló marxista „égi mechanikájából”, valósággal megörökölte az angol filozófia hagyományos tárgyilagosságát, de itt neki sem szakíthatunk időt. Pedig jórészt az ő pontosításainak köszönhető, hogy a hőskomor Camus, a böszromantikus Beckett – az egzisztencialisták kárhoz pesszimizmusa, a „létbetevettség” gyomorsav-öklendőkes sanyarúsága érvényét veszítette és ebbeli tévedésük a gondolkozás hangszerének hamis elhangolásával nyilvánvalóvá-és tarthatatlanná vált

vessünk számot vele és törődjünk bele, amibe tán nem is olyan nehéz beletörödnünk – hogy a létet mint *adottságot* fogadjuk el és mint *adottat* kezeljük. S ez a lét horgonya s legfontosabb jellemzője egyszermind: hogy kikerülhetetlenül *adott; visszavonhatatlanul, megköszönhetetlenül és visszaadhatatlanul adott*

valósággal ölünkbe hull, még minekelőtte „ölünk” lett volna; és az egészséges ember fiziológiás adottságában minden úgy van előprogramozva, hogy amíg sejtállományában, apróosztóereiben és simaizmaiban a létezés bukolikus örömrzete tart, addig eszünk ágában sincs tiltakozni létezésünk továbbvitele ellen; addig nem érezzük „tragikus tehernek” a táplálkozást/székelést/szekréciót/párkereső hajszát/közösülést/az alványkényszer periodicitását stb. stb., sőt, a lét igenlése tölti el egész valónkat

*

A létegzés megismerése, a létismeret határai

a „nyelven-kívüli” kifejezés, a metanyelvek hóbertos figmentumai; ezek sivársága, szegénysége és ostobasága; a rajongásosság, a jubilusokban, glosszoláliákban gondolkozók pszeudo-filozofémái – mivel is folytassam, holott még el sem kezdtem...?!

engedtessék meg újfent tekintélyi évrre hivatkoznom és felemlgetnem Heidegger nagy igazságát: aki vallásban él, az abbahagyta a keresést és a filozófiának mint olyannak, kimutatkozott

Így látom én is: Ahogyan a filozófus nem lehet alkoholista és az alkoholista filozófus nem lehet, szakasztott úgy vagyunk ezzel is. A kereső elmélődő nem fogadhat el készenkapott, ún. „végső” válaszokat (mialatt a maga-adta tentatív válaszokban is, holta napjáig kételkedik), még kevésbé fogadhat el önellentmondásos, cirkuláris, formailag rosszul, ügyetlenül és tartalmilag tendenciózusan feltett kérdéseket, melyekre, mint minden retorikus kérdésre, a válasznak feltüntetett melléfogás is bennefoglaltatik. Ésde szenvedjünk bár mégoly tomboló megoldásvágyban, akkor sem fogadhatunk el kiindulásul készen kapott válaszokat szakszerűtlenül, ügyetlenül, naivul, rosszul és tendenciózusan feltett kérdésekre... melyek már eleve olyan szónoki kérdések, amelyek magukban hordják az egyedül lehetséges választ mint kikerülhetlent. Ez nem a keresés útja; nem a keresők *terra incognitája*, amelynek iránytű nélkül vágnak neki, saját veszélyükre és lehetőségeikre

ne higgye senki, hogy holmi elfogult egyoldalúság beszél belőlem. A kereső nem lehet sem vallásos, sem nem-vallásos; hanem e szimplifikatorikus terminológián messze túl, ezekre a legkisebb közös többszörösre alapított, „mondókás” eszmerendszerek *fölött* kell töltenie életét s morzsolgatnia az eleaták szentolvasóját.

Igaz, akár húzódozva, akár örömmel: van, aki elfogadja a cirkularitás rátukmált iránytűjét és megtanulja, hogy ne csodálkozzék rajta, hanem örvendezve „helyesen fogja fel”, hogy ugyanoda jut vissza, ahonnan elindult. Van úgy, hogy ép testben reumás szellem lakozik; az ilyen még szívesen is veszi, ha a „mondókás” eszmerendszer izzappakolásába beledőlhet és a saras-ingoványos, érzelgős *nostrumba* beleragad. Még mindig nagyon tiszteletreméltó elmekonstrukciókat gyárthat, de ez már egy más mesterség s földségét a filozófia kontinensétől világtengerek választják el. A kinyilatkoztató az, aki a bölcselet feladatai elől megfutamodik. A Kinyilatkoztatott maga eleve nem képezheti bölcseleti vizsgálódás tárgyát

az orákulum módjára szólók mestersége szólalkozhat az ÚrBuddha kigyólegeyzős baldachinja és szólalkozhat tiarásan, márványcibóriumok alatt s lehet milliók rajongásának tárgya: de ez mind-mind – nem a tanácstalanság privilégiuma

amaz ominózus „miért van a Minden, ahelyett, hogy a Semmi volna”, Leibnizet megkísértő, Heideggert megbabonázó, de tökéletesen elhibázott kérdés. Nem is kérdés, hanem rétori fogás; a nyelvi idiotizmus kelepcéje. Legalábbis nekünk, Parmenidész süvölvényeinek, akik belátjuk a „vanság” kizárólagos érvényét, mint ami az egyedüli lét-kategória. A beépített idiotizmusok eliminálásával menten elesik a kérdésben említett „semmi-min-

denség" avagy térözön-betöltő „semmi”, amely a létezésnek ellentettje/ellenpárja lehetne

s jóllehet a létezés működtetéséhez nincs szüksége a mi ún. Végső Igazságainkra ésde még csak a bölcsélet Arany Legendáriumában sem lelnénk példát arra, hogy Őmindszentfelsége a Multiverzum, avagy az univerzumok véghetetlen sokaságából csak egy is, kikérte volna valamelyikünk tanácsát, mert mestergondolataink nélkül, galaktikáival, egy tapodtat sem foroghat tovább – mégis, mi elég szerénytelenek vagyunk ahhoz, hogy az episztemikus imperatívusz ösztökélésére s akár egy életem át, épp ezen, mármint Végső Igazságainkon törjük a fejünket; sőt, elég dőrék vagyunk ahhoz, hogy annak vélt találatainkon hajbakapjunk

ha bölcsőjében Herkules kígyót fojtogatott, mi valóságos kígyófészekbe születünk bele: boldogító és terhes örökség, mely létünk bölcsőben-mellénkadott velejárója s mint maga a lét, az arisztotelészi, episztemikus imperatívusz is *adottság*. Nem bűn és nem erény; nem istenadomány, sem nem a teremtés elhibázottsága. Teljesen hamis nyomon jár az a Cioran, aki az episztemikus imperatívuszra ráhúzza a zsidó-keresztény „áteredő bűn” vezeklő darócát. Kutakodó szenvedélyünk éppúgy nem bűn és nem holmi végzetrendelte-s-akasztotta Misztikus Malomkerék fajtánk nyakán, mint ahogy elmondható, hogy „áteredőlegesen” van lábunk-kezünk meg minden egyebünk s ezekről a legszebb francia, poszt-nietzscheánus rodomontád kedvéért sem tudunk letenni: eszünk ágában sincs

de hogy szót szóba öltsek; onnan, ahol a megoldás vágyőrületéről és az ún. Végső Igazságokra indított ősi hajszaról szólottam, melyek eligazítása nélkül hogy üzemmazavar támadna benne és végveszélybe sodortatnék a kozmosz: isten a tanúm. Ám életszakaszoknak, életkoroknak megvannak a maguk látszólag végső, látszólag sürgető kérdés-koronáriumai. Így, a fiatal Dio-timában, a fiatal Szozipátrában, a fiatal, még-manicheus Ágostonban és a fiatal Abélard-ban (még miskárolás előtt), felbukkanhat a válasszal terhes kérdés: az erotikus kérdésfeltevése

– igaz-e, hogy a szerelmi orgazmusban találkozunk a létezni-kényszerítővel és rálátunk az istenségre...?

(hány-de-hány ókori gnózis nem keveredett errefelé, hány keresztény „tévelygő” szekta járta végig ezt az ösvényt, a Szentlélek Szabad Kisaranyoskáitól a kiliasztákig, a Gioacchino da Fiore „szakadár-egyházától” a millenarianistákig, amalrikánusok, tanchelmiták, anabaptisták, kvietisták, lollardok: hány-de-hány!)

Vagy hogy azokról se feledkezzünk meg, akik ebben a műnemben alkalmasint a többséget jelentik: a szufi panteizmus miszterozófusairól és szent-

jeiről az iszlámban; a csodaművelő, levitáló „szerelemőrültekről”, akik Kho-rasszántól Bagdadig, Konjától Kordobáig erre a szerelmi, pederasztá éjszaka-ára vártak az Úrral, és légyottjukon a „Kozmikus Mohameddel” vagy magával *biszmillahu rahmonu rahim*: Allah-hal, önkívületes hevületükben az istenség ábrázatának fénykaszkádjaira ráláttak: Al-Arabi, Al-Ashari, Al-Bisztámi, Al-Baqillani, Dzselaleddin Rúmi – hány-de-hány!

csak hogy az életút – barlang-utazás

ahol az erotika szőröstül-bőröstül mindeneket-magábanyelő közege megszünt, életünk végjátékával új közegben utazunk

úgy kerül el-s mered föl körénk azontúl, ahogyan addig, ennyire csupaszon s titkainak bozotos szövevényével lemeztelenítve sohasem láttunk; időbe telik, amíg megszokjuk döbbenet-sorozatát és székünket-körülgépfegyverező leleplezéseit, időbe telik, amíg az új közeg lépték-koordinátái mentén újramérjük a *világot*

olyannyira új ez az új közeg, hogy a *világ*, amely az erotika nyákos hústest-kelepcéjében mélyreszopva-s benne enkapszulálva él (de úgy, hogy onnan ki nem látszik és onnan ki nem lát) – képtelen csak képzeletközelbe hozni is új közegünk másmilyen léptékét és másmilyen vonatkozásrendszerét

amíg Orgé öregisten beboltozó barlangjában utaztunk, melyben az ő csali-napja világít, azt hittük, „megvilágít” mindeneket s bevilágítja a jelenségvilág minden zegét-zugát. De barlangjának sziklatonnái alatt hajókázva az Esztendők Sápadt Folyóján, hogy is gondolhattuk volna, hogy van másmilyen ég is, mint ez a csali-ég?! Hatvan fele járóban, Orgé hegyibarlangjának végén feltetszik valami idegen fény, holmi kék azúr, ismeretlen világosság nem tudjuk mire vélni

nem érzékeljük szellemünk alattomos átkristályosodását

azután egyszerre csak, hatvan után, hogy kifelé iparkodunk az Ó barlangjából, megérjük a horizont feltárulását, a teljes horizont varázslatos feltisztulását s ez az, amit a *Senex Fornicator* üdvöz idejének neveztem: még kielégítjük kedvesünket, de már túllátunk Orgé cselein/kelepcéin és barlangjának sziklatonnái már nincsenek fölöttünk. A *Senex Fornicator* üdvöz idejének első körültekintése ez, túllátunk Orgé csali-napján és másutt keresünk a személytelen szeszélyt, másutt, a khaoszmuszban a működtetőt

ha szerencsénk van és kiegyensúlyozott lélek, egyenletes kedély jutott osztályrészünkül, úgy halálközelen meg egyenesen megmosolyogjuk a lét állítólagos tragikumát/kényszerűségét, abba való belevettségünk szerencsétlenségét és több effélét, ami mind az egzisztencialista bősziromantika

hamis ólommerüléke... – és így tovább. Az életkor-korreláta az elmélkedőben már ilyen s így munkál

valamikor jó ideig magam is azt hittem, hogy Kierkegaard gyilkos Hegel-ellenessége és Wittgenstein (savanyú-szőlő zamatú, de) vitriolos kritikája után a rendszerépítésnek befellegzett. A töredékesség, az aforisztika – a torzó a divat. Inkább halva lássanak, mondogattam és jól vigyáztam, ne essem a rendszertákolás bűnébe: inkább halva lássanak, semminthogy rajtaérjenek holmi rendszerépítésen

– de hogy is áll elő a „rendszer”?

– mint merül elő amaz *idée maîtresse*, a mestergondolat, amelyre a rendszerek alapítvák?

A visszatekintés, bölcsellettörténeti ismereteink áttekintése meg a magam tapasztalatai/észeleletei rovancsolása rávezetett arra, hogy a dologban az életkor-korreláta a döntő. Minden korban más-és más a szellemünket betájoló mágneses erőter, más-és más az érdeklődés főiránya; más megközelítéssel, máshogyan képzeljük-formulázzuk a számunkra legfontosabb fő-fő *explicandumot*

míg Orgé öregisten túlhatalma tart, tökéletesen eredetietlen „eredetiségünkben” úgy képzeljük, hogy a jelenségvilág titka Erosz gyökénél van elhorgonyozva (nemhiába mondták a Goncourt fivérek, *Dieu a fait le coit, c'est l'homme qui a fait l'amour*; magyar megközelítésben: az isten csak az ivarszerveket teremtette, a szerelem az ember alkotása)*

hiszen tudjuk, a misztikusokat időtlen-idők óta kísérti a sejtés, hogy az ejakuláció, illetve az orgazmus idegi kioldásakor, egy túsúrásnyi szempercentre és még minekelőtte szemünkre a villámelsötétülés gyönyöre, a kép hályoga ráereszkednék, az istenség arculatára rálátnunk is megengedtetik, de legalábbis tetszik Őnékie kóstolót adnia az istenközlelől

fejezetről-fejezetre haladhatnánk fenséges-magasztos megtévedéseink rováírásán, ahogy reclusoriumunk falára felvéstük. E miszteriozófiai fordulat alkalmasint hamis vagy kérdéses voltára fokozatosan fény derül, amint ki-

* önéletírásomban gyóntam is erről s magam is bűnösnek vallom magam. Harminc éves lehettem (amikor a megejtés tetőz és gondolataink erre-rajzása tart) – ezotérikus-rapszodikus-erotómán, versszövegbe-párbeszédésített filozófiai dialógust írtam a misztikus „beavattatás” kereséséről. Az ülőhelyzet rögzített figurájában és ivarszerveik összetapadását elemezve, az eszményi Diotima és beszélgető-társa, a filozófus-szatír, a *coitus interruptusnak* ebben a hosszantartó társalkodásában iparkodnak közelebb férközni és a kéjelgés látóhályogán át erőszakkal „rálátni” a jelenségvilágot működtető és fenntartó *Archéra*... 1958-ban a 100-oldalas gépiratra rábukkant Édesanyám, és olvastán céklavörösré pirulva, nem sokat habozott – a dialógust a tűzbe hajította. Négy év múlva, 1962-ben, Londonban mesélte el bocsánatos „megtévedését”, amikor én már elkallódott kézirataimra rég keresztet vetettem.

kerülünk Orgé öregisten élőszféránk-egészét-magábfoglaló barlangfolyamának sziklaboltjai alól

későbbi kérdéseink a bölcselet töményebb, rostonyás anyagából állnak össze

mintha gyermekségünk eszterláncra lett volna, kilépünk a vitalizmus nehéz láncából. Rádöbbenünk, hogy ez volt gondolkozásunk világi „fertőzése”, a világ legvilágibb értelmében: a világ a gyömrával, a hasnyálmirigyével, a zsigereivel, az ivarszerveivel, a *plexus solarisával* filozófál; de a *Senex Fornicator*, az elmélődésnek ebben az optimális életidejében már tudva-tudja, hogy valamint valaminek a *kéjhozama* igazát nem bizonyítja, ugyanúgy, semminek igazát *haszna* nem bizonyítja; szintazonképp, nincs bölcseleti tétel, amelynek igazata mellett érvelne, hogy az életet gazdagítja, serkenti, elősegíti

mire idáig jutunk, keresztúthoz érünk; s mi azt az ösvényt választjuk, amely csakhamar elvész az aljnövényzetben. És így elmélkedünk:

van, akinek fiatalon, és van, akinek vénen jut osztályrészül a mestergondolat

van, aki, viszonylag fiatalon, egy, a falon lógó, kifényesített rézmelencére rámered s annak hipnotikus hatása alatt látni véli az isteni „szikorkát” a tulajdon szemében – a *szünthereszisz* Legméltóságosabb Titkát

van, aki a Capitolium romjain üldögélve, vízióban végiglátja és magára veszi életművének édes terhét

van, aki egy legendás fa terebélye alatt üldögélve „megvilágosul” – vagy annak nevezi egész eszméletét megrázkódtató révületét

van, akinek magas mortalitással járó, súlyos betegség kegyelmi állapotában adatik meg az a mestergondolat, amely, művére mintegy visszavetülve, karéjban körülfogja minden addigi kutakodását s még tán amaz addigi divatos töredékességnek is átfogó értelmet ad, majdhogynem – *horribile dictu!* – a „rendszer” értelmét...

lehet így is, úgy is; ez is, az is; igaz/nem igaz

lehet a rendszerépítés elévül/elavult/divatjamúlt; és lehet – most jól vi-gyázzunk!

– lehet *kikerülhetetlen*

az én summázó meglátásom szerint sem így, sem úgy. Hanem

évtizedről-évtizedre haladva – lerozdál az élet keserédes seprője verő-ereinkbe, nyirokrendszerünkbe; vesébe-májba-gerincvelőbe; a háti határlánc ganglionjaiba csakúgy, mint a tizenkét agyalapi idegpáron át, fel, a kisagyai „életfába”, talamuszba-hipotalamuszba, és lerakódása betölti gátlásemele-teinket, kortexünk reflexintegrálját, sőt, „életidegünket” is, melynek ősi-ingerére adott reflexválasz filozófiánk maga – de már színültig terhelve

nyolcvan esztendő szerelmeivel/hányódásaival/verettetéseivel, börtöneivel/világlátásával/csavargásaival, misztikus vívódásaival/templomálmaival és megannyi könyvtár mahagóni-illatú, jegyzetelő, fóliáns csendjével

– *alattomban* – (ezt akartam mondani, ide akartam kilyukadni:) – *alattomban*. Így áll elő, hogy észre sem vesszük, *így áll elő* az a filozófia, amely már a mienk

jut eszembe; William James is így tartotta. Hogy az emóciók alluviális üledéke, a zsigeri reakciók a filozófiai meggyőződés legtitkosabb építőkövei

így állnak össze meggyőződéseink, ilyen fiziológiás-apidiktikusan s nem pedig értelmi belátások és skolasztikus érvek igazának engedve: így, hogy koráll-építkezését észre sem vesszük

– még mindig gondolkozásunk leglényege a sajátgondolatok iránti végzetlen gyanakvás, egyfajta sextus-empiricus szuper-szkepszis, még mindig bizalmatlanul latolgatjuk eszméink valóságértékét és jó-rossz esélyeit a probabilitások patikamérlegén; ám addigra, az élet végén, *nolens-volens*, sőt-tön-sőt, még akarunk ellenére is, elmélődésünk zsongásában, a mestergondolat Vauban-i várnégyszögének pástja fölött-és mélységbevesző bástyafalain felépül világlátásunk; világlátásunk, amelyben, szégyenünkre és öreg veszedelmünkre: *rendszer van*

vérszemet kapunk?! Nem kapunk tőle vérszemet: egyik tizenkilenc, a másik egy hűján hús; s úgy, amint mondtam: működtetéséhez a multiverzum a mi „végső igazságainkra” nem szorul s jól elvan mestergondolataink nélkül is, amelyek, protagonicitásuknál fogva s akárcsak a számok, a létegész tártongásában, „odakünt”, jelentésnélküli semmitmondások s mindenestül elégtelenek. Mégis, véljük, annyi kenettelj, vakvajat, hamis nyom, annyi *álkérdés* után megleltük a *helyes kérdésfeltevést* s már mintha tarsolyunkban tartogatnánk is holmi tentatív választ, olyat, amely nem holmi nagyrafújt *Via Negativa*, nem udvarló attribútum-gyűjtemény, önmagában nem hord ellentmondást s óvatos szerrel, valamelyest értelmezi a jelenségvilágot – igaz, receptmentesen, mert sem a helyes életvitelre, magatartásra, államalkotásra nem ad utasítást; csupán az ontológia csúcdiszciplínájának határain belül körvonalazza a létegész *adottságát* és ami abból következik, *sub specie serenitatis*, az *elkerülhetlent*...

...Ámde hogy mi a *helyes kérdésfeltevés*, a kérdésekre adott tentatív válasz, válaszok összefüggő *rendszere*? Nos, aki akar, teheti, beléphet meggyőződésim templomába. Ékítményei nem kevesebbek, márványos arányai nem alábbvalóak, mint ezé a teremé.

– Nem addig a! Hiszen ami eddig volt, azok csak a prelimináriák! Mi lesz?! Elég a portéka feldicséréséből: lássuk a portékát – kiálthatná ide valaki,

joggal és méltán – mikor érünk már a „lényeghez”?! A tárgyhoz! Az expo-
zícióhoz!

Ha a közbekiáltó néma marad, akkor is: igazsága van. Hogy prelimináriák;
de – érnénk be ennyivel. Ez eddig csak a tartalomjegyzéke volt mondan-
dóimnak, parányi prolegomenák; a java még hátra van. Ám a java még
várathat magára, noha a könyvek tíze már megíródott-kiadódott, és akiknek
szemeik vagynak, megolvashatják

nem azt mondom, hogy mondanivalóimnak a végére értem, távolról sem;
hanem hogy itt kezdődnének mondanivalóim; éppen ezért itt hagyom abba.
Nem tudom, mások hogy vannak vele: nekem ünnep volt. Köszönöm a
figyelmes arcokat, a nyitott fület, a felnyíló fülhegyezést, a meghallgatást;
megkövetem, ha ki tűréshatárát/türelmét próbára tettem

kedves-mindnyájuknak gráciájába ajánlom magam. *Feliciter.*

HONGRIUSCULE, 1993. július 20.

Időszerű-e a Radnóti-magatartás?

A változó protokollisták korában most Szabó Lőrinc, Weöres Sándor van az élen kortársai közül, József Attila talán őrzi helyét... A Radnóti-féle költői-emberi magatartás és poétika, a posztmodern fényében megáll-e még? Erre vonatkozólag következzenek itt néhány megjegyzés.

Radnótiról az utóbbi két évtizedben is sok fontos írás jelent meg. A korábbiakról Nagy Marianne bibliográfiájára utalok; érdekes módon teljes pályaképet két angol nyelvű monográfia ad: Marianna Birnbaumé és George Emeryé. Az újabbak közül Melczer Tibor „...*ha minden összetört*” című – az utolsó hónapok műveiről írt – monográfiáját, legújabban pedig Lengyel András – szempontomból nagyon is fontos – tanulmányát („...*hősi és termékeny szerepvállalás*”. *Radnóti identitásalkotási igényéről*, Valóság, 1992/11), meg egy újabb, angol nyelvű Radnóti-kötet elé írt két bevezetést (*Foamy Sky, the Major Poems of M. R.*, Princeton University Press, 1992, Zsuzsanna Ozsváth és Frederick Turner fordítása és tanulmánya) említem.

Amikor ezeket a sorokat írom, sajnos, már biztos, hogy Baróti Dezső összefoglaló igényű monográfiáját (*Kortárs útlevelére*) már nem folytatja.

1. Kiindulópontom egy sokszor tárgyalt vers, az *Erőltetett menet*. Két elemzést emelek ki: Vas Istvánét (utoljára az *Igen is, nem is* kötetben Lator Lászlóval való beszélgetésben) és Németh G. Béláét (utoljára a *Századvégről – századelőről* című kötetben). Ez utóbbi a szerző talán egyik legszebb és legalaposabb verselemzése. Itt is történt újabb kísérlet: Glózer Rita összehasonlító tanulmánya a versről és egy Szabó Lőrinc-szövegről (Jelenkor, 1992. nov.).

Voltaképpen tehát ismert ítéleteket, megállapításokat szeretnék újrafogalmazni. Így ismert például, hogy ennek a végveszélyben született műnek a versformája az európai költészet egyik legkedveltebbje, a nibelungi sor, a félbetört tizennégyes alexandrin.

Bolond, ki földre rogyván
s vándorló fájdalomként

fölkél és újra lépked,
mozdít bokát és térdet...

A közvetlen előzmény ott van Radnóti műfordításai között, az egy évvel ezelőtt megjelent *Orpheus nyomában* kötetben Walter von der Vogelweide verse:

Ó jaj, hogy eltűnt minden
Éltem valóban én,

hogy hullt le évre év!
vagy álmodtam itt elébb?

A középkori német költő versének egyenes folytatása, formában, hangban és életérzésben az *Erőltetett menet*, iszonyatos és embertelen körülmények között való megírásakor a költő az európai kultúrába fogódzik. Mert ennek a ringató tizennégyesnek számtalan példája élhetett Radnóti emlékezetében is. Csak néhányra utalok, a francia népdalra:

Au jardin de mon père

les lilas sont fleuris

vagy a középkori német költőnél:

Es hat mir an den Herzen

wohl dicke weh getan

De idézhetnék újabb példákat is. Heinét:

Es war ein König in Thule

gar traurig bis in das Grab

És persze Tóth Árpádra meg József Attilára:

Azt a szép régi asszonyt szeretném látni ismét...

A metrika erejét, hatalmát csodálhatjuk, azt a szinte mágikus erőt, amellyel a forma kikényszeríti a még oly széthulló életanyag kemény megmunkálását – persze a formának csak akkor van ilyen mágikus ereje, ha valaki eltökélt akarattal hozzányúl, folyamodik érte.

Tanúskodik az *Erőltetett menet* arról is, hogy a költő minden sora mélyen bele van ágyazva az európai kultúrába, hogy metrikával, jelzőkkel, metaforákkal folyamatosan idéz, s ezzel egy sokszázados sor tagjának vallja magát. Radnóti költészete, különösen a kései, tele van Arany-, Berzsenyi-, Ady-, Füst-, Kosztolányi-utalásokkal, s persze bibliai idézetekkel meg Apollinaire-sorokkal. Sok olyan példát idézhetnék, ahol nem jelzi a költő explicite, hogy Ronsard-, Vergilius- vagy Proust-idézet következik. A *Tajtékos égben*:

Szorgos halál kutatja ezt a kort
s akikre ráel, mind olyan fehérek

József Attila hangján szól, mint ahogy még inkább a *Bánat* sorait idézi ugyanott:

Megállok itt a fa tövében,
lombját zúgatja mérgesen.
Lenyúl egy ág. Nyakonragad?
nem vagyok gyáva, gyöngö sem,

S ugyanebben a versben szürrealista festőket, Chiricót és Dalit is idéz:

Vérzett az erdő és a forgó
időben vérzett minden óra.

Az *Októbervégi hexameterek* vége:

S míg elkap az álom, az éjben
hallani, csapdos az ősz nedves lobogója sötéten.

vajon nem Kosztolányi *Szeptemberi áhítata* végének tovább folytatása-e?

Ifjuságunk zászlói úszva, lassan
Röpüljétek az ünnepi magasban.

(amely viszont Petőfi *Tündéralomát* folytatja:

Ó hosszan szállj és lassan énekelj...)

Idézet-cento? Akart epigonizmus? Vagy egyszerűen az „intertextualitás” ma oly sokat emlegetett jelensége?

Egy egész költői csoport, egy nemzedék programja volt az európai kultúra folytatásának igénye, a világ és önmaga széttartó erőivel szemben a formába, a feszes metumba, a logikus szerkezetbe kapaszkodás, a hagyományból is kitüntetetten az antik vállalása, a görög-latin irodalom fordítása, újjáalkotása. Csak utalásszerűen (Vas István is beszél erről): Kerényi Károly és köre, az *Argonauták* című folyóirat, a *Horatius Noster*, Németh László egy ideig képviselt görögség-minőség mítosza. És Vas István, Rónay György, Jékely Zoltán s természetesen sokban Weöres Sándor fegyelme, formakultusza, racionalizmusa, lefojtott hangú költészete, „higgadt” hangja jelzi ezt a törekvést.

Természetesen a hagyomány folytatása, sőt az antikvitás-kultusz még önmagában lehetett e korban kifejezetten a totális diktatúrák művészet-politikájának eszköze. Josef Weinheber, a német nácizmus legszínvonalasabb költője az antik forma nagymestere volt; az olasz, a német kormányzati épületek az antikvitást akarták felülmúlni, utánozni, nem is szólva a „szoc-reál” építészet timpanonjairól és oszloprendjeiről, a csapi állomástól Kamcsatkáig. De azért a magyar „újklasszikusok”, antikvitáskeresők, formafejelmezettek egész magatartásának határozott német- és náciellenes éle volt,

úgy érezték, a formával, a fegyelemmel, a megszenvedett szépséggel harcolnak a fasizmus ellen. Maga Kerényi is így gondolta.

Mindnyájuknál, de különösen Radnótinál élete, tevékenysége, költészete szerves és elválaszthatatlan része volt a műfordítás – ugyanaz a küzdelem volt a sötétség ellen, ugyanúgy védőfal a barbárság ellen. 1943-ban (amíg nem vonultam be), a „Vajdá”-ba, azaz a Vajda János Társaságba jártam. A Radnóti–Vas-féle Apollinaire-fordítások, vagy Hölderlin *Menon panasza*, vagy Shelley *Hellasz zárókórusa*, s főleg Tibullus *Detestatio Bellij*e Ascher Oszkár vagy Simonffy Margó előadásában reményt nyújtó, szelíd-intellektuális antifasiszta és háborúellenes tüntetések is voltak.

2. Az *Erőltetett menet* szép elemzéseihöz talán csak annyit tennék hozzá, hogy én nem az Én és Te felelgetésének érzem, hanem az Én és a Többiek, a Névtelen Társak párbeszédének. (Aki maga is részt kellett hogy vegyen ilyen katona vagy munkaszolgálatos halálos „erőltetett menet”-ben, talán osztja ezt a véleményemet.)

A vers lefojtott metaforikája, akartan lefokozott jelzői is a formai-emberi fegyelmet sugallják, a „van visszatérni otthon” latinos-franciás mondattani szerkezete pedig tovább erősíti az európai hagyományba való bekapcsolódás érzetét.

Az *Erőltetett menet* írásakor a költő már túl van azon, hogy féljen a távoli haláltól. Látszólag reménykedik még, de tulajdonképpen szinte biztos benne. A haláltudat, a halálfélelem, mint ez ismert és többször megírt, 1935-től fogva jelen van, visszatérő motívumként, állandó elemként Radnóti költészetében. „Olyan, kit végül megölnek, mert maga sosem ölt.” Van, aki úgy tartja: póz ez, tetszelgés, és rokon a századelő játékos-szecessziós halálkultuszával, az *Én a halál rokona vagyok...* folytatása.

Félig kortárs vagyok, tehát tanúként: 1934–35-től fogva mindnyájunkban élt a félelem, illetőleg a biztos tudat, hogy közeledik a második világháború. Ma, amikor bevett már az „első” és a „második” világháború megjelölés, nehéz elképzelni, milyen sokkot okozott egy nagy angol képes album, amelynek címe *The first world war* volt; felrémlt: tehát lehet még második is! És alighogy befejeződött az 1914–18-as világháborús irodalom, a Remarque-ok sora, máris megjelentek az újat megjósoló könyvek („Prága nincs többé” volt Fowler-Wright könyvének címe).

Ugyanilyen biztosan tudtuk, hogy erőszakos halál vár ránk. Egy egész nemzedék készült arra, hogy gyilkosként vagy áldozatként hősi halált haljon. Nem Radnóti neurózisa, szorongása vagy díszítőkedve idézte a halált – mindnyájan így voltunk vele. (Csak utalásszerűen: Pásztor Béla versei vagy

Ámos Imre rajzai, Bartók „éjszakai” tételei – ugyanezt a haláltudatot hordozzák.)

De másrészt ma már tudjuk, hogy ez a 20. század elejei dekadens halálkultusz nem is volt olyan játékos, ártatlan. És nemcsak a *Doktor Faustus*ból, hanem D’Annunzio pályájából, hadd utaljak P. P. Pasolini megrázó és iszonyatos filmjére, a *Salòra*, egy egész művész-értelmiség kegyetlen tisztaságú tetemrehívására.

Van egy Radnóti-vers, az *Álomi táj*, amely a dátum szerint 1943. október 27. és 1944. május 16. között íródott, tehát munkaszolgálatban. Egy nagy, látomásba átmenő tájkép – az anapesztusok és a szöveg is mintha József Attila *Ha a hold sütjének* is folytatása lenne:

Ha a hold feje vérzik az égen
s gyűrűző köröket ver a tóban a fény:
átkelnek az árnyak a sárga vidéken
s felkúsznak a domb peremén.

és megjelennek a kor félelmének jelei – mint Bernáth Aurél 1929-es *Tél* című festményén – a halált hozó madarak:

Majd hirtelenül tovalebben,
nagy szárnyakon úszik az álomi táj;
sodródik a felleges égen ijedten
egy féleleműzte madár,

hogy a végén ismét a halál tűnjék fel:

s a magány szelidebb a szivemben
s rokonabb a halál.

Mert a halál hordozója ez évek verseiben csaknem mindig a táj. A tájnak ez a változása, a félelemnek a tájba vetítése, ez a Van Gogh-i gesztus már ott van József Attilánál:

lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.

S még mögötte Juhász Gyula tiszai tájaiban:

S a határban a halál kaszál...

Radnótinál is e kései években minden táj mögött ott a halál, a pusztulás, a pusztítás (írtam erről korábbi Radnóti-tanulmányomban – *Radnóti halálos tájai*, Alföld, 1985).

3. A költői én magatartása ezekben a kései versekben olykor a (látszólag) háttérbe vonuló tanúé, megfigyelőé, aki az utókor képviselőjében is figyel (a *Mint észrevétlenül* attitűdjé), másutt „...mint tanú / szólni a kései kornak...”

Ennek a magatartásnak alapja pedig a („19. századi”) meggyőződés, amely a művet, a költői mesterséget, a művészetet öröknek, s mindennél fontosabbnak tartja: *Le buste survit à la cité... parnasszista, szimbolista meggyőződése is ez „...ugyancsak megtanulta, hogy fegyver s szerszám a toll, / s ugyancsak nyaktörő az, ha méltón peng a lant...”* Csak olykor fogja el a kétely: „De mondd, a mű – az megmaradt?” (A *Hajnaltól éjfélig* „Istenhegy-i jegyzetei”-ben). De ezt a rémületet is félretolja, legyőzi az utolsó hónapokban.

És ezt a magatartást ellenpontoszza – talán ki is egészíti – egy másik szerep: egy sajátos férfi-magatartás, a mindentudó, rezignált, „bólintó” férfié, a József Attila-i *Reménytelenül* folytatása is:

A holdra tajték zúdul, az égen
sötétzöld sávot von a méreg.
Cigaretta sodrok magamnak,
lassan, gondosan. Élek.

(*Tajtékos ég*)

Vagy a *Kolumbusz*-arcképben:

Megvillant nagy szeme, fáradt szemhéja égett.
Legyintett. S hátraszólt valami semmisséget.

(*Ifjúság*)

Tudja, hogy átkozódní és üvölténi kelléne:

mert méltó átkot itt ugysem mondhatna más, –
a rettentő szavak tudósa, Éσαιás.

És mégis: a fegyelem, a forma, a megcsinálás erkölcsé, a művészi-mesteri tartás kényszere szó szerint utolsó pillanatáig meghatározó. (Írtak sokat erről a *Razglednicák* kapcsán.) Az utolsó pillanatig belekapaszkodni a nagy Európába, a kultúrába – a költő-voltba:

szivemben nincs harag már, bosszu nem érdekel
(Sem emlék, sem varázslat)

vagy

Hát ül és néz. Mert semmit sem tehet.
(Ó, régi börtönök)

Emberfelettien fegyelmezett – tehát elfojt s eltakar sok mindent, a magára vett költő-művész álarca mögé rejti. De mit fojt el? És elfojt-e valóban?

Bizonyos, hogy a magánember sok konfliktusa hiányzik művéből, költészetéből például csak egy, szinte állandó szerelemről tudhatunk, a lírai én csak Fannit látja „szőkén, a rőt sövény előtt”.

Többen, több szempontból is taglalták, költészetében elfojtja a zsidókérdést is, röviden szólva: ebben a lírában nem a magyar zsidó költő megy a halálba, hanem a költő, a magyar költő. Sokát írtak erről – már kortársai is –, az újabb feldolgozások közül Lengyel Andráséra utalok.

Radnóti Miklós magatartása, ragaszkodása a magyar nyelvhez, kultúrához, tudatos és többszörös választása a magyarság mellett – a halálig –, nem a probléma elfojtása vagy eltolása volt, hanem egy egész nemzedék, csoport tudatos, átgondolt *választása*. Egy olyan nemzedéké, amely már harmadik generációjában tökéletesen asszimilálódott a magyarsághoz, annak kultúráját és értékeit fogadta el – gyakran a hivatalos Magyarországgal szemben –, és ettől nem hagyta magát eltéríteni. Hiba volt-e? történelmi tévedés? Ma, az asszimiláció-tagadásnak és mindkétoldali megkérdőjelezésének korában sokan hajlamosak így ítélni. Magam következetes, logikus és bátor magatartásnak látom.

Egyébként: ebben a fegyelmezettségben, ebben a magáravett forma-páncélzatban, ebben a műves magatartásban valóban van elhatárolódás is. Elhatárolódás az avantgarde-től és saját korai korszakától is, különösen minden későexpresszionista ízű jajveszékeléstől és litániázástól, de a saját korábbi szürrealista rikkantásaitól is. (Ezzel a Radnóti és barátai költészete egy európai törekvésbe is kapcsolódik, mert váltig állítom, hogy a harmincas években Európában valóban volt, sőt uralkodó lett egy anti-avantgarde, „szintetikus-realista” törekvés.)

De van benne, sajátos módon elhatárolódás és különbözési vágy József Attilától is. A *Nagyon fáj* József Attilájától, a minden borzalmat, kínt kimondó, kiüvöltő József Attilától. Folytatja Radnóti, de ebben nem követi, nagy-nak tartja, de ő valami mást akar. És hogy ez is nemzedéki vonás, azt barátja, Bálint György értő, de nagyon is bíráló írása jelzi a *Nagyon fáj*ról...

A fegyelmezettség, az elfojtás is program tehát, nemzedéki és csoport-jel-
lemző, tudatosan kialakított elvek egy embertelen, szörnyű, reménytelen
helyzetben:

És mégse hagyj el karcsu Ész!
ne éljek esztelen
Ne hagyj el meggyalázott,
édes Értelem.

Avult ragaszkodás a racionalizmushoz? Ma, amikor a racionalizmus is
olyan diszkurzussá vált a posztmodern teoretikusok szemében, amely el-
avult és érvénytelen (bár eszközeit s vívmányait a maguk gondolatépítmé-
nyének barkácsolására felhasználják), tehát ma, számomra (s remélem, má-
sok és fiatalok számára is) még a távoli, „hosszú 19. század” változatlanul
megmaradó költői-emberi monumentuma. És ezért *ma is*, újabb váltások és
fordulatok korában az egyik érvényes, követhető poétikai-emberi „modell”.

Egyensúlyteremtés és műfaji tagozódás (A „nemzeti klasszicizmus” fogalmához)*

Sokan gondolják úgy (például a posztmodernt a felvilágosodás korától számított „modern”-nel szembeállítva is), hogy az antikvitásból áthagyományozott, a francia és az olasz kultúrában kodifikált, s a reneszánsz óta uralkodó neoklasszicista doktrína-rendszerek dezintegrálódásától, azaz a XVIII. századtól beszélhetünk igazán az önmaguk eredeti arculatát és rendeltetését kereső (és megtaláló) nemzeti irodalmakról. Mások a romantikával azonosítják ezt a hol „modern”-nek, hol „nemzeti”-nek mondott kort, melyet az egyes nemzeti irodalmaknak speciális, önálló útra térése jellemez. Nyilvánvaló leegyszerűsítés volna a nacionalizmus korszakáról beszélni, bár meggondolkodtató, hogy a köznapi értelemben nacionalistának éppen nem mondható Kazinczy Ferenc is azt a vallomást teszi 1809-ben Berzsényinek írt levelében: „Pályáírásomnak egész ideája, igen is, csak a Nationalizmus. Az nekem az idolumom, nem holmi apró tekintetek.”¹ Bizonytalan, hogy Kazinczy és kortársai mennyire vannak tisztában azzal: a következő évtizedek egy modern értelemben vett nemzetet fognak konstituálni. De elvben és gyakorlatban is azon munkálkodnak, hogy új irodalmi tudat jöjjön létre, mely (természetszerűleg) új és régi műfajok sokaságának, rendjének, egyensúlyának függvénye.

Egyszerre törekednek (s erre nemcsak Kármán és Döbrentei fejtegetései a bizonyítékok) originalításra az egyedi művekben, azaz az európai műfajok „megmagyarosítására”, s éppen ennek révén sajátos nemzeti jellegre: „Hogy az eredeti a nemzetivel azonos, azt e korban többen is vallják.”² A romantika egyébként is szívesen köt egy-egy műfajt bizonyos nemzetekhez, s már Herder sokszor és sok helyütt kifejti, hogy az egyes népeknek egyéni és egyedi irodalmi tudata van. (Az ókori példáktól a legtöbb értekező a déli és északi népek irodalmának szembeállításához jut el, mintegy Taine-t előlegezve.) Horváth János „nemzeti klasszicizmus” elmélete tehát egyáltalán nem utó-

* E dolgozat (mely a „nemzeti klasszicizmus” műfaji hierarchiájáról szóló nagyobb értekezés előmunkálata gyanánt készült) gondolati anyagának jelentős részét a Németh G. Béla által szerkesztett *Forradalom után – kiegyezés előtt* című művelődéstörténeti kötet tanulmányai ihlették, amint ez a jegyzetekből is kiderül.

lagos spekuláció, hanem a XVIII. század végétől kibontakozó összeurópai folyamatok lényegének megértéséből fakad. Wellek szerint a neoklasszicizmus minden irodalomra és minden művészetre érvényes, általános normákat vallott, s ettől tért el a romantika a nemzeti egyediség, eredetiség, sőt „szabálytalanság” hirdetésével.³ Magyarországon egy (Széchenyi kifejezésével) „keleti raj” csaknem egzotikus történelme és szokásai mellett és részben ellenében hamar meg kellett képződnie a túlhajtott nemzeti elv ellensúlyának, el kellett hangoznia a „vannak örök törvények” figyelmeztetésének. Azaz: az időnként túlzásokba eső, romantikus színezetű reformkori nacionalizmus értékeit is megőrizve egyfajta klasszicizálódás biztosíthatta az egyensúlyt. A nemzeti klasszicizmus tehát valaminek az óhajtása és megfigyelmezése egyszerre, a nemzeti egyediségét kívívó magyar irodalom megővése a provincializmustól.

Mindez azonban (különböző mértékben) érvényes a római-keresztény kultúrkörhöz tartozó irodalmakra általában. A „nemzeti paradigma”, a nemzeti fejlődésszerkezet (vagy Horváth János kifejezésével „az irodalmi esztétikum magyarsága”) nem bontakozhatott ki teljességgel mindaddig, amíg az antikvitás folytatólagos példává emelése eleve azt sugalmazta, hogy az ember (és művészete) mindenkor és mindenhol ugyanaz. „Racine például az *Iphigénie-előszó*ban (1675) azzal az önelégült feltevessel áltatja magát, hogy Homéroszt és Euripidészt alapul vevő darabjainak sikere azt bizonyítja: a jó érzés és az értelem ugyanaz minden korban, és Párizs ízlése ugyanaz, mint Athéné.”⁴ Az európai irodalmak azután a XVIII. században számtalan társadalmi-anyagi és szellemi-kulturális folyamat következményeképpen jutnak el a nemzeti elvhez, amennyiben többet és mást kívánnak adni a korábnál. A neoklasszicista „korlátok” elhárításával olyan felfedezést tesznek, amelynek jó másfél évszázad múlva fog csökkenni (egyres helyeken a XIX. század végén, máshol a XX. század elején) inspiráló ereje.

A nyelvi szempontú, majd tartalmi eredetiség emelkedik művészi követelménnyé a magyar irodalomban a romantika áramában, ugyanakkor a klasszicista normák szellemében: „Az összeegyeztetés tökéletes végrehajtása vált szükségképpen feladatává a fejlődés következő mozdulatának, s ezáltal már eleve kijelöltetett ízlésbeli jelleme is. Mert az irodalmiságnak abszolút összetevői alak és ihlet, másfelől pedig történelmi formái: hagyomány és újítás – összeegyeztetéséhez mértéket semmi más nem adhat, csak maga az ízlés, annak is csupán az a fajtája, melynek lényege: Vonzalom az összeegyeztetés, az egyensúly, az összhang, a békés széparány, a mérséklet iránt, mely nem szívelhet semmi egyoldalúságot, semmi túltengést, de kellő érzékkel bír minden komoly érdek és követelmény felfogásához és kielégíté-

séhez; mely otthonos a múltban, bár a jelenben él, s éppúgy méltányolja az irodalmiság abszolút követelményeit, mint nemzeti és időszerű konkrét érdekeit. Magának az összegegyeztetésnek, harmóniának az ízlési formája ez, tehát klasszicizmus, de specifikus magyar fejlődményeknek is összegegyeztetése – tehát magyar klasszicizmus.”⁵ Igaz, hogy ez a fajta leírás elsősorban a Bach-korszakban kialakuló, s jobbra Gyulai által kanonizált felfogásra érvényes, s éppen az elnyomatás éveinek szorongatott helyzete is adja indoklását.⁶ De Aranyra 1849 előtt is jellemző és a harmincas–negyvenes évek legnagyobbjairól is elmondható, hogy nemcsak a végtelenre törő romantikának, hanem a „határolás” művészeteként jellemzett klasszicizmusnak is tanítványai. Hiszen csak kevesen tudják kivonni magukat (vagy csak időlegesen: gondoljunk arra, hogy Petőfi költészetének egyik fő ihletője mégiscsak Horatius) az „örök klasszicizmus” hatása alól, melyre nemcsak az jellemző, hogy a legkisebb részletek és a mű egésze is zárt, harmonikus, szimmetrikus, hanem az is, hogy „önkorlátozással lesz úrrá művészetben és életben egyaránt”.⁷ Természetes ez már csak azért is, mert az emberi kultúra jelentékeny hányada ebbe az irányba mutat: a sumér és babiloni pecsétnyomók szimmetriájától Arisztotelész *Nikomakhoszi Etikájáig*, mely szerint az egészségeseknek mértékre, középútra kell törekedni.⁸

A múlt század közepének tágabban értelmezett magyar klasszicizmusa nem pusztán a romantika ellenhatásaként fogható fel, ahogy maga Horváth János is belefoglalja (a *Fejlődéstörténet* 346. lapján és más helyeken is) Jókait a maga elképzeléseibe. Illusztrálhatja ezt a tárgyalt korszak elejéről kevésbé ismert példa is, Jósika legsikerültebb regénye, *A csehek Magyarországon* (1839). Cselekménye ugyan sok vadromantikus sablont tartalmaz, viszont a *Menny és föld* című fejezet elején antiromantikus szerzői fejtegetés áll, s megtalálhatók benne a klasszikus eposziság elemei is. (Ilyenek a Tassóra utaló részletek, bár utóbb Tassót többen is a romantikus életérzés előfutárának tartották.) Ismeretes, hogy a magyar romantika teoretikusának számító Toldy Ferenc a goethei klasszika csodálójaként indult, s később még a *Magyar titkokban* is az erkölcsi diszharmóniák feloldását, jutalom és büntetés igazságosságát dicséri: „Kiengesztelődés, összhang és feloldódás olyan klasszikus, Cornelius Nepostól a jelenig keresett alapelvek, amelyek a kritikus esztétikai élményének fő feltételei: e könyv olvasása »nyugtató, keblünket a világ számtalan disszonanciáival kibékítő hatást« szül.”⁹

A „klasszikus” kifejezés magába foglalhatja azt is, amit Horváth János egyfelől stilromantikának (Vörösmarty kapcsán), másfelől stilrealizmusnak nevez, mint ahogy mindez például Petőfi életművében mindig is sajátos egységet alkotott. Bizonyos (egyelőre csak feltételezett, hiszen nem bizo-

nyított) kiegyenlítődség már magában ebben a tényben van, mint ahogy az *Abafítól a Buda haláláig* terjedő korszak sok jelensége értelmezhető olyasfajta kiteljesedésként, mely egyensúlyra törekszik. Jelentheti ez (a reformkor kezdetétől fogva) a politikában és a világképben haza és haladás sokat emlegetett egységét éppúgy, mint ahogy az etikában is az egyéni, a nemzeti és az általános (világpolgári) ambíciók egyeztetését. Éles cezúra (nyilvánvalóan) 1849, hiszen előtte mindennek dinamikus, emelkedő jellege van, utána defenzív, a tapasztalaton túli erkölcsi világrendhez apelláló: „bármilyen, szűken vagy tágan értelmezett politikai vagy akár ontológiai status quo vakon engedelmes, értékszembesítés nélküli kiszolgálása, akármilyen okból történjék is, szellemi önmegsemmisítéshez, az emberi lényeg kiirtásához vezet. A tények trónfosztása, megalapozatlan presztízszük lerombolása az emberi lényeg megóvásáért történik.”¹⁰

Az önmaguk meghatározására törekvő kultúrák általában megnyugtató, szilárdságot sugalmazó formaelvek (összhang, harmónia, egyensúly) jegyében lépnek fel.¹¹ A XVIII–XIX. század fordulóján a magyar irodalomban a „fentebb stíl” és népnyelv elemei egyenlítődnek ki. Néhány évtized múlva prózai lesz a költészet (legalábbis a kortársak számára) Petőfi verseiben és költői lesz a próza Jókainál. Kiegészül, mintegy párba állítódik az irodalom funkciójának kettőssége: a művészi tökéletesség és a használni akarás szándéka. E kettő látszólag ellentmondásban van (mint Northrop Frye mutat rá a retorika kapcsán), hiszen az ornamentális igény lényegileg érdek nélküli, a meggyőzési szándék pedig a díszítés, művészkedés irányában közömbösebb.¹² A sok példa közül válasszuk ismét *A csehek Magyarországbant*, melynek előszavában Jósika pedagógiai, erkölcsnemesítő ars poeticát ad. Másrészt a regénynek sok-sok nyelvi, történelmi ornamentális értéke van, mindjárt az előszót követően a királyválasztás színpompás leírásában.

A sokszor emlegetett és óhajtott „kiegyenlítődség” fonákjára panaszkodik Kemény az *Eszmék a regény és a dráma körül* ismert passzusában: „Korunk láthatárán sok világosság s kevés meleg van... Vizsgálunk és kételkedünk... Majdnem egyenlő gyönyörrel olvassuk nézeteink megtámadását, mint védelmezését, s majdnem egyenlő érveket tudunk felhozni magunk mellett, mint ellen.”¹³ Keménynek ez a fajta szkepszise hol az értékek kiegyenlítődséről, hol az értékek elbizonytalanodásáról tett vallomásnak tűnik föl. E sajátos kettősség oka az lehet, hogy Kemény végzet és szabad akarat egyenlő mértékű átéléséből alkotta meg nagy regény-tragédiáit, s a keresztény gondviselés hitnek csak távoli reménye élt benne. Ellentétben Jókaival, aki a Jó elvének győzelmében a legkevésbé sem kételkedett. Éppen ezért alighanem jó úton jár az, aki a conclusio által vezérelt kompozícióban látja Jókai re-

gényírásának lényegét: „A rögzített végkifejlet által retrospektíve generált variáció mindenestre egy olyan szövegelőállítási stratégiát sejtet, amely átmenetet képez az ideológiák, előírások, rögzített, standard vagy csak tömbönként változó elvek szerint, illetve a művészként újabb és újabb poétikát előállító modernebb eljárás között.”¹⁴

Az egyensúlyi állapot (mely a mérleg-elv alapján a szimmetriával hozható összefüggésbe) e „nacionális” kor történeti időszemléletét is megszabja, amennyiben a múltat a nemzeti jövő alapjának, a jövőt a múlt kibontakoztatójának tekinti. A múlthoz való hűségnek és a nemzeti jövő szolgálatának egyensúlya és egyenértékűsége a legtöbb mű értékrendjét meghatározza. Nem független ettől a biológiai egyensúly, a fentmaradás eszméje. Az egészség (mint az organikus egyensúlyhiányként felfogott betegség ellentéte) valamiféle erkölcsi defenzió eleme. (Következhetne ez Gyulaiék antiromantikus ízléséből is, ámbár Carlyle-nak a korban oly sokra tartott Walter Scott-esszéje is az „egészségesség”-et emeli ki.)¹⁵ Többféle áttétellel ez az egyensúlyra törekvés, mely a nemzet önmegvalósításának reményét rejti magába, abban is megnyilatkozik, hogy míg a forradalom előtt a liberális történetfilozófia különböző irányzatai jutnak el Magyarországra, addig 1849 után elutasítják mind a hegelianus gondolkodást, mind a szocializmus és materializmus egyes változatait. A Hetényi-Szontágh-féle ún. egyezményes filozófia, mely a keresztény harmonisztikába megy át,¹⁶ kiegészülve Gyulaiék erkölcsi világregend eszméjével, azt az életbizalmat sugalmazza, melyre (úgy látszik ekkor) szükség van a népek létharcában.

Sokkal kézzelfoghatóbb, mert a mindennapi élet szintjén is jelenlévő élmeny a társadalmi osztályok ellentéteiben megtapasztalt konfliktusok kibékítésének igénye. Az osztályellentétek alárendelése ez az össznemzeti érdeknek, amely „egy olyan tendenciát is kifejez, mely a költészet varázsszavától – elsősorban a népies költészet egyszerűségétől, naivságától, civilizáció által meg nem rontott emberi összetartozás tudatától – várja a társadalmi dilemmák és hasadások eltüntetését”.¹⁷ Ennek szellemében a nemzeti egység megbontását látja Salamon Ferenc abban, hogy Petőfi „a nemzet legnagyobb súllyal bíró osztályát mintegy meg akarta tagadni”.¹⁸

Ennek felel meg a gazdaságpolitika szférájában a nemzeti konzervativizmus és liberális-progresszív irány összeegyeztetésére tett kísérlet a Bach-korszakban. Kautz Gyula szerint „a politikai és nemzetgazdasági pártok elvileg ellentétes nézetei és törekvései is bizonyos határok között, egymással összhangba hozattathatnak, s egyfelől a mérsékelt conservatív fenntartási, másfelől a progresszív-szabadsági iránynak és elvnek történeti és társadalmi jogosultsága, jelentősége és alapja tudományosan kimutattatik”.¹⁹ E komp-

romisszum egyik ihletője (Kautz esetében) A. Smith, tehát társadalmi-gazdasági vonatkozásban a nemzeti klasszicizmus egyensúlyra törekvő, egyeztető tendenciája nem más, mint az angol liberalizmus és alkotmányosság magyar változata.²⁰

Hasonló a helyzet vallási-felekezeti tekintetben is. A tudományt és a válást összeegyeztetni kívánó protestáns teológia állandó és változó eszmék összhangjára törekszik, el szeretné kerülni a kereszténységnek a természettudományokkal való szembekerülését. A korban széles körben terjedő vallási türelem eszméje, az egyén lelkiismereti szabadságát és felelősségét hangoztatva, eleve a tekintélyvelvet, a csalhatatlan dogmákat tagadó reformációt mutatta a liberalizmus ősenek. Révész Imre, a kor kiemelkedő kálvinista gondolkodója odáig ment az „egyeztetés”-ben, hogy a protestantizmus létrejöttét, felvirágzását a tudománynak tulajdonította.²¹

A „súlyegyen” óhajtása egyformán ered a reformkori érdekegyeztetésből, az elnyomatás éveinek nemzeti összefogásából, de legalább ilyen mértékben abból a korban divatos felismerésből, hogy „pártoskodó nemzet” vagyunk, melynek csak abban az esetben lehet jövője, ha növeli kompromisszumhajlandóságát, felszámolja belső ellentéteit. (Ezt hangoztatják Keménytől Mikó Imréig oly sokan.) Ha pedig a megmaradást a rend, a nyugalom garantálhatja, akkor az irodalom egészének is valamiféleképpen a nemzeti kiteljesedést, a különböző törekvések összhangját kell visszaadnia, még hozzá oly módon, hogy a műfajok együttese legyen képes kifejezni az irodalom szintetikussá és (ezúttal első ízben) magyarrá vált univerzumát. A XVIII. század végének idegenből kölcsönzött műfajai megmagyarosodnak (mint Horváth János több helyütt kifejti), s a XIX. század közepére létrejön az autonóm magyar műfajok hierarchiája. A harmincas évektől Széchenyi, Eötvös, Kemény, Arany életművében kiteljesedik egy ember- és nemzeteszmény, melynek kulcsszavai: valóságérzék, erkölcsi megfontolás, magyar ízlés. Ámde mindez különböző módokon és fokon, sőt látszólag ellentétesen valósul meg a *János vitéz*ben és a *Toldi estéjében*, Jókainál és az *Egy régi udvarház utolsó gazdájában*. A műfajok külön-külön is, de főképpen összeműködésükben, összhatásukban valósítják meg a legjobbak alaptörekvését, hogy ti. összeegyeztetik az európai és a magyart, a korszerűt és a hagyományost, a naivat és a mesterségeset, az ideált és a reált, az egyén és a közösség érdekeit stb.²²

Valóságmegjelenítésre, nemzeti és erkölcsi eszmék kifejezésére elsősorban a drámai és az epikai művek képesek, s a dráma ismeretes fejletlensége folytán igazából a nagyepikai műfajok, ezek fejlődése az *Abafitól* a *Buda haláláig*. A kor divatos felfogása szerint az őskornak a tündérmese, az idill felel meg, az emberiség ifjúkorának az eposz, férfikorának a regény. Bajza

(romantikus ízlésvilága ellenére) Goethe *Wilhelm Meistere* alapján a lehiggadás, a nyugalom műfajának látja a regényt, elmarasztalja a kontrasztot, a diszharmoniót.²³ A nyugat-európai műfaji fejlődés során a XVIII–XIX. század fordulóján a formátlanság, a szabálytalanság műfajaként számon tartott regényt az *Abafi* megjelenése után a kibékítést, az erkölcsi jót, a harmóniót szolgáló műalkatnak vélik nálunk. Ennek jegyében marasztalja el Szontágh *A karthausi* szkepticismusát, pesszimizmusát.²⁴ A „kiegyenlítés”-re való törekvés még *A csehek Magyarországból* is kimutatható. Jósika a lovagvilág ábrázolásában a túlzásokkal szembeni középutat emeli példává, legalábbis saját vallomása szerint: bemutatva Komorócziban elfajulását, Elemérben „nemes fellengés”-ét, Mátyás királyban „tökély”-ét.²⁵ *A váci egyház világa* című fejezet elején „kényeskedés”-ről, állhatatos makacsságról esik szó Zokoli (álnevén: Elemér, a sas) kapcsán: „a túlságban – ha rény eredménye is – valami gyermekes van!” – veti szemére Mátyás király a *Strena* című fejezetben. Ez a Kemény által később többször megjelenített „túlzásba vitt erény” képletének felel meg, amit Gyulai, Kemény a közéletre is átvisznek, s „rajongás”-nak neveznek (olykor forradalom- és Kossuth-ellenes céllal).

A regény „megmagyarosodás”-ának folyamatában az első állomás a sajátos helyi feladatok és színezet vállalása (Jósika, Eötvös), második a korabeli európai regénytől határozottan elütő regényváltozatok (Kemény, Jókai) kialakulása. A szintetikus formák következő (s talán végső) állomása, amikor a regény alapelvei kezdenek érvényesülni a verses formákban (*Bolond Istók*, *Buda halála*). A formátlannak tartott regény az eposz (Jókai) és a tragédia (Kemény) hagyományaiból merít, a verses epika klasszikus változatai mellett ugyanakkor megjelenik az önmagát „lebontó”, szándékos vigyázatlanságot imitáló variánsa (a Byron-féle verses regény nyomán a *Bolond Istók* I. éneke). Míg tehát az egyes művek esetében a nemzeti klasszicizmus az egyensúly, az értékbizonyosság, a szimmetria princípiumát juttatja érvényre, addig az irodalom egészében az emancipálódás és a nemzeti autonómia érvényre juttatója éppen az, hogy e klasszicizáló tendenciával ellentétes műcsoportok (verses regény, ballada) is felvirágoznak. Mintha első renden az állítások, az egyensúly megteremtése biztosítaná a megszülető irodalom autonómiáját, teljeskörűségét, amelyet aztán ezzel ellentétes, ezt kiegészítő variációk ellenpontosznának, ölelnének körül.

Távoli analógia lehet a finn irodalom tökéletesen egyedi fejlődése. A *Kalevala* (a romantikus axióma jegyében, mely szerint minden népnek volt egy őseposza) jelenti a finn irodalom alpművét a XIX. század közepén. Ehhez csatlakozik a megerősítés, a kiegészítés vagy a polémia formájában szinte minden mű az ezt követő félszázadban, s még a századforduló, a nevezetes

finn szecesszió is a *Kalevalára* való visszautalásokkal jelzi gyökereit. Ha Hazlitt az Erzsébet-kor nagyságát annak angolságában látta, s ha Madame de Staël szerint minden nemzetnek ki kell fejeznie a maga jellegét, amennyire szabadon és világosan ez lehetséges,²⁶ akkor a magyar XIX. század sajátos periódusa (középső harmada) is joggal tekinthető olyan korszaknak, amelyben elrendeződnek nemzeti identifikációs törekvések és műfaji funkciók.

Mint más irodalmakban, nálunk is meghatározó ekkor a népiesség szerepe, a népiességé, amely nem más, mint „egy nemzeti közösségben élő népfaj naiv történettudata”.²⁷ A népiesség, amely igen fejlett irodalmakban is hosszan tovább él (az orosz irodalomban meghatározó szerepe van még a XX. század első harmadában is), a magyar irodalomban ebben a korszakban a lírában és a verses epikában dominál, de áttételes hatása is lényeges: többen felfedezték Jókai kapcsolódását a népmeséhez, Keményét a népbaladához. Fő funkciója azonban mégsem valamely művek vagy műfajok magyarrá formálása, hanem egészében a nemzeti klasszicizmus össznemzeti²⁸ jellegének biztosítása: a népiesség ugyanis nem az egyénre, hanem a nemzetre mint etnikai közösségre irányul, nem a változásra, hanem az állandóra, „tárgya tehát az élő nemzeti hagyományok összessége, tekintet nélkül arra, hogy mely társadalmi osztály a letéteményesük.”²⁹

Horváth János szintézise, kétségtelenül, a húszas években a „forradalom utáni” helyzettől inspirálva (elégge nyilvánvaló Kemény-analógiákkal) egy újfajta integráció szándékát hordozta magában: „a magyarságnak mint nemzetnek az a kibontakozási vonala és lehetősége, amelyet a múlt században Széchenyi, Arany, Kemény Zsigmond és parányibb méretekben Gyulai Pál hordoz, a nagy, elvi igényű önelemzés és önismeret szintjén benne érte el betetőzését és szankcionálását – de egyúttal lezárását is. Ez volt az utolsó nagy revelálódás, amely után már csak az újrakezdés következhet. Különös látvány és ritka színjátéka történelmünknek, hogy amit látnokok és költők kezdtek, az egy tudományos életműben érte el utolsó kiteljesedését.”³⁰ A „fejlődéstörténet” bizonyos eszméit, persze, nemcsak Barta János igyekezett továbbfejleszteni, hanem Németh G. Bélától a fiatalabbakig sokan és sokszor építettek megállapításaira. Műfajttörténeti szempontú továbbgondolása azt a lehetőséget hordozza magában, hogy mindaz, ami Horváthnál megalapozott nemzetjellemtani deklaráció volt, műcsoportok, műfajok munkamegosztásával, szerepmegosztásával legyen magyarázható.

A nemzeti jellegű klasszicizálódás ugyanis úgy is leírható, mint új, speciálisan magyar műfajok létrejötte. Hiszen az európai irodalmakban páratlanul egyedi Arany-ballada vagy Jókai-regény, a magyarrá asszimilált gogoli, turgenyevi prózaváltozat (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*) és byroni verses

regény (*Bolond Istók*), eposziság és elégikusság vezérszólama a Petőfi-jelenség egészével szembeállítva – mindez együtt adja az *Abafitól a Buda haláláig* végigkövethető periódus minden más irodalométól eltérő műfaji hierarchiáját. Nemcsak a Horváth János által hangsúlyozott józan megfontolás és súlygyen, hanem az attól való eltérés (Petőfinél, Jókainál), nemcsak a klasszicista formaelvek, hanem az arisztoteliánus, görög-római szépség-ideálnak, szimmetria-elvnek ellentmondó, annak körén kívül keletkezett műfajok (ballada, verses regény), nemcsak összhang, egyeztetés, hanem az el-lene lázadó kétely is e korszak ízlésbeli és műfajteremtő gazdagságához tartozik.

- 1 Kazinczy Ferenc levelezése, Bp., 1896, VI, 381.
- 2 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976, 260.
- 3 WELLEK René, *A History of Modern Criticism. The Later Eighteenth Century*, 1961, London, 12.
- 4 Uo., 16.
- 5 HORVÁTH János, *i. m.*, 343.
- 6 Vö. IMRE László, *Somogyi Sándor: Gyulai és kortársai*, ItK, 1979, 483–487.
- 7 DÁVIDHÁZI Péter, „Hunyt mesterünk...”, Bp., 1992, 324.
- 8 WEYL, Hermann, *Szimmetria*, Bp., 1982.
- 9 KOROMPAY H. János, *Toldy Ferenc kritikai munkássága az 1840-es években*, ItK, 1993, 203.
- 10 DÁVIDHÁZI Péter, *i. m.*, 82.
- 11 „A szimmetria olyan fogalom, mellyel az ember hosszú korokon át igyekezett a rendet, szépséget és tökéletességet megérteni és megalkotni.” WEYL, *i. m.*, 16.
- 12 FRYE, Northrop, *Anatomy of Criticism*, Princeton–New Jersey, 1973, 246.
- 13 KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*, Bp., 1971, 191–192.
- 14 SZILASI László, *Sejtések (A Jókai-szakirodalom ellenőrizhető kijelentéseinek látens paradigmája)*, ItK, 1993, 631.
- 15 CARLYLE, Scott Walter, *Olcsó Könyvtár*, Bp., 1895, ford. BARÁTH Ferenc.
- 16 KISS Endre, *A filozófia főbb irányai a forradalom és kiegyezés között = Forradalom után – kiegyezés előtt*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp, 1988, 336–346.
- 17 FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés (Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1832–1842)*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1990, 149.
- 18 SALAMON Ferenc, *Petőfi újabb költeményei*, Budapesti Szemle, 1859, 5. köt., 299–300.
- 19 KAUTZ Gyula, *A nemzetgazdasági eszmék és elméletek története*, Budapesti Szemle, 1858, 9. köt., 47.
- 20 Vö. GERGELY András, *Az értelmiség tájékozódása (A Budapesti Szemle a Bach-korszakban) = Forradalom után – kiegyezés előtt*, 267.
- 21 KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus idején = Forradalom után – kiegyezés előtt*, 354.
- 22 BARTA János, *Horváth Jánosról – a Fejlesztéstörténet kiadása elé = HORVÁTH János, A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976, 7–8.
- 23 FENYŐ István, *i. m.*, 357.
- 24 Uo., 378.
- 25 Jósika Miklós levele Toldy Ferencnek 1838. augusztus 30-án. Idézi: DÉZSI Lajos, *Báró Jósika Miklós*, Bp., 1916, 221.
- 26 WELLEK, René, *A History of Modern Criticism. The Romantic Age*, London, 1961, 207, 229.

27 HORVÁTH János, *i. m.*, 355.

28 SÓTÉR István a *Nemzet és haladás*ban, valamint az akadémiai irodalomtörténet IV. kötetében hasonló értelemben használja a kifejezést, bár Horváth János koncepciójával való rokonságát különösebben nem hangsúlyozza.

29 HORVÁTH János, *i. m.*, 355.

30 BARTA János, *i. h.*, 9.

„...Virgilje lehet legfőlebb; de Homérja soha”
(Arany János és a „népi tudalom”)

1. A „törzs idolumai”

„A nemzeti költő megtestesülése Arany, vallja Horváth. S vallja szinte valamennyi tudóstársa is. Arra a hármas szembesítő eljárásra azonban alig-alig vállalkozott egy-egy, hogy kifejtse, meghatározza, konfrontálja részint a maga nemzetfogalmát, részint Aranyét, részint pedig korszakának közgondolkodását. Márpedig enélkül, különösen oly sokféleképpen értett, oly gyorsan változó s annyi társadalmi tényező által meghatározott fogalom esetében, mint a nemzet, nehéz értékközpontú, mégpedig társadalmi-történeti értékközpontú esztétikai s irodalmi értelmezést és értékmérést végezni. Ezért is van talán, hogy Arany műveinek feldolgozása irodalomtudományunk kérdéses vonásaiból is oly sokat hord magán.” E sokatmondó sorokat Németh G. Béla írta le, *A szigorú nemzeti költő* című tanulmányában.¹ A helyzet legfőlebb annyiban változott e helyzetelemzés óta, hogy Arany monográfusai, művének értelmezői – éppen a nemzetfogalom képlékenysége és túlzott ideológiai érzékenysége folytán – tapintatos óvatossággal kezelték Aranyt a népihez, a nemzetihez fűződő viszonyát. Többnyire a kitartás, a hűség erkölcsi gesztusa az, amit az elemző így fölfedezhet (erősítheti a népihez-nemzetihez való kötődés közvettségének benyomását az a vélekedés, hogy a nemzeti költő szerepét valójában „rádisputálták” Aranyra) – ám ha *csak* ezt vagy ehhez hasonlót fedez föl az elemző, óhatatlanul az avíttág, a korszerűtlenség mozzanatát kénytelen társítani Arany népi-nemzeti „nosztalgiai”-hoz, még ha egyéb téren költőnk messzeható modernségét, tájékozódásának világirodalmi jellegét hangsúlyozza is.

Egy rövid dolgozat keretei-korlátai aligha engedik szerzőjének, „hogy kifejtse, meghatározza, konfrontálja részint a maga nemzetfogalmát, részint pedig [Arany] korszakának közgondolkodását”; ám talán sikerülhet Aranyt a „népi tudalom”-hoz, „köztudalom”-hoz kapcsolódó kijelentéseit olyan gondolkodástörténeti vonulattal kapcsolatba hozni, amelynek költőnk maga is részese, modern megnyilvánulásainak öntudatlan előfutára volt. (Próbálkozásomat részben egy frissen megjelent írás is bátorította;

Kosztolányi nyelvszemléletét elemezve Szegedy-Maszák Mihály hasonló elvek, analógiák nyomára bukkan, mint amilyenek Arany nyilatkozataiból kiolvashatók.²⁾

*

Dávidházi Péter volt az, aki szeizmikus érzékenységgel regisztrálta Arany elméleti munkásságának szinte valamennyi olyan rezdülését, amely modern elméletek előregéseinek tekinthetők.³ Nos (talán ama kritikusaiknak bosszúságára, akik ezt az eljárást nehezményezték), hadd kíséreljem meg itt azt az „előregést” jelzésszerűen regisztrálni, amelyet – többek között – Wilhelm von Humboldt elmélete gerjesztett, s amely Arany rezonáló közegén fölerősödve a fenomenológia (számtalan kisebb rezgéshullámot egyesítő) nagy rengésének bekövetkeztét jelezte előre. (Valójában Dávidházi is jelzi e rezdüléseket, ám hatásukat csak Aranyak a klasszicista elhatárolás utáni vágyában látja érvényesülni: „[...] talán agnosztikus pillanatai jóvoltából, talán egyéb indítékokból is, mindenestre ő nem úgy érezte, hogy a dolgok egyszer s mindenkorra felosztott rendje, bármiről legyen is szó, egyértelműen kínálná magát, s nekünk csak felismernünk és elfogadunk kellene annak eredendő, nyilvánvaló és egyetemes érvényű határait. Alapélményében vélhetően nem a határok létének, hanem a határok szükségességének érzete vitte a vezérszólamot.”⁴⁾

Humboldt maga a romantikus „Volksgeist” elkötelezett híveként fogott nevezetes munkájának megírásához.⁵ A nyelvekben, úgymond, egy-egy nép szelleme nyilvánul meg; „...az emberi nem nyelveinek felépítése azért és annyiban különböző, amiért és amennyiben maguknak a nemzeteknek a szellemi sajátossága is az.”⁶ „[A] nyelv, amilyen alakban ezt az ember felfogni képes, mindig valamely nemzetileg egyéni élet kiáradó lehetete...”⁷

Humboldt láthatólag nehezen birkózott meg a nyelv deskriptív és konstitutív jellegének ellentmondásával; hol azt sugallja, hogy *egy* világ van, amelyet az egyes nyelvek, az őket beszélő nemzetek eltérő szellemeinek megfelelően, más- és másként képeznek le, hol azt – Kant szelleméhez híven –, hogy a tárgyi világot – „épp-így-létében” – maga a nyelv konstituálja. Egyszer „a világot gondolatokká átalakító nyelvalkotó erő”-ről beszél,⁸ (mintha a világ valahogy mégiscsak eleve, a nyelv előtt is *adva* volna), máskor viszont azt mondja, hogy „[a] szubjektív tevékenység objektumot képez a gondolkodásban, mert a képzetek semmiféle fajtája nem fogható fel úgy, mint egy, már meglevő tárgy pusztán receptív szemlélete.”⁹ És itt indítja el Humboldt az szeizmikus hullámot, amely a fenomenológia nagy

rengésébe torkollik majd. A szubjektív képzet alkotta tárgy ugyanis – úgy-mond – azzal kelti fel az objektivitás első benyomását, hogy az általunk kimondott szó mint tőlünk függetlenül valami visszatér saját fülünkhöz: „...azáltal, hogy a nyelvben a szellemi törekvés az ajkakon keresztül utat tör magának, produktuma visszatér a beszélő füléhez. A képzet tehát áthelyeződik valódi objektivitásba anélkül, hogy ezáltal kirekesztődne a szubjektivitásból.”¹⁰ Ám Humboldt nem áll meg az objektivitásnak e „gyenge” fokánál; amit ezután mond (mint mindjárt demonstrálni igyekszem), az az „objektíválódás”-nak – az objektiv világ nyelv által való megalkotásának-megerősítésének – egészen azt a folyamatát írja le, mint az évszázaddal későbbi fenomenológiai szemlélet. „Az objektivitás ugyanis fokozódik, ha a magunk képezte szó idegen szájából hallható vissza.”¹¹ Még van némi visszacsapása a „Volksgeist”-nak („minthogy *ugyanannál a nemzetnél* azonos nemű szubjektivitás hat a nyelvre is, minden nyelvben sajátos világszemlélet rejlik”¹²), a végkövetkeztetés már a fenomenológia gondolkodásmódjára jellemző: „minden nyelv kört von a hozzá tartozó nép köré, amelyből csak úgy lehet kilépni, ha ugyanakkor egy másik nyelv körébe lépünk át.”¹³

Humboldt teorémáját, amely a (magunk, majd mások szája által) kimondott szó visszahallásán alapuló objektivációra vonatkozott, így fogalmazza újra a fenomenológiai társadalomtudomány: „A nyelv tipizáló tapasztalati sémák rendszere, amely a közvetlen szubjektív tapasztalat idealizációján és anonimá tételén alapul. Ezek a szubjektivitástól eloldott tapasztalati tipizálások társadalmilag objektíválódnak, s ezáltal a szubjektum által készen talált társadalmi a priori alkotórészeivé válnak.”¹⁴ Az a gondolat aztán, hogy „minden nyelv kört von a hozzá tartozó nép köré, amelyből csak úgy lehet kilépni, ha ugyanakkor egy másik nyelv körébe lépünk át”, immár a fenomenológiai gondolkodás lényegét idézi; a nyelv – s a benne rögzített közös *relevanciák* – olyan életvilágot rajzolnak föl, *konstituálnak*, amelyből csak úgy lehet kilépni, ha valaki átlép egy másik csoport életvilágába.

Arany gondolkodásának szempontjából lényegesként jön számításba még egy párhuzam: már Humboldt tisztában volt azzal, hogy a nyelv készen kapott mintái egy-egy új nemzedék számára gyakorlatilag kötelező érvényűekként jelennek meg. („Ha meggondoljuk, hogy egy népen belül a mindenkori nemzedékre milyen kötelező hatással van mindaz, amit ennek a népnek a nyelve a megelőző századok folyamán átélt, s hogy e tapasztalattal csupán egyetlen nemzedék ereje kerül érintkezésbe, s még ez sem tisztán, mert a felnövő és távozó nemzedék egymás mellett és elvegyülten él, akkor világosan felismerjük, hogy tulajdonképpen mily csekély is az egyes ember ereje a nyelv hatalmával szemben.”¹⁵) A fenomenológusok apró részletes-

séggel írják le, hogyan „objektivizálódik” egy-egy új fogalom, intézmény, midőn egy új nemzedék már készen kapja szülei „elővilágá”-ból. A hangsúly ez utóbbi gondolkodásmódban is a *szervességen* van; aki beleszületik egy nyelvi-társadalmi közösség életvilágába, akkor sem kérdőjelezi meg a benne valóságosként megjelenő viszonyokat, ha ezek homályosak előtte, vagy a szigorú elemzés szerint ellentmondásosak, inkonzisztensek. „A csoportba született, benne nevelkedett csoporttag elfogadja a kulturális minta kész, szabványos sémáit, melyet ősök, tanárok, tekintélyek adnak át neki mint kérdésessé nem tett és kérdésessé nem tehető zsinórmértéket mindazon helyzetekhez, melyek rendes körülmények között előfordulhatnak a társadalmi világban.”¹⁶ (A *társadalmi* szó ne tévesszen meg bennünket; a fenomenológia logikája szerint „[i]nterszubjektív a »természet«, a külvilág dolgainak tartománya tisztán mint olyan is. [...] Ebben az értelemben számomra a külvilág dolgainak tartománya is társadalmi.”¹⁷) A csoport tagja tehát csak a *saját* csoportjának – általa öntudatlanul elfogadott – mintái szerint képes világnak látni a világot, s otthonosan mozogni benne; az idegen, aki „nem tudja imádni a törzs idolumait”,¹⁸ értetlenül áll az illető csoport normarendszerének homályossága, inkoherens és inkonzisztens volta előtt, idegenkedik kollektív elfogultságaiktól. („Saját életünkbe alkotóelemként csak apáink és nagyapáink tettei épülnek be. A sírokat és az emlékeket sem elszállítani, sem meghódítani nem lehet.”¹⁹)

A csoport tagját is megcsaphatja persze a „világvesztés” hűvös szele, ha olyan kihívással találkozik, amelyet nem „intézhet el” megszokott mintái szerint; „[a]z idegenség és az ismertség [...] egész világmagyarázatunk általános kategóriái közé tartoznak.”²⁰ „Ha csak egy is megdől e feltevések [ti. az életvilágot konstituáló, kérdésessé nem tett feltevések – S. V. P.] közül, a szokványos gondolkodás tarthatatlanná válik. »Válság« támad, amely [...] hirtelen felborítja a relevanciák fennálló rendszerét.”²¹ E válság csak úgy orvosolható, ha az egyén – illetve a csoport – a zavarkeltő mozzanatot fáradtságos munkával beilleszti normái és relevanciái rendszerébe, vagy – ha „csőstül jön a baj”, („gyökeres válság következik be”) – átrajzolja korábbi relevancia- és normarendszerét.

Nos, azt mondhatjuk, hogy a múlt század közepének Magyarországon „csőstül jött a baj” – legalábbis ami az életvilág eladdig kérdésessé nem tett normáit és relevanciáit illeti. Különös jelentősége támad tehát az immár *egészében kérdésessé vált* korábbi életvilág s az új relevanciák viszonyának; annak, hogy a kényszerítő erővel jelentkező új normák, szabályok, tipizálási minták tömege mégse fossza meg a korábbi konszenzusban résztvevőket „a világ”-ban való tájékozódás képességétől s a benne való otthonosságtól. Kü-

lönös jelentősége lehet tehát annak is, ha egy költő-kritikus fölismeri, milyen súlyos következményekkel jár, ha egy csoportnak – egy nemzetnek – olyan relevanciák szerint kell eligazodnia, amelyeket nem érez sajátjainak, s ha ezért a korábbi *teljes* világ helyett töredékes, vagy metafizikai értelemben hiányos világban kénytelen élni. E problematika rejlik Arany Jókainak írott – látszólag könnyeden ironikus – üdvözlő mondata mögött: „Áldjon meg az »allgemeiner« Isten, ha ugyan képes jóra való magyar embert megáldani, kinek *olim* saját Istene volt.”²²

2. A „népi tudalom” mint preferenenciák kategória

„Népszellem” és „népi tudalom”

Arany János ugyanúgy Humboldt utáni gondolkodó, mint ahogy a *Magyar mythologia* a *Deutsche Mythologie* után „elkésve” keletkezett mű. Arany kiindulása ugyanúgy a romantikus, Herdertől származó „népszellem”, mint a Humboldté. „[A] magyar dalformák – úgymond – a népnél nem kölcsönvett, eltanult, idegen alakok, hanem lelkének oly primitív, sajátos, bár megfejthetetlen nyilatkozásai, mint maga a nyelv. Amint keble és ajka megnyílik a dalnak, ő csupán e formák, e rhytmus szerint képes dalolni, valamint lába csak e taktusra lendül, ha lejtetni akar. Nincs hát semmi szükség bizonyítani, hogy a magyar népdal formái eredetiek, a *nemzet geniusának* sajátjai.” „A mi eposzi korunk úgyszólván nyom nélkül enyészett el; nekünk alig maradt egyéb, mint rajtafogni a *népszellem* epikai nyilatkozását, ott, a hol az még található [...]”²³

Csakhogy Aranyynak szembesülnie kellett a pozitívizmus naivan magabiztos objektívizmusával; hiába volt érzékeny a romantikus „népszellem” iránt, érzékelnie kellett, hogy e „népszellem” nem nyújt elég biztonságot az általánosan elfogadott „objektivitás”-hoz képest. Ám ekkor meglepő fordulatot tesz. Ő ugyanis nem azt kezdi el bizonygatni, hogy a „népszellem” objektív valami (ahogy a pozitívizmus oldotta fel a romantikus fogalmat a „faji jelleg” objektívista fikciójában), vagy hogy a költészet, bár tudományos igazság-érvénnyel nem bír, ezért-azért mégiscsak érdemel némi respektust. Ellenkezőleg; folyvást a „korai józanság”-ot, vagy a (már egészen a Husserl emlegette „naiv objektívizmus”-ra emlékeztető) „tudós naivság”-ot, „naiv tudákoskosságot” bírálja,²⁴ amely a *valószínű* tekinti *valónak*, s amely – anélkül, hogy valódi objektívitas rangjára emelhetne volna tudását – maga mögé utasította a költészetet; a nép regéit, úgymond, „meghazudtolá a könyvtudomány; a költészet elszégyenlé magát a történeti csupasz való mellett”.²⁵

Mielőtt megvizsgálánk, milyen következtetéseket vont le a „naiv tudóság” bírálatából, érdemes összevetni nézeteit a Csengery Antaléival, melyek szemlélatomást hatottak rá. Csengery – az eposz képzelte világa iránti meglepő érzékenységgel – élesen bírálja azokat az eljárásokat, amelyek le akarják szaggatni a költészet fátylát az eposzi történetről, hogy így a „történeti való”-hoz jussanak; hiszen, idézi a híres görög festő példázatát – „maga a fátyol a mű”. „A történetírás fáklyája – úgymond – eloszlatja azon csodás világitást, mely az emberi arányokat megnagyítja, s óriás alakban tünteti föl a hősöket.” Nos, látszólag csak árnyalatnyi az eltérés Csengery és Arany elképzelése között. Ám ez az árnyalat voltaképpen minden. Mert Csengery szövege szerint az eposz „csodás világitása” *objektív* arányokat „nagyít meg”, *objektív* méretű hősöket „tüntet föl óriás alakban”; elgondolásának sarkpontja ugyanis, hogy „a költői hagyománynak természetében van, hogy az események sajátképeni összefüggését összerontja, s a történetet költeménnyé alakítja át”; az irodalmi mű érvényességét tehát szemlélatomást az esztétikum elszigetelt terepére korlátozza.²⁶ Nos, Arany kiindulása egészen egyezik a Csengeryével, csak hogy ő nem a költészetet látja „ludasnak” az „események sajátképi összefüggéseinek összerontása”-ban. A költészet legföljebb érzékletesebbé, plasztikusabbá teszi az eseményeknek azt az „összerontását”, amely a költészetnél már *sokkal elemibb szinten*, a „népi tudalom”-ban megtörtént. Arany nem járja ugyan végig az – objektív – „történeti hitel” elvi lehetőségének vagy lehetetlenségének kacskaringós ismeretelméleti útját, vagyis az egyszerűség kedvéért elismeri a történeti hitelesség eltérésének lehetőségét, a továbbiakban azonban egy szava sincs arról; ahelyett, hogy a történeti és az eposzi hitel viszonyát firtatná, azt sugalmazza, hogy a népek életét, szokásait, történeti emlékezetét, modus vivendijét nem az objektív történelem alakítja, hanem az az anonim és reflektálatlan konszenzus (a fenomenológia szavával: életvilág), amelyet egy népi-nyelvi közösség *valóságosként él meg*, függetlenül attól, hogy az csakugyan valóságos-e. Vagyis ahhoz hasonló eljárást alkalmaz, amit Husserl utóbb „fenomenológiai epoché”-nak nevezett: „mindazt, amit [az életvilág] magába foglal, zárójelbe tesszük: ez történik tehát ezzel az egész természetes világgal, amelyik állandóan »létezik számunkra«, »rendelkezésre áll«, s amelyik mindig is tudatos »valóság« marad, ha tetszésünk szerint zárójelbe tehetjük is.

Ha így teszek [...], akkor tehát *nem tagadom* ezt a »világot«, mintha szofista lennék, nem *kétkedem létezésében*, mintha szkeptikus volnék; a »fenomenológiai« epochével élek, amely *teljesen kizár számomra bármely ítéletet a térbeli-időbeli létezésről.*²⁷

Az anonim és reflektálatlan konszenzust Arany *népi tudalom*nak nevezi: „Van ugyanis történeti hitel, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet, a nép tudalmában, emlékei- s hitében [...]”²⁸ Az eposzi hitel dolgában tehát lényegesen többről van szó, mint az eposz „közösségi hihetőségéről”, „a megcélzott olvasók hiedelemvilágának” való megfelelésről.²⁹ Különben miért támasztana olyan feltételeket Arany, hogy „az eposz a nemzetnek, melyre hatni akar, *ne csak jelleme, szokásai s erkölcsében*, hanem történeti s hagyományos emlékeiben is gyökerezzen”?³⁰ Vagyis azt egyenesen vitán felülinek, magától értetődőnek tekintti, hogy az eposznak (vagy minden olyan műnek, amely – hatását tekintve – versenyre akar kelni az ősi eposzokkal) a nemzet jellemében, szokásaiban, erkölcsében kell gyökereznie; *ezeneken kívül* azonban még azt is elvárja, hogy az eposzi hitel követelményét akceptáló műnek a nép, a nemzet történelmi tudatát is mint eleve-adottat kell figyelembe vennie. Ezzel szinte minden együtt van, amit a fenomenológiai elemzés egy közösségnek életvilágot konstituáló legfontosabb relevanciáiként tart számon.

Ám még mindig azt gyaníthatnók, hogy a „néptudalom” végül mégiscsak a „népszellem” értelmezhetetlen a priorijában gyökerezik. Holott annak az anonim konszenzusnak a lényegét, amely szerint egy-egy nép világot lát maga körül, ismét egészen a fenomenológia elvei szerint írja le Arany. S itt az „elővilág” fogalmára kell gondolnunk mindenekelőtt. Arra, hogy egy-egy csoport relevanciarendszerébe, eligazodási sémáiba, kollektív emlékeibe, szokásrendjébe beleszülető ember reflektálatlanul, magától értetődően fogadja el létezőként azt a világot, amelyet az előző nemzedék(ek)től örökül kap.

Hogy mennyire nem „faji”, biologisztikus jelentést tulajdonít a „népszellem”-nek (még ha kénytelen is némi teret engedni a kor divatos fajfogalmának), hanem fenomenológiai értelemben fogja föl, nem nehéz demonstrálni. „Miért van pl. – kérdi egy helyütt –, hogy Olaszországban sokkal több egyén »születik« zenészeknek, festőknek, szobrásznak, mint egyebütt? Faji előny, mondják. Igaz, némely faja az emberiségnek már alkatánál, idegszerveinél fogva alkalmasabb a képzelődés műveinek teremtésére, mint a másik. De nem kevesebb tényező e részben az *utánzási* folytonosság: a csecsemő fülét már zenehangok ütik meg, szemébe a képzőművészet alkotásai tükröződnek, *bölcsőtől a sárig egy művészi világban él*, úgy hogy, ha benne megvan a csira, lehetlen annak kifejeletlen maradni [...]”³¹ Arany (a jelen összefüggésben legalábbis) fölöslegesnek tartja tehát azt a kérdést, hogy vajon „objektíve” milyen is az a világ, amelyben az olasz benne él; vagyis következetesen érvényesíti a „fenomenológiai epoché”-t, hogy ti. a „népi tudalom” alkotta

világot ne valamiféle objektivitáshoz viszonyítsa. Egész gondolkodása olyasféle meggyőződésen alapszik, hogy „[h]a emberek valóságosként definiálnak helyzeteket, akkor következményeiket tekintve ezek valóságos helyzetek.”³²

Hogy mit tekint egy közösség s annak tagja valóságosnak, nem az objektivitáson múlik tehát, hanem azon, hogy szerves része-e annak a „köztudalomnak”, amely spontán módon meghatározza a közösség – s tagjai – számára a dolgok valóságát; vagyis csak a *saját* lehet problémátlanul *valóságos*.

Arany gondolkodásának visszatérő mozzanata, hogy egy nyelvi közösség – egy nép, egy nemzet – csak azt tekinti valóságnak, amibe beleszületett, vagy – ami ezúttal még fontosabb – ami beleivódik ösztöneibe, amit „vérré tanul”; ami (hogy ismét a fenomenológia kifejezőmódjával éljek) eredetét tekintve anonimá válik, amit a közösség beilleszt a valóságosság kérdésessé nem tett tartományába. Egyetértőleg idézi például az *Edinburgh Review* szerzőjét, aki szerint „[a] római vígjátékot olvasva érzi az ember, hogy ezeknek semmi életszerves egybekötötése nincsen a nemzet »szíve vérével«; más földről vannak átültetve, s itt csak tengődnek a nem nekik való ég alatt.”³³ Maga így fogalmaz: „Amíg iskoláink mintegy közönséget neveltek számukra [ti. az antik formák számára] s a magyar dallamosság ébredni nem kezdett: addig, legalább az olvasó ember, úgy ahogy beléjük találta magát. De mióta az a kevés classicismus, mit az iskola 4–5 órája az ifjúba diktál, koránt sem elegendő, hogy vérré váljék: e formák még azon »második természet«, a megszokás támaszától is elestek, tanulva sem zengenek többé a lélekben [...]”.³⁴ S hogy a legismertebb (s legkorábbi) idevágó nyilatkozatát idézzük: „Egy ily eposzt [ti. amely a „néptudalom”-ban gyökerezik], remélem, vérré tanulna a nép s buzgóbban énekelné azt, mint az olasz matróz *Gerusalemme liberataj*át”.³⁵

Hogy amikor a „nép-eposz” lehetőségét fontolgatja, nem csupán rekonstrukciós kísérletről, a naiv népeposz imitációjáról, valamiféle archeológiai ambícióról, vagy – mégoly tiszteletre méltó – „utóvédharcról” van szó,³⁶ hanem a modern ember tapasztalatainak a hagyományba való bekapcsolásáról, arra még lesz alkalom visszatérni.

Ám kövessük Arany felfogásának logikáját; a „népi tudalom” fogalmát Arany háromféle viszonyban szemléli. Az első: saját „népi tudalmunk” viszonya az idegen népek költészete mögött rejlő „népi tudalomhoz”; a második: a fantázia teremtette műalkotás viszonya a „népi tudalom”-hoz; a harmadik: a modern civilizáció által kialakított relevanciák viszonya a „népi tudalom”-hoz.

Idegen és saját „népi tudalom” viszonya

Arany mindazonáltal nem egészen járatlan úton jár, amikor fölfedezi a „fenomenológiai epoché” felé vezető ösvényt. Bizonyára visszhangoztak lelkében Kölcsey szavai a „félíg religiói sejdítésekéből, félíg történeti hagyományokból öszvealkotott hazai mitológiá”-ról;³⁷ az alábbi szavak pedig már egészen a saját-világ kérdéssé nem tett, eleve-adott voltának fontosságára figyelmeztethették: „A görög testvéri formákat látott maga előtt lebegni, s a szcéna előtt is saját nemzetének világában lelte magát; midőn az európai a világ egyik sarkától a másikig ragadtatik s poétáját csak messzünen szerzett tudomány által értheti meg.”³⁸

Bár nem a mitológia, az irodalom horizontképzésére vonatkozik, amit Horváth János mond Kemény Zsigmondról, mégis jellemző arra a módra, ahogyan a „saját világ”-nak e – Kölcsey által fölvetett – gondolata a század második felében alakul; a *Még egy szó a forradalom után* írójának gondolkodásában, úgymond, „benne van az »idegen eszmék«-kel szemben való bizalmatlanság is: mert azok nem a mi életvalóságunkból fakadtak, nem igazgathatják tehát azt.”³⁹ A probléma egyenesen megkerülhetetlenné válik, amikor nemzeti eposzokkal kerül szembe egy másik nemzet – ráadásul modern kori – olvasója. Idézzük a kérdés szakavatott korabeli elemzőjét, Szász Károlyt: „Vakmerő dolog azért, idegen kor, idegen nemzet, idegen világnézet szülöttének valamely eposzt megítélni akarni. S valóban, csak mint művet lehet, de hatását teljesen megérteni s visszaidézni soha. [...] Minket nem lelkesít Persia ős királycsaládainak égbe (eredetök helyére) visszanyúló dicsősége s mi azért Firdusit a magasztaltság azon nemével nem olvashatjuk, mint azon király utódai, népe. S minél távolabb esik tőlünk a lovagkor és annak szelleme, a népáramlások s azok küzdelmei: annál kevésbé fogjuk magunkat a *Nibelungok világában otthon találni.*”⁴⁰

Közismert, milyen széleskörű volt Arany világirodalmi tájékozottsága. Nyilvánvaló, hogy különleges empátiás érzéke (amely művészetének is egyik leggazdagabb forrása) alkalmassá tette őt arra, hogy beleélje magát más nemzetek – akár történetileg is távoli – életvilágába. Am azzal is tisztában volt, hogy a szervesen keletkezett „népi tudalom”, amely csak a maga konstituálta világot tudja eleve-adottnak, kérdéssé nem tett módon létezőnek tekinteni, nem képes közvetlenül azonosulni más nemzetek „tudalmával”. Már csak azért sem, mert az érdemi szembesítés óhatatlanul kérdéssé tenné saját, kérdéssé nem tett relevanciáit, normáit, bensőségesen gyakorolt szokásait, a világban való berendezkedésének otthonosságát.

Bármekkora légyen is tehát tiszteletünk például a görög művészet iránt, sugallja, be kell látnunk, hogy *a maga eredeti formájában* a görög művészet világa nem lehet a mi világunk: „Ama régi formák [ti. a görögök], bármily alkalmas is zengő nyelvünk a görög-római mérték visszaadására, nem képesek a magyar lélekben azt a zenei visszhangot költeni, melyet egykor az illető nép keblében költöttek. A hellén kar végtelen változatú, csodazöngelmű dalformáit, ha eleinte némi fáradsággal is, utánképezhetnők hajlékony nyelvünkön, de az ily kísérlet nálunk örökre néhány tudós ember magán időtöltése maradna; mert hol a nép, mely azon hangmenetek csiráit már kezdettől fogva lelkében hordja, mely azon rhytmusok alapját maga teremtette egyszerű, primitív dalaiban, hol a kar, mely e formák későbbi fejlettebb, virágzó alakjában is fenntartsa, folytassa a közösséget a néppel, az étellel?” S alább: az „antik külső” „ránk nézve lényegtelen, időszerinti, esetleges járulék”, ugyanis „se tápja, se támasza” nincs „népi s nemzeti életünkben”, így hát „költészetünk virágzását inkább gátolná, hogysesem elősegítené.”⁴¹ Még egyik diákja antik mértékű versét is azzal „intézi el”, hogy „[a]z idegen mértékű ódák kora lejárt a magyar költészetben, többé affélét senki sem ír. Ami természetes volt Horatiusnak, nem természetes nekünk.”⁴² Ezt s nem mást sugall kései, látszólag bezárkózást hirdető intelme is, amely szerint „Költő az legyen, mi népe, Mert kivágnyi: kész halál” (*Kozmopolita költészet*).

Mielőtt bárki „kirekesztő” indulatokat tulajdonítana Aranyinak (bár már az egyik korábbi idézet alapján is nyilvánvaló, hogy magát ama „néhány tudós ember” közé sorolja, akinek van *empátiája*, hogy magát idegen népek világába beleélje), hivatkozzunk mindjárt arra az ingerülten ironikus levélre, amelyben Pákh Albertnek magyarazza a maga „vandali” eljárását; azt ugyanis, hogyan igyekszik bevonni idegen világok költőileg megformált képeinek számunkra is lényeges (bár eredeti formájukban előlünk elzárt) relevanciáit a magunk népének költőileg megformált világképebe: „[...] én vandali módon jártam el az utánzásban: nemcsak az Arthus király, Sir Patrick stb. neveket változtattam meg, nemcsak a szépen sántító trocheusokat cseréltem fel a kevésbé művészi népdal-formával, nemcsak a *mese* helyén egészen újat költöttem: de ezenfelül a skót élet helyén magyar életet mertem vázolni; utánozván egyedül a ballada *menetelét*, ezt is csupán azért, mert népdalaink s egy-két igazán a népből eredt balladáink folyamával bámulatosan megegyez; de persze a költeményből semmi ilyes ki nem látszik, semmi, de semmi stúdium belőle ki nem rí, éppen oly kevésbé, mint *Toldiból* a *Frithjof-rege*, vagy a *Nibelungen*, vagy (ne vess, nem bánom)... Homér! – Ha az »Atridák ragyogó dagályát mosolygva nyögném a tarka pórázon«, akkor tudós költőnek kiáltanátok, ha írnék a »hajnali kellemű fényről«, mely »hinti

mosolygva sugárát, s melyre az ifju remény rakja le fellegi várát» nem lenne panasz »lelki szegénységem« ellen: de minthogy értem a bakancsosok indulóját: »Amit loptál, jól eldugd«, bezzeg kell hallanom ezt és amazt. [...]»⁴³

Az idegen szokásrend termékeinek befogadásakor tehát azzal a problémával állunk szemben, amely fentebb az életvilág kérdésessé nem tett normarendszerének válságaként jött szóba. Mi sem áll távolabb Aranytól, mint a bezárkózás saját kultúránkba, hiszen költőként is, műfordítóként is, kritikusként is megkülönböztetett figyelmet szentelt az idegen kultúrák értékeinek elsajátítására; idegen kultúrák befogadásának legapróbb mozzanatait is meleg hangon üdvözi,⁴⁴ ám tudja, hogy *a*) ez az elsajátítás (akár közvetlen, akár – egy magyar alkotó művébe való asszimilálás révén – közvetett) mindig bonyolult *feladat* s kockázatoktól sem mentes *kihívás*, *b*) hogy az elsajátítás sohasem lehet teljes; még akkor sem, ha netán szétfoszlik ősi eredetű kulturális mintáinkban öröklött saját-világunk horizontja: „azt hiszem, hogy amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete: annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élődni, mint Róma a Hellászén: Virgilje lehet legfőlebb; de Homérja soha.”⁴⁵

Az önálló nemzeti költészet Arany számára nyilvánvalóan a közös horizontképzés egyik (talán legfontosabb) eszköze; legalábbis ilyen értelemben idézi az angol *Athenaeum*-nak a dán balladákról közölt írása alábbi részletét: „az együgyü és hivékeny Vedel pap, a távol Uranibergben, oly valami[t] hozott létre, ami végeredményben egy nemzeti irodalom megalapítása volt. Ez fejt meg, hihetően, a titkot, hogy Dánia maga teremte magának klasszikai irodalmat, és hogy merőben kikerülte a balúl értett görög és római mythologia árját, oly nemzeti irodalmat hozván létre, melyet nem igen ért, s igaztalanul becsül le Európa délibb része. Mondhatni, Thor isten még egyre uralkodik Dánián, annyira megteltek vele e régi balladák.”⁴⁶ Bármennyire értsük is ez utóbbi célzást metaforikusan: nemigen térhetünk ki az asszociáció elől, hogy Arany szerint a balladák világában élő dánokat aligha az „allgemeiner” Isten áldja meg.

A költői fantázia teremtette művek viszonya a „népi tudalom”-hoz

Aranyban – számos ellentétes „híresztelés” ellenére – óriási volt a kísértés, hogy a romantikus művészek módján „teremtsen”, szabadon engedje művészi fantáziáját. „»Álmai«, amelyekből más körülmények között töretlen költészet fakadt volna – mondja meggyőző érvekre alapozva Szörényi László –, leszorultak a porondról.”⁴⁷ A *Vágtat a ló...* című vers egy ars poetica tudatosságával áll ki a művészi szuverenitás jogosultsága mellett.

S még csak azzal sem lehet érvelni, hogy itt csupán a „korszerűtlen” művét félreértő kritikusoknak adna leckét Arany, ám e lecke nem érinti a költői alkotásnak az „eposzi hitel” teóriájában megfogalmazott függő, alárendelt voltát. Hiszen épp azt nem tűri a „nemes mén”, hogy „hámba fogják”; „keresztül úton, mesgyén Vágtat a ló, a nemes mén.” S Arany éppen az ötvenes években volt hajlamos arra, hogy szuverén költői egyénisége követelésének engedve, „keresztül úton, mesgyén”, „vágasson”; hiszen ekkor *egyéni* identitása ugyanolyan válságba került, mint a neki egyébként oly fontos nemzeti identitás. Részben persze maga *A nagyidai cigányok* is ilyen „deviáns” mű volt (melynek értetlen bírálataira reflektál a vers); még inkább az azonban a *Bolond Istók* – e művében szinte minden olyan esztétikai szabályt megsért Arany, amelyet kritikáiban követendőnek tart, beleértve magának az eposzi hitelnek az elvét is. Hiszen Istókra „a monda sem fog rá semmit, Egyen kívül: mikor bekukkant Debrecenbe”.⁴⁸

Könnyű volna hivatkozni Arany Gyulaihoz írott híres levelének ominózus részletére („talán nincs inventióm, fantáziám: elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész”).⁴⁹ Dávidházi Péter mutatta ki alapos érveléssel, mennyire nem bizonyítják az ilyesféle nyilatkozatok, hogy Arany a költői invenció hiányában szenvedett volna.⁵⁰ Ám – azt hiszem – mégsem elsősorban a fantázia teremtő erejével kapcsolatos *általános* kételyeiből következik, hogy magasabb rendűnek tekintette az olyan művet, amely a „népi tudalom”-ban gyökerezik, az olyannál, amelyet „szem nem látott, fül nem hallott”.⁵¹ Meggyőzőnek hat, amit Dávidházi Péter mond – hogy ti. Arany szerint „[a] képzeletnek [...] nem arra kell törekednie, amire úgysem volna képes, tehát hogy légből kapott lényeket találjon ki, hanem el kell fogadnia az adott földi világ véges formakészletét, hogy azután ezekből alkosson új, szép, plasztikus és valószerű költői univerzumot”. Ám van némi finom elmentmondás e kijelentés s a rákövetkező megállapítás között, amely szerint „az eposz költőjének el kell fogadnia valamit a hagyományból, hogy továbbfejlesztesse, vagyis az adott építőanyag felhasználásával és a közösség adottságait figyelembe véve kell építkeznie”.⁵² Ama hagyomány veleje ugyanis, amelyet „az eposz költőjének el kell fogadnia”, az Arany által is oly gyakran emlegetett s hiányolt *mitológia*, amely kitalált (azért még nem légből kapott!) lényekkel népesíti be a világot. S mihelyt idáig érünk, elbizonytalanodunk, mi az értelme „az adott földi világ véges formakészlete” kifejezésnek. Elvégre is a „naiv tudósság” ismeretelméleti pozícióját tulajdonítanánk Aranynak, ha úgy értelmeznénk szavait, hogy valamiféle *objektíve* (a nyelvtől, szokásoktól, hagyományoktól stb. függetlenül) *adott* világ

formakészletében gondolkodott. Vagyis a dolog nem egészen a „kitalált”- „nem kitalált” ellentétén fordul meg.

Az ellentmondás talán fölöldődik, ha Arany gondolatmenetében fölfedez- zük a fenomenológiai epoché öntudatlanul működő mechanizmusát. Miután Arany kiáll Homérosz alkotó fantáziája mellett – az Iliász alkotója, úgymond, bizonyára képes lett volna eposzát „szem nem látott, fül nem hallott” hő- sökkel benépesíteni –, így folytatja: „de nem hiszem, hogy mi azt olvasnók. Ily légből szedett eposz talán gyönyörködtet vala némelyeket; de soha sem fogott a görög nemzet véérébe átfolyni, a rhapsodok ezrei által firól-fira plán- táltatni. De a görög ugyanazon mondákat, regéket hallá az Iliászból, melyek bölcsője óta nyomon kísérik, csakhogy itt szebb, vonzóbb, teljesebb alakban. A monda évszázadok során történelmi meggyőződéssé, nemzeti hitté változott, innen az eposz roppant hatása, népszerűsége.”⁵³ A „légből szedett” ellentéte tehát nem valamiféle objektivitás, hanem a görög nép „tudalma”.

Fentebb volt arról szó, hogy Arany problematikusnak látta az egyes népek „tudalma” közti kommunikációt, mégsem hivatkozik egyetlenegyszer sem az objektív valóságra mint olyan közös szubsztátumra, amely közvetíthetne közöttük. Gyakran építi viszont fejtegetéseit az egyes népek közös *relevanciáinak* fölismerésére. Alighanem ez is közrejátszik abban, hogy az egyes népek „tudalma” közti átjárást mégiscsak sokkal elképzelhetőbbnek tartotta, mint azt, hogy egyetlen – mégoly zseniális – egyén „deviáns” világhorizontja komoly hatással lehessen nagyhagyományú közösségi világhorizontokra. (Lehet, hogy romantikus hajlamai okán szerette volna, ha ez lehetséges, de e vállalkozást nyilván eleve reménytelennek találta.)

A modern civilizáció által kialakított relevanciák viszonya a „népi tudalom”-hoz

„[A] költő tartozik művén a népszellem egész erejét, minden gazdagságát előnteni, hogy *mindenünnen régi, mégis új, ismert és mégis ismeretlen* jellem, helyzet, rajz, kép, dallam találjon utat szívünkhöz. Neki a régi naív dalnok- nak és újkori művésznek kell lennie egyszerre”.⁵⁴ Ezek Gyulai Pál szavai; ha dolgozatában olykor a plágiumig követi költőbarátja elveit, ezúttal fejte- getése egyenesen kongeniálisnak mondható, még ha nem is a „fenomeno- lógiai epoché” logikája szerint nyilatkozik a „népszellem”-ről. Ám – más módon – mégis beletalál a fenomenológiai gondolkodás közegébe; a „rég, mégis új”, az „ismert és mégis ismeretlen” dialektikája azt a válságot oldja föl (persze – legalábbis az ő szándéka szerint – a „népszellem” közegében), amelyet az ismeretlen, az új – esetünkben a modern világnézet – kelt, meg- bontva a „rég”, a megszokott és kérdésessé nem tett életvilágot.⁵⁵ Magyarán:

a költőnek úgy kell beépítenie a megszokott világba az újat, az ismeretlent, mintha az már rég ismert volna; olyan nyelven kell megszólaltatnia a soha nem látottat, a soha nem hallottat, hogy az adott közösség tagja az „aha! ezt ismerem!”, az „Ez a világ – az a világ!” örömteljes ráismerésével fogadja el azt, amit még soha nem látott, soha nem hallott.⁵⁶

„Amit loptál, jól eldugd” – mondta Arany, amikor azt magyarázta, hogyan is rejti bele az idegen irodalmakból vett mintákat, az idegen „néptudalmak”-ból származó relevanciákat saját – a magyar „néptudalom”-hoz igazodó műveibe. Legalább ilyen fontosnak tartotta, hogy amit a modern világfelfogásból „lopott”, ugyanígy „eldugja”, észrevétlenül beleszője egy olyan műbe, amelyet a nép „vérré tanul”.

A folyamat voltaképpen a másik oldalról indult. A *Toldi* Aranynek arról a törekvéséről tanúskodik, hogy „felülírja” a „népi tudalom”-ban rögzített életvilágot – úgy, hogy ez immár ne tartalmazzon nyíltan mitikus megnyilvánulásokat, ám az így „felülírt” életvilág az „ez – ugyanaz” heurisztikus élménye révén az evidencia ugyanazon hatását keltse, mint a korábbi, naiv-mitologikus életvilág.

Ám ami talán ennél is fontosabb: beleírni a modern ember („tudós naivság”, naiv objektivizmus által irányított) életvilágának relevanciái közé a fátum, a világban érvényesülő végső rend törvényét – kiegészíteni, teljessé tenni azt a csonka (az irodalom dimenzióit tekintve: a regényben konstituálódó) világot, amelyben a modern ember él. Aligha járunk messze az igazságtól, ha ebbéli törekvését véljük tetten érni jól ismert nyilatkozatában, amely szerint az eposz, ha a drámához hasonlóan megszabadul a mitológiai gépezettől, alkalmassá válik „az emberek sorsát intéző fensőbb hatalom akaratjának látható kifejezésé”-re. „Az új eposz feladata volna eme gondviselészerű világfolyást a már stereotíppá vált isten-megjelenések s egyéb mósolyra indító csodák helyett, a mai kor s keresztyénség szellemének megfelelőbb módon is fel tudni tüntetni [...]”⁵⁷ Nem azért ragaszkodik Arany „az isteni akarat látható megjelenésé”-hez, mert valamilyen avult vallási beidegződés, valamilyen múlt iránti elkötelezettség ezt diktálja a modern, *helyesebb* fölfogással szemben, hanem mert az egyetlen komoly fellebbezési fórum – a népek életvilágai közt fölsejlő konszenzus – ezt diktálja, vagyis mert a (metafizikai értelemben véve is) *teljes világ* alkotásának antropológiailag adott képességéről nem szabad lemondani. Figyeljük meg azt az – elfogultság teljes hiányára valló – sziporkázó sokszínűséget, amellyel Arany a különböző népek, vallási közösségek életvilágának legáltalánosabb, metafizikai valóságait teljes beleéléssel kifejezi: egyik sem „fikció” valamelyik másikhoz képest, Arany mindegyik elképzelés mögött érzi annak a világnak

megfellebbezhetetlen valóságát, amely az illető nép, vallási közösség „saját istené”-hez tartozik; e világok közös relevanciái alapján következtet valami végső – kitüntetett megfogalmazással nem illelhető – transzcendenciára, amelynek magánvaló voltát éppen ezért *nem lehet, tehát nem is érdemes kizárni*; vagyis mindegyik felfogásban „világ”-ként tárul föl valami „világ előtti”:

Ami annyi szívbe oltva
Élt világ kezdete oltá;
Mít remélt a hindu, párz;
Amért lángolt annyi oltár,
Zengett Szíonon a zsoltár:
Hogy nem addig tart az élet,
Míg alatt a testbe' jársz;
Hanem egykor újraéled,
S költözzék bár fűbe, fába
Vagy keresztül állaton:
Lesz idő, hogy visszatérhet
Régi nemes alakjába,
Megtisztúlva, szabadon;
Vagy a „boldogok szigetjén”,
Mint hivé a boldog hellén,
Vagy az üdvezültek helyén,
Mint reméli a keresztyén,
Lesz dicsőebb folytatása:
Én ezt meg nem tagadom. –
(*Honnan és hová?*)

Hogy mennyire következetesen a fenomenológia logikája szerint gondolta végig Arany az egyes vallások által kialakított világok legegységesebb relevanciáinak konszenzusát, azt a strófa zárósora bizonyítja csattanósan: „[m]it hisz a tudós? ő lássa”⁵⁸ – az objektivista világkép ugyanúgy hiten alapul, mint a tradicionális, a relevanciákat eleve-adottaknak elfogadó világkép.

Visszatérve a vallások túlvilág-képzeteinek konszenzusára: aligha kétkedhetünk abban, hogy Arany a pogány magyar vallás képzeteit is azok közé a képzetek közé sorolta, amelyek igazságát a többi vallás, a többi életvilág „tapasztalatá”-val való összehasonlítás megerősíti; ez magyarázhatja, hogy a *Buda halála* írásakor összemosta az (Ipolyi Arnold nyomán feltételezett) pogány magyar monoteizmust a keresztyén monoteizmussal. El-

végre is – következik Arany gondolataiból – több közöttük az, ami az általuk konstituált világokat összeköti, mint ami elválasztja. S e konszenzus – melyet *mutatis mutandis* kereszténység, görögség, hinduizmus, párszizmus, magyar pogány vallás egyaránt erősít, immár elég biztos alap, hogy a hagyományos „köztudalom”-ban adott életvilág horizontját össze lehessen olvasztani a modern ember – metafizikai értelemben véve hiányos, teljes világ képét nem nyújtó – horizontjával. A pszichológiailag szigorúan motivált történet a legrefináltabb tizenkilencedik századi olvasó igényeinek is megfelelt; e lélektani realizmustól azonban *nem lehet elkülöníteni* a fátum érvényesülésének bemutatását. (Ilyen értelemben beszél Arany „a körülményekben rejlő végzetesség”-ről a hun-trilógia *Második dolgozatának* tervvázlatában.⁵⁹) Arany a modern ember életvilágának természetes nyelvén próbált hangot adni a fátum, a világrend – a modern ember életvilágából hiányzó, attól idegen – normáinak.

S azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Arany – a nagyobbik kockázatot vállalva – a *saját isten* képzetét építette be a *Buda halálába*, még ha e képzetet (a monoteizmusra tett félreérthetetlen allúziók révén) meg is támogatta a kereszténység évezredig kérdésessé nem tett relevanciáival; a germánok és hunok harcába torkolló történetben mégsem szerepeltethette az „allgemeiner” Istent...

A keresztény és a pogány monoteizmus közti lebegés mindenesetre lehetővé tette neki, hogy a fátumot, amelynek megléte talán legvégső metafizikai élménye volt – a keresztény hagyománnyal szemben – Isten fölébe rendelhesse.

Más kérdés, létrejött-e csakugyan a *Buda halálában* az az egységes, a mű alakjai által kérdésessé nem tett világ, amelynek létrehozására Arany törekedett. A válasz minden bizonnyal nemleges. Nem az eredeti törekvés avultsága, a mű esetleges művészi sikertelensége miatt – éppen ellenkező okból. Arany túlságosan is azonosult a modern ember relativizmusával; a lélektani hitelesség, a fenomenologikus szemlélet oda juttatta, hogy egy-egy csoport, sőt egy-egy egyén köré is más és más világ rajzolódik ugyanazokból az „adatokból” – a világképek polifóniája képződik meg a műben. Ennek taglalása azonban már túlmutat jelen dolgozatom keretein.

1 L. Századutóról – századelőről, Bp., 1985, 72.

2 Kosztolányi nyelvszemlélete, Alföld, 1994/8. Dolgozatom nagy vonalakban elkészült már, amikor az értekezés megjelent, ezért nem tudtam tételesen kamatoztatni tanulságait.

3 Hunyt mesterünk (Arany János kritikus öröksége), Bp., 1992.

4 Uo., 85.

- 5 *Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, magyarul: *Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi szellemi fejlődésre gyakorolt hatásáról*, ford. RAJNAI László = *Wilhelm von Humboldt válogatott írásai*, Bp., 1985.
- 6 Uo., 79.
- 7 Uo., 87.
- 8 Uo., 75.
- 9 Uo., 98.
- 10 Uo.
- 11 Uo., 99.
- 12 Uo., 106, kiemelés nem az eredetiben.
- 13 Uo., 107.
- 14 SCHÜTZ, Alfred–LUCKMANN, Thomas, *Strukturen der Lebenswelt*, magyarul: *Az életvilág struktúrái* (Részletek), ford. ZEMPLÉNYI Ferenc = *A fenomenológia a társadalomtudományban*, Bp., 1984, 316.
- 15 *I. m.*, 113.
- 16 SCHÜTZ, Alfred, *Az idegen = A fenomenológia...*, i. kiad., 407.
- 17 SCHÜTZ, Alfred–LUCKMANN, Thomas, *i. m.*, 270–271.
- 18 SCHÜTZ, Alfred, *i. m.*, 412.
- 19 Uo., 408.
- 20 Uo., 413.
- 21 Uo., 408.
- 22 Szilágyi Sándornak írott levelében, 1850. május 7., *Arany János Összes Művei* (a továbbiakban: AJÖM) XV, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1975, 276.
- 23 *A magyar népdal az irodalomban* = AJÖM XI, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968, 389–390; *Eredeti népmesék* = uo., 327, kiemelés nem az eredetiben.
- 24 *L. Naiv eposzunk* = AJÖM X, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., 1962, 273; *Régi dán balladák* = AJÖM XI, 22.
- 25 *Régi dán balladák* = AJÖM XI, 23.
- 26 *A hősköteményekről általában* = Csengery Antal *Összeültött Munkái*, Bp., 1884, V, *Közgazdasági és közművelődési dolgozatok*, 331.
- 27 HUSSERL, Edmund, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, magyarul: *A tiszta fenomenológia és a fenomenológiai filozófia eszméi* (Részletek), ford. ZEMPLÉNYI Ferenc = *A fenomenológia...*, i. kiad., 55, kiemelések az eredetiben.
- 28 *Dózsa Dániel: Zandírhám* = AJÖM XI, 11.
- 29 DÁVIDHÁZI Péter, *i. m.*, 169.
- 30 *Dózsa Dániel: Zandírhám* = AJÖM XI, 11, kiemelés nem az eredetiben.
- 31 *Irányok* = AJÖM XI, 165–166 (utóbbi kiemelés nem az eredetiben). Aranynak ez a leírása egyébként pontosan ráillik az etológia és a pszichológia által jól ismert *imprinting* (bevésődés) jelenségére, a születést követő rövid – a tanulás szempontjából különösen hatékony és maradandó hatású – szakaszra. Érdeemes a fenomenológia idevonatkozó álláspontját is idézni: „A gyerekek számára, különösen e világba [ti. a szülei által valóságosnak tekintett s részben általuk konstituált világba] való szocializálódásuk korai szakaszában ez a világ – a világ lesz.” BERGER, Peter L.–LUCKMANN, Thomas, *The Social Construction of Reality*, magyarul: *A valóság társadalmi felépítése* (Részletek), ford. HERNÁDI Miklós = *A fenomenológia...*, i. kiad., 340.
- 32 HERNÁDI Miklós, *Fenomenológiai törekvések a szociológiában* = *A fenomenológia...*, i. kiad., 28.
- 33 *A hindu dráma* = AJÖM XI, 258.
- 34 *Irányok*, uo., 163–164.
- 35 *Levele Petőfinek*, 1847. február 28., AJÖM XV, 184.

- 36 DÁVIDHÁZI Péter kifejezése, i. m., 149.
- 37 *Nemzeti hagyományok = Kölcsey Ferenc Összes művei*, szerk. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, Bp., 1960, I, 498.
- 38 Uo., 506.
- 39 *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése = Tanulmányok*, Bp., 1956, 439–440.
- 40 *Két épész. Aesthetikai és irodalomtörténeti tanulmány.* Első közlemény, BpSz, 1862, 16. köt., LIII. füzet, 240. Kiemelés nem az eredetiben.
- 41 *Írányok = AJÖM XI*, 163, 167.
- 42 *Bírálatok diákok által írott versekre = AJÖM XIII*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, Bp., 1966, 194.
- 43 *Levele Pákh Albertnak, 1853. febr. 6., AJÖM XVI*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., 1982, 170.
- 44 Ezer dolga közepette sem kerüli el például figyelmét, hogy „Zajzoni, Gozsdu Manó gyűjteményéből és kiadása mellett, egy kötet román dalt szándékozik lefordítani. Az érzelem- és eszmeteljes román népköltészet átültetése irodalmunk valódi nyeresége lesz.” AJÖM XII, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., 1963, 8. Hosszan idézhetnénk aztán olyan nyilatkozatait, amelyek mindenfajta kirekesztő szemléletet elutasítanak, s olyanokat, is, amelyek a felekezeti, etnikai tolerancia megnyilvánulásait üdvözik (pl. levele Tisza Domokosnak, 1854. július 8., AJÖM XVI, 455; szerkesztői glosszái a SzF I. évfolyamának 16. számában, a Koszorú II. évfolyam II. félévének 6. számában, AJÖM XII, 20, 151 stb.)
- 45 *Levele Pákh Albertnak, 1853. febr. 6., AJÖM XVI*, 170.
- 46 *Régi dán balladák = AJÖM XI*, 21–22.
- 47 *A humoros elégia = Az el nem ért bizonyosság*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., 1972, 236.
- 48 Arany alkatának e belső ellentmondására igyekeztem fölhívni a figyelmet Dávidházi Péter *Hunyt mesterünk* című könyvéről írott recenziómban (*A rendteremtés melankóliája*, Alföld, 1993, 8. sz., 85.)
- 49 *Gyulai Pálnak, 1854. jan. 21., AJÖM XVI*, 382.
- 50 I. m., 170–172.
- 51 Uo., 174.
- 52 Uo., 183.
- 53 *Dózsa Dániel: Zandirhám = AJÖM XI*, 11.
- 54 *Szépirodalmi szemle = Gy. P. Válogatott művei*, Bp., 1989, 500. Kiemelés nem az eredetiben.
- 55 Vö. „[a]z idegenség és az ismertség [...] egész világ magyarázatunk általános kategóriái közé tartoznak” (l. 18. jegyzet).
- 56 L. A „hát persze”-típusú kijelentésekről mondottakat Alfred SCHÜTZ *A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése* c. dolgozatában = *A fenomenológia...*, i. kiad., 189.
- 57 AJÖM XIV, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. GERGELY Pál, Bp., 1964, 14.
- 58 E sor bizonyos önkritikát is jelent; hiszen Arany, több, mint két évtizeddel e vers megírása előtt, így nyilatkozott Egressy Gábornak: „Amit legkevésbé hiszek, az a testtől megvált szellem működésének képessége” (igaz, már akkor hozzáfűzte, hogy „[a]zokban ezt eldönteni nem az én feladatom”). 1854. március 19., AJÖM XVI, 401.
- 59 AJÖM V, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., 1953, 165.

Farkas Gyula irodalomtörténetíró munkásságáról – különös tekintettel a benne érvényesülő regionalizmusra*

Kötetei jelentek meg a múlt század első évtizedeinek magyar irodalmáról, akár a századfordulót körülfogó évtizedekéről, teljes magyar irodalomtörténetet is közreadott (két nyelven), külön munkái szólnak a magyar irodalomtörténet-írás kialakulásáról, a csehszlovákiai és a romániai magyar irodalom formálódásáról, filológusként egyik fontos nyelvemlékünket, a Münchener Kódexet rendezte sajtó alá. Oktatói és szervezői munkásságát – Eötvös kollégiumi tanárságán túl – Berlinben és Göttingenben töltött évei-évtizedei minősítik. Ennek ellenére a magyar irodalom történetének akadémiai kézikönyve – mely külön alfejezetben ad jellemzést többek között Földessy Gyulának és Kárpáti Aurélnak, Juhász Gézának és Tamás Aladárnak a kritikus-irodalomtörténetírói tevékenységéről – három élesen vágó mondaton túl csak ellentétpólusok „negatívjának” minőségében vesz róla tudomást, mondván: a szellemtörténet Magyarországon „nem... alkotott egységes irányzatot: Szerb Antal éppúgy kijárta a szellemtörténész iskolát, mint Farkas Gyula”.¹ De másutt is, ahol említést nyer neve a szakma hazai produktumaiban, legtöbbször magától értetődő, gyors elutasítás kíséretében kerül csak sor erre, így például Bóka László, Illés László, Komlós Aladár, Pándi Pál vagy Sőtér István írásaiban.² Saját korában pedig egyik bírálója – Illés Endre – még olyan irodalomtörténésznek vallotta, „akit komoly, érdekes munkáival – ha sokszor téved is – becsül még néhány jóhiszemű ember ezen a preritúzban fuldokló magyar nyelvterületen”.³ A rövid „elintézések”-hez hasonlóan viszont a hatvanas években róla írt nagyobb önálló tanulmány is egyértelműen negatívumoknak a kidomborítására fordítja erőit.⁴

Az ok – ha figyelembe vesszük az adott viszonylatrendszereket – érthető: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914* című, 1938-ban megjelent kötete olyan szemlélettel közelített a magyar zsidósághoz, melyet a fajgyűlölet megszállottjai a maguk céljaira hasznosíthattak. Berlinben töltött évtizedei alatt a Harmadik Birodalom szellemi irányzatai közvetlenül is szembeötlően a hatásuk alá vonták, negyvennégy őszén a visszavonulók oldalán

* A berlini Humboldt Egyetem rendezvényén 1994 novemberében elhangzott felolvasás magyar szövegváltozata.

távozott, s nem is tért onnan vissza. Emellett 1945 után sem törekedett arra, hogy valamilyen radikális szemléletváltásnak a jegyében írt munkákkal szerezzen magának késői „jópontokat” a baloldalon: nagyobb részét a politikától távolabbra eső területeken dolgozott, amellelt *Ungarns Geschichte und Kultur in Dokumenten* című 1955-ös, Wiesbadenben kiadott könyve is jelentős támadási felületeket kínál azzal, hogy anyagválogatásában érvényre jut az emigráció szemlélete.

Az idő azonban lassan már kezd távlatot adni ahhoz, hogy politikai tekintetben kevésbé exponált kötetei elfogulatlanabb ítéletet kaphassanak, s születésének századik évfordulója most alkalmat teremt ehhez. És ha – más oldalról véve példát (az övénel nagyobb súlyút) – Lukács György minősítésénél nem azt tekintjük alaptényezőnek, hogy néhány éves szüneteltetéstől eltekintve mindvégig tagja volt annak a pártnak, amelynek vezetői tízmilliókat elpusztító „munkatáborok” létesítésére adtak parancsot (s ennek hatása szakmai alkotásainak jelentős részén is félreismerhetetlen), és még a borzalmak nagy részének leleplezését követően, az embertelenség újabb (keleti) tombolásának idején is meg merte fogalmazni ismertté váló tételét – „a szocializmus a maga legrosszabb változatában is jobb a legjobban megreformált tőkés rendszernél” –, akkor a másik oldalon vétkezők minősítésekor sem földhetik el vétkeik szakmai eredményeiknek ideológiától kevésbé érintett részeit, illetve a bennük található értékeket. Keserű tény, hogy századunkban jó, sőt kitűnő erőket is befolyásolni, vagy éppen a hatalmukba keríteni tudtak a különböző félelmetes mozgalmak. A tényeket letagadni nem szabad, féltő, hogy „jótékony” elfelejtésük is igen kétes eredményekhez vezetne, az azonban indokolt, hogy a vétkek árnyékfoltjain túl az a teljesítmény se szoruljon ki a tudatból, amelyre ezek az árnyékok rávetülnek.

„Az asszimiláció korá”-ban megfogalmazottak megvitatására azonban – úgy gondolom – sajnos még hosszabb ideig alkalmatlanok a magyarországi társadalmi-politikai viszonyok. Tudományos viszonylatban ugyan végső soron az a Farkas által ismételtlen kiemelt tény adja koncepciójának kiindulási pontját, hogy II. József népszámlálásának idején az ország lakossága nem egészen harminc százalékban vallotta csak magyarnak magát, s ha ezt századunk első két évtizedének állapotaival vetjük egybe – figyelembe véve a külföldről Magyarországra bevándorlás (részben oroszországi pogromok előli menedéket keresés) tényét is –, akkor szembeszökően nagymérvű asszimilációval kell számolnunk. (Hiszen ekkoriban az ország lakosságának mégis már mintegy a fele minősült magyar nemzetiségűnek.) Nem lehet tehát kétséges, hogy jogos, távlatokban gondolkodva éppenséggel szükséges is ennek a – Schöpflin Aladár szerint is „egész Európában példátlan” –

jelenségnek a kutatása. Nem csupán politikatörténeti, hanem művelődés- és mentalitástörténeti vonatkozásokban is, amiből az irodalom kihagyása sem lehet indokolt. Kegyetlenül súlyos tény azonban, hogy a zsidóság asszimilációjából adódó problémák tudományos elemzését hosszabb időkre lehetlenné tették a zsidóellenesség legbarbárabb – tömeggyilkosságokba torkolló – és mérsékeltőbb: a szellemi életet mérgező megnyilvánulásai, illetve ezek ellenhatásainak jelentős része. Végtelen érzékenységek, kölcsönös gyanakvások, valóban nagy súlyú emberi értékek védelmezésével összekapcsolódó kisserű csoportküzdelmek indulatai zavarhatják meg (politikai pártok mérkőzésétől sem függetlenül) a tudományos megismerés igényét.

A születési évfordulót ezért alighanem célszerűbb Farkas Gyula más természetű, nagyobbrészt másfajta szemléleti tényezők által irányított munkásságának hozzávetőleges fölmérésére felhasználni. Az asszimilációs problémakör említésekor is hangsúlyozva részben azt a tényt, hogy Farkast nem kizárólag a zsidó asszimilációnak a kérdései foglalkoztatták, másrészt azt is, hogy a fajiság és az ehhez kapcsolható/kapcsolódó asszimilációs kérdéskör korántsem Farkas személyes „hozadéka” a magyar irodalomtudományos gondolkodásban. H. Taine determinisztikus szemléletű pozitivistá koncepciója – mely szerint az író (illetve a művész) által örökölt *fajsajátságok*, az őt körülvevő, vele kapcsolatba kerülő tárgyi tényezők együttese és a változó történelmi körülmények határozzák meg döntő mértékben alkotásainak milyenségét – Riedl Frigyes máig méltán megbecsült Arany-monográfiájában érvényesült öelőtte lényegesen pregnánsabban. („Aminthogy Arany költői műveiben magyar földön állunk, magyar jellemeket látunk magunk előtt és a magyar nyelv legzamatatosabb szólásait halljuk, úgy Arany egyéniségében is mindezekelőtt a magyar faj sajátosságai tűnnek elének... Az erős józanság érzékenységgel párosítva Arany Jánost a magyar faj oly típusához közelíti, melynek Zrínyi, Berzsenyi, Csokonai, Széchenyi minden eltérésük mellett is hű képviselői... Széchenyiben és Aranyban egyaránt megvan az önbírálat, a lelki küzdelmek kínzó adománya, és a pesszimizmus borúja. Aranyt azonban nem marcangolja a képzelt bűn saskeselyűje, mint Széchenyit: viszont Aranyban hevesebbek az idegreakciók...” Költészetének emberalakjai mind az ő „teremtményei, [...] reá, édesapjukra vallanak, úgy mint az életben is az unokákon megérzik öregapjuk vérmérséklete, hajlamai, agyvelejének szerkezete” – írja például, könyvének korántsem periferikus részeiben.⁶⁾

Még a radikálisan természettudományos beállítódású polgári gondolkodás fogalmazta meg tehát azt a tételt, mely szerint egy nemzeten belül az az író juthat példát szolgáltató szerephez, aki a nemzet karakterét meghatározó fajt a legjobban tudja reprezentálni, remekművek pedig olyankor születnek,

mikor a faj- és környezeti sajtóságok szerencsés együttthatása nekik megfelelő történelmi körülményekkel tud összetalálkozni. Az pedig az egykorú – Farkas ominózus könyvét követően kirobbanó – vitában sem maradt rejtve, hogy a magyarországi asszimiláció szerepének vizsgálata már a jobboldalinak nem mondható Schöpflin Aladár huszadik századi magyar irodalomtörténetében is helyet kapott – ha nem is úgy, mint később Farkasnál.

Ezeknek – és ezekhez hasonló – részleteknek a taglalásánál azonban egyelőre célszerűbb várakozni, tekintettel az ismételten friss töltéseket kapó puszkaporos hordókra. Remélhető viszont, hogy Farkas irodalomtörténeti munkásságának más oldalról való megközelítése kevésbé veszélyes terepre vezet ennél, kevesebb szenvedélyt kavarva. (Közbevetőleg érzem ugyanakkor megemléltetőnek, hogy – nem lévén specialistája az ő szorosabb kutatási területeinek – az előadásra szóló megtisztelő fölkérést inkább az általánosabb irodalomtudományi szempontok érvényesítésére igyekszem fölhasználni.)

A Riedltől való idézet is mutatta, hogy a pozitívizmus – a darwinista biológiai felfogásból kiindulva – a biológiai-idegéletteni organizmust alakító környezeti tényezők között a táj jellegzetességeit is természetszerűen vette komoly mértékben figyelembe. Ismeretes azonban, hogy A. Sauernak, illetve J. Nadlernak ilyen irányokban végzett vizsgálódásait romantika-könyvének vitájában Farkas nem vállalta saját ihletőinek sorában, inkább az ő nézeteikkel polemizáló, azok korrigálására törekvő J. Petersen szellemi hatását ismerte csak el, az őt ért támadásokra válaszolván kimondva: „nem idegen, általam különben alig ismert irodalmi szemléletek Prokrusztész-ágyába kényszerítettem be a magyar irodalmi fejlődést, mint egyes kritikussaim állították.”⁷ Természetesen az is tény, hogy magának Nadlernak a munkásságától – más írásait tekintve – nem érezte magát mindig elhatárolandónak, hiszen *Die berliner Romantik* című 1921-es könyvére pozitívan hivatkozik a maga *Romános, romántos, romantikus* című tanulmányában.⁸ Nem hagyja természetesen figyelmen kívül az olyan – végső soron egyébként közismert – tényeket, hogy a határozott körvonalú tárgyakkal tagolt, nyugodtan áttekinthető, kiszámíthatóan változó időjárású sík vidék másfajta (művészi) szemléletnek a kialakítására ösztönöz, mint az olyan, amelyik felhőbe vesző csúcsok és mélybe rejtőző völgyek nyugtalanabb együtteséből formálódik, képzeletet ingerlő sziklákat és szélcsavarta fákat állít hirtelen az útját kereső tekintete elé, erdők titokzatos zúgásával borzongat és időjárásváltozások váratlanságával tartja feszültségben a lelket. (Gondolhatunk ezzel kapcsolatban századunk magyar irodalmában a más – szociális – tekintetben hasonló származású Veres Péter és Tamási Áron, illetve – „közbülső esetként” – a dunántúli lankákról indult Illyés Gyula szemléletvilágára is.)

Lényegi jelentőséget azonban igazában Farkas nem tulajdonít az ilyen szempontoknak. „Külön részletes motívumkutatás volna hivatva kimutatni, mennyire érvényesülnek a táji elemek” Berzsényi Dániel, illetve a tiszántúli lírikusok költészetében – veti közbe például a magyar romantika előzményeit vizsgálva.⁹

A biológiai és környezeti determináció hatásainak felnagyítására, illetve az előbbinek a középpontba állítására engedhet ugyanakkor következtetni a *fajra* történő ismételt hivatkozás. (Mindjárt összefoglaló munkájának elején említi a magyarság „faji, nyelvi különállásá”-t és „faji érzésének bámulatos erejét”, ősköltészetünk szerepét „a magyar fajiság kialakulásában”.¹⁰) Ez a kategória azonban nem elsődlegesen biológiai természetű nála: ilyen értelmű magyarázatokkal nem is kísérletezik, inkább – tagadhatatlanul homályosan ugyan – sajátos „szellemi” jelenségként szól róla.¹¹ Hiszen – ismeretes – Farkas leginkább a szellemtörténeti felfogást Magyarországon meghonosítani törekvő Minerva című folyóirat köréhez tartozott, nem véletlenül hivatkozott ismételten az irányzat hazai történetírói vezéralakjának, Szekfű Gyulának a műveire s általában a szellemtörténetírásra. A faji szemlélettel is néha erősen érintkező (vagy azzal éppenséggel összefonódó) német szellem-történészekhez hasonlóan a magyar „néplélek” („magyar szellem”, a „magyarság lelke”¹²) – alakulását ő is a vizsgálendő tényezők között tartotta számon. Ebben tagadhatatlanul van misztifikálásra való hajlam – mely távolabbról majd Németh László magyarság- vagy éppen „mélymagyarság”-szemléletével lesz rokon – előfordul emellett Farkasnál a „népközösséget egységbe kovácsoló”, őskorból örökölt költészet némiképp fantomizált tényezője is,¹³ a ködös „magyar akarat” megjelöléssel is találkozunk nála,¹⁴ a körvonalazatlan „magyar lelkiség” vagy éppen „a magyar lélek mélységeiből fakadó erők” szerepeltetésével együtt.¹⁵ Az esetek jelentős részében azonban inkább némely, az adott népre jellemző nyelvi, képzeleti és velük rokon elemekből alakult szellemi *hagyományrendszert* értett „magyar szellem”-en, mintsem valamilyen idő- és térbeli kötöttségeket legyőzve létező mélylélektani örökséget. Ehhez hasonló felfogásban szemlélte az egyes tájegységek meghatározó szerepét is.

A „tiszán szellemi”-nek mutakozó vallási megkötöttségekkel együtt. Így Farkas nem nyomoz például különösebben a honfoglaló magyarság Keletről hozott hitéletének irányában, viszont elismeréssel veszi számba az idegenektől átvett kereszténység fokozatos térhódítását a magyar irodalomban. Értékként könyveli el az ősi kultúra részleges továbbélését is (anélkül egyébként, hogy elemezné ennek konkrét megnyilatkozásait), nem kevésbé értékeli azonban az „Európába integráló” kolostori és udvari műveltség hazai ter-

jedését,¹⁶ a magyar nyelvű legenda- és prédikáció-irodalom vagy himnusz-költészet kibontakozását a külföldről érkező hatások beolvasztásával. Az egyházin túl az udvari irodalomban is – például a gestákban. (Mint ahogy később is, a német klasszicizmus, az osztrák és a francia romantika vagy az angol regényirodalom vonatkozásában.¹⁷) „A magyar szellemiség százados hagyományai”-nak továbbfejlődése mellett azt az alakuló kultúrát is méltatni tudja, mely idővel „részévé válik a nyugateurópai műveltségnek”.¹⁸ Hasonlóképpen ítélt Farkas akkor is, mikor – nem annyira az időt, mint inkább a teret tekintve – a tájhoz kötődésben nem elsősorban valamilyen „genius loci” szerepének a méltatására törekszik –, még az ebből adódó sokszínűség elemzésének sem szentelve jelentősebb terjedelmet, inkább csak éppen megemlítve azt.¹⁹ Máskor éppen hanyatlás megnyilatkozásaként véve számba a tájköltészet kultuszának erősödését.²⁰ Esetleg a helyi ihletéseken való *túljutásnak* a föltételeit törekszik megvilágítani.

Mintha egy különösen erős – noha hivatkozásokban felszínre nem törő – késői hegelianizmus érvényesült volna koncepció-építésének alaptényezői között. Nevezetesen: a tézis–antitézis–szintézis hármásában való gondolkodás. (Gátolva egyszersmind más rendező elveknek az érvényesülését – közvetve talán az irodalomtörténetében érvényesülő logikai szerkezetet is zavarva.) Arról ír, hogy a tizenharmadik század végén Magyarországon „két nagy irodalmi áramlat indul meg egymás mellett: az egyik megőrzi, illetve továbbfejleszti a magyar szellemiség százados hagyományait, a másik részévé válik a nyugateurópai műveltségnek, ...a magyar lelkeséget egy csapásra európaivá akarja formálni”. A két ellentétes irány képviselői – fejtegeti a mondottakhoz kapcsolódva – „a magyar élet két különböző pontjáról indulnak neki egy közös nagy feladatnak”; a két egymással „ellentétes irodalmi áramlat harcából, majd egybeolvadásából – nevezetesen a hagyományokat jobban őrző dunántúli katolikusból és a távolabbi Nyugathoz több szállal kötődő s ezért újításra hajlamosabb tiszántúliból – születik meg a magyar nemzeti irodalom”; az „irodalmi és nemzeti szintézisnek ezt a korát nevezük magyar romantikának”.²¹ „A nemzeti irodalom megszületik, amikor megszűnik táji és felekezeti jellege...” – folytatja gondolatmenetét, egyértelműen a különböző résszerűségeken való *felülemelkedésben* jelölve meg az igazi értéket. „A szintézis csak úgy vált lehetségessé, hogy a magyar író elszakadt a rögtől, amely lekötötte.”²² A romantika feladata őszintén „megajándékozni a [...] nemzetet egységes nemzeti érzéssel, mely egyesít protestánst és katolikust, tiszait és dunait”.²³ Már Csokonai Vitéz Mihály életművének egyik legfontosabb fejlődéstörténeti hozadékaként is azt jelölte meg, hogy – egyébként keleti tájokról indulva és oda vissza is térve, de a Du-

nántúlhoz is kötődve az ott eltöltött évekkel – „heroikus erőfeszítést tesz, hogy egybeforrasztván a régít az újjal, a népit a felsőbbrendűvel, az ősit az idegennel, kialakítsa a magyarság új lelki képét”.²⁴ Ezzel egybehangozón Farkas elismerően idézi Berzsenyi Dániel önvallomásának azokat a szavait, amelyek szerint „Én sem dunai, sem tiszai nem vagyok, hanem csak magyar.”²⁵ Vörösmarty *Csongor és Tündéjében* is a Kelet–Nyugat antitéziséből kibontakozó szintézist emeli piedesztálra, ebben a – színpadi irodalmunkban kétségkívül egészen ritka magaslatokra jutó – remekműben úgyszólván betetőzést, folytathatatlan kiteljesedést látva.²⁶ Ha nem is minden tekintetben, de legalább a romantika viszonylatában. Nem tagadja azonban, hogy majd a romantikát is hamarosan föl tudja váltani valami más. Míg ezen belül újrapolarizálódás jön létre – legalábbis a politikában – Széchenyi és Kossuth ellentétében, addig az irodalomban újabb erők tudnak (korábbi ellentéteken túljutva) egymásra találni: „az átmeneti kor alkonyán feltűnik Petőfi Sándor, aki (ti. a nemességben gyökerező romantikától eltérően) [...] a népből származik, és megteremti Arany Jánossal együtt a magyar klasszikus irodalmat.”²⁷ (Eredetileg ugyancsak egymásétól eltérő tájegységeket képviselve.)

Mintha egy villanásra a pozitíviztikus-természettudományos szemlélettel találkozni össze a hegeli dialektika Farkasnál, mikor ilyen hasonlatot fogalmaz meg: mint az elektromosság esetében a pozitív és a negatív pólus a maguk ellentét-voltában kapcsolódnak egymáshoz, „úgy a magyar nemzeti érzés is akkor juthatott el maradandó alkotásokhoz, amikor nemzeti pesszimizmus és optimizmus, kínzó önismeret és biztató öntudat, európai távlat és a hazai rög forró szeretete a magyar lélekben egyesültek”.²⁸ Még ott – nevezetesen saját korában – is kész „új szintézis” kialakulásának a jeleit érzékelni, ahol a konkrétumokban ennek még a leghalványabb körvonalazására sem mer ugyanakkor vállalkozni.²⁹

Azt a tényt természetesen nem változtatja meg ez a „szintéziskereső” értékrend, hogy aligha van a magyar irodalom történetének még egy olyan kutatója, akinek az írásaiban olyan sokszor szerepelne a fölnevelő, szellemi gyökerek számára talajt biztosító tájegységek figyelembevétel, ahányszor Farkas munkásságában. Még néhány alfejezet is ilyen címet visel („Táj, faj, felekezet”, „Táj és felekezet”). És természetes, hogy szintézisek előkészítéséről is lényegesen kevesebbszer eshet szó ilyen vonatkozásban, mint ahányszor az írók közötti különféle eltérésekről, vagy éppen ellentéteknek az alakulásáról. Látni kell azonban, hogy az esetek jelentős százalékában realitásokat vesz kiindulási alapul. A Mohács előtt nagyjából egységes ország három részre szakadásának ismert ténye mintegy másfél századon át tartott, s ez természetszerűen érezte még hosszú ideig a maga hatását. (Hol ki-

sebb, hol nagyobb mértékben.) Hasonló szerephez jutott századokkal később Trianon, amikortól már nem lassan változó „frontvonalak”, hanem általános szentesített országhatárok szelik át a saját természete szerint egységesnek maradni törekvő nemzeti irodalom (és szellemi kultúra) „talaját”. Keserűen időszerűvé téve egy korábban más viszonyok közt létrejött „szellemtörténeti problémát” – hogy Farkas kifejezését használjam. Ezért is vállalkozott Farkas külön az utóbb területileg elválasztottan alakuló magyar irodalommal való foglalkozásra. Más-más politikai hagyományrendszer, eltérő vallási dominanciák, szokások, mentalitásformák, emberi kapcsolatok tudnak ennek következtében kialakulni az eleve más-más nyelvjáráson szólók köreiben. (Elképzeltető, hogy még a fél évszázadnál rövidebb, egyetlen emberöltőt nem sokkal meghaladó NDK–NSZK-megosztottságnak is hosszabb utóhatásával kell még számolni. Egy fokkal messzebbre tekintve azonban a német nyelvterület irodalmának különböző országhatárok szerinti tagozódása is az eszünkbe kell, hogy jusson ezzel kapcsolatban. Persze, a kisebb területen, rövidebb időszakokban végbement tagolódásoknak szükségképpen marad kisebb a szerepük.) Még az utóbbi háromnegyed évszázad magyar irodalmi életében kialakult úgynevezett népi–urbánus ellentétet sem lehet a kor tárgyalásából kihagyni – bármilyen lesújtó legyen is erről a megosztottságról esetleg az irodalomtörténész véleménye.

Tagadhatatlan ugyan, hogy Farkas ismételen belebonyolódik a dunántúliság–tiszántúliság, illetve a katolikusság–protestánsság rendszerében gondolkodás erőltetésébe, néha pedig – annak érdekében, hogy viszonylag áttekinthetővé tegye ennek az összefüggéshálózatnak a vonalait – hol kisebb, hol nagyobb erőszaktételekre kell vállalkoznia. (Némely összefüggések számainak megvastagítására, más fontosabbak elvékonyítására.) Talán nem szükséges itt a részletek taglalására vállalkozni – ez amúgy is más korok szakértőinek tartozik inkább az illetékességi körébe. Ettől azonban önmagában az, hogy Farkas *vállalkozott* ilyen kérdések vizsgálatára, még nem minősülhet elhibázottnak. Inkább az bizonyosodik be újra, hogy a dolgok menetét – legyen szó akár az irodalomról, akár más művészetekről, akár a gazdaság, akár a jog történetéről vagy bármi másról – nem lehet *egyetlen* oksági láncolatra fűzve eredményesen magyarázni.

Bizonyos tekintetben jogos az a bírálat is, amely szerint Farkas ugyanakkor, mikor saját szempontjainak erőltetése árán tud csak fejlődéstörténeti vonulatokat előrajzolni, mégis több energiát szán erre, mint az egyes művészi teljesítmények elemző vizsgálatára. Részben azonban a szellemtörténeti iskola egészét is érhetik ilyesfajta vádak – a műközpontúság külön irányzatokká alakulását ezért is hozta létre századunkban a történelmi fejlődés –

részben annyit mégis el kell ismerni, hogy Farkas is törekszik pusztán fejlődéstörténeti értékű jelenségek és történeti fejlődésmenetben létrejött remekművek határozott megkülönböztetésére. (Inkább csak a bizonyítás feladata elől tér valóban többnyire ki.) „Az írói egyéniségeket annyiban vettük tekintetbe – írja a magyar romantikáról szóló könyvében –, amennyiben a korszellemet fejezték ki.”³⁰ Máskor – némi eltéréssel –: „nem az egyéniséget néztem, hanem a nemzeti közösséget”.³¹ A fejlődés általános törvényei, a szellemi kölcsönhatások áramlásai teszik azonban lehetővé – fejtegeti tovább – az olyan nagy „költői egyéniségeket, akiket a korszellem egyedül nem érthet meg”: ilyen jelenségként veszi azután számításba Kölcsey Ferencet és Vörösmarty Mihályt is. (Ehhez is hozzátehető persze mindjárt annyi bírálat, hogy korábbi írókat nem emelt ki hasonló módon.)

Maguknak a művészi értékeknek a számbavételénél nem törekedett különösebben egyéni vélemény érvényesítésére. (A huszadik század tárgyalásakor érhető leginkább néhány súlyos, „egyéni” aránytévesztésen, melyekben a hivatalos-konzervatív értékrend súlyos zavarainak is bizonyára szerepük volt; így például abban, hogy a szerény súlyú Vargha Gyuláról nagyobb terjedelemben írt, mint a klasszikusok közé számító költő-prózaíró-műfordító Kosztolányi Dezsőről.) Nem ezen a téren, hanem inkább az irodalmat befolyásoló gondolkodás, felfogás, „beállítottság” általános jellegének a földerítésében igyekezett eredményeket felmutatni. Könyvei írói levelek sokaságából idézve törekszenek az alkotásra is hatással levő szellemiség megismertetésében új részeredményeket felmutatni. Az irodalmi élet szervezésére elsőként vállalkozó Kazinczy Ferencnek a leveleit például egyesesen „a magyar szellemtörténeti kutatás kincsesbányái”-ként tanulmányozva.³² (Tegyük hozzá: teljes joggal.)

Indokolatlan lenne azonban Farkas Gyulát egyoldalúan a szellemtörténeti irányzat képviselőjeként tárgyalni, mint eszmeáramlatok, stílusirányzatok, közös érzelmi hullámok együttesében vizsgálódó kutatót. Nem csupán a kereszténység vagy humanizmus szellemének, a vallási türelem mentalitásának vagy a nemzeti gondolatért lelkesülésnek a terjedése illetve visszaszorulása érdekelte. A Minerva kiemelkedő irodalomtudósának, Horváth Jánosnak a gondolataiból láthatólag átvette az „irodalmi alapviszony” kategóriáját (bár ha nem emlegette is), amelyben az olvasók képviselik a három alaptényező egyikét. Ahhoz hasonlóan, ahogy – a máskülönben tőle igen erősen különböző – Szerb Antal is egyszerre törekedett a szellemtörténeti és a szociológiai irányzat némely fontos szempontjainak egymást kiegészítő alkalmazására, Farkasnál is fontos tényező a társadalmi szerveződésekben kialakuló *befogadó közeg* milyenségének vizsgálata. Az olvasóközönség tehát

nemcsak nagy általánosságban érdekli, hanem mint újságok, folyóiratok, almanachok és regények lehetséges előfizetője, megvásárlója, esetleg kritikai írások iránti érdeklődést is mutató „közeg”: mint eleven *irodalmi élet* megteremtésének egyik lehetséges föltétele. Nem kerüli el figyelmét, hogy milyen levelezési, majd személyes találkozási lehetőségek adódnak az írók számára (lakás, vendéglő, kávéház, egyesület), illetve melyek a városban tartózkodás pénzügyi föltételei. Érdeklík az iskolák nyelvén túl ezek színjátszói és önképzőkörei, a színtársulatok alakulásának lehetőségei és a közönség igényei – akár az Akadémia lehetséges szellemi kisugárzásának tényezői, a társaságot alakítás indítékai. Ismételten olvashatjuk nála az ilyen fejezetcímeket: „Az irodalmi egyesületek”, „Kulturális egyesületek”. Mindez akár sok kívánnivalót is hagyhat maga után: ettől még nem kell, hogy értéküket veszítsék azok az eredmények, amelyek további kutatásokba építhetők be, vagy esetleg erre ösztönöznek. (Talán leginkább ezekre a részekre vonatkoznak azok a – visszafogott hangon elmondott – elismerő szavak is, melyeket az utóbbi kor irodalomtörténészeinek sorából Sötér István fogalmazott meg.)

*

Nem lehet feladata ennek az előadásnak, hogy Farkas Gyula egész életművét mérlegre vesse, az előtérbe állított problémakörrel kapcsolatban azonban indokolt lehet még néhány szempontból értékelni fontosabb írásműveit. Az egyik: az a körülmény, hogy sajnálatosan erős szálakkal kötődött a Harmadik Birodalom fővárosának szellemi világához (ennek ügyében a németországi kollégáknak nálam sokkal nagyobb az illetékességük, azért említem ezt a ténytet csak érintőlegesen), nem nyomta rá olyan tekintetben a bélyegét a tárgyalt művekre, hogy észrevehetően lebecsülte volna a magyar történelemben a függetlenségi törekvéseket, vagy erővel háttérbe próbálta volna szorítani a némettől eltérő kapcsolatokat. Halványabban a magyar nemzeti és az egyetemes emberi törekvések szolgálatának viszonylatában is jelentkezik nála egyfajta szintézis-koncepció. Némiképp már irodalmunk kezdetének (említett) tárgyalásakor is (magyarság és kereszténység kettőségét illetően), később a múlt század vizsgálatakor. Szót érdemelhet az is, hogy a magyarországi német nemzetiséget – melyről elmondja, hogy megőrizte nyelvén túl saját kulturális arculatát is – a magyar nemzet részeként szemléli. (Megkülönböztetett figyelemmel, anélkül azonban, hogy ezzel valamiféle magasabbrendűséget próbálna éreztetni.) A hatvanhetes kiegyezéssel – írja másutt, más vonatkozásban mutatkozva elfogulatlannak – „a magyarság kivívja helyét a Habsburg-birodalomban, de egyúttal [...] messze kerül

Európától”.³³ Petőfi Sándor és az őhöz közel állók által „válik a magyar irodalom a világirodalom részévé” – fogalmazza meg ugyanakkor elismerését, azt a teljesítményt emelve ki, mellyel a mérlegre tett írók „az örök emberi problémákat a művészi kifejezés legmagasabb síkján magyar nyelven szólaltatják meg.”³⁴ A magyar romantika legmagasabb szintű teljesítményeként értékelt *Csongor és Tünde* is ebbe a kategóriába tartozik. A nemzetiben általában – a regionálishoz hasonlóan – leginkább színező, egyéni felszíni jelleget adó szerepet ismer el értéknek, s a túlságosan nekibuzduló nacionalizmusban, a sovinizmusban éppenséggel a friss asszimilálódás megnyilatkozását gyanítja. (A szerbből magyarkodóvá váló Dugonics Andrást, a Schedelből magyarosodott Toldy Ferencet, a szlovák származásának nyomait néha túlságosan is eltüntetni igyekvő Petőfi Sándor egyik látványos közéleti megnyilatkozását minősítve.³⁵) Nem tagadva ugyanakkor a teljes értékű asszimilálódás lehetőségeit: Petőfinél azt is kiemelve, mennyire „magyarrá lesz” mindaz, amit csak leír, az erdélyi szászságból magyar íróvá lett Heltai Gáspár esetében pedig egyenesen a „székely lélek megszólaltatását” is érdemei közé sorolja.³⁶

Más oldalról közelítve hozzá, Bóka László így emlékezik Farkas Gyulára: „a maga korában kedvelt szerző volt, színtelen-száraz írásmódja ellenére”.³⁷ Úgy gondolom, pontatlanok az emlékei. Bírálhatók – időnként energikusan – történelem- és irodalomszemléletének (még inkább politikai nézeteinek) különböző tényezői, értékítéletei (például a Nyugat több írójának esetében, Füst Milán vagy József Attila súlyának nyilvánvaló lebecsülésében); megdöbbentésre adhat okot átfogó irodalomtörténetének kuszává váló szerkesztésmódja (az írók egy részének kétszeri tárgyalásával, vagy azzal, hogy például Mikszáth Kálmánra a Nyugat bemutatása után kerül csak sor). A maga egészében színtelen stílussal vádolni Farkast azonban indokolatlan. Hogy előadóként milyen volt, arról is német kollégáim tudhatnak többet nálam. Könyveit azonban bőséges kordokumentum-idézései is színezni tudják, néha adatösszeállításai is meglepnek, s a köztük olvasható „szerzői” szövegekben is van néhol frissesség, színes elevenség – ha némiképp talán régies is. Hadd idézzek szemléltetésül három ilyen részletet a magyar irodalom történetének különböző fejezeteiből. „Amint a szerzetesek nemcsak Isten igéjét hirdették, hanem vadonokat és mocsarakat tettek termékennyé, megtanítván a magyarságot a földművelés nyugati módszereire és a magasabb ipari kultúrára, úgy az idegen királynőkkel nemcsak nehézvértű lovagok és sima diplomaták jöttek az országba, hanem nagyhírű tudósok, építészek, művészek és dalnokok is. Ez az udvari kultúra legmagasabb kifejlődését Nagy Lajos, majd

Mátyás alatt érte el, akinek fényes budai udvarára irigységgel vegyes csodálattal tekintett egész Európa.

A nyugati udvarokban a királyi udvar kultúrája nem maradt elszigetelt jelenség. Főurak, főpapok versenyre keltek fejedelmükkel, és a városok mindinkább gazdagodó és erősödő polgársága igyekezett utánozni az ellesett magasabb életformákat. A királyi udvar hatalmas fényforrás volt, mely termékeny életre hívó világosságot árasztott szét mindenfelé. A magyar udvari kultúra napja azonban sokáig csak ugart égetett..."

Petőfi Sándor „A helység kalapácsában kigúnyolja, nevetségessé teszi a klasszikus eposzok pátoszatát, ossiani borongását, *János Vitézében* – az *Árgirus* és a *Tündérvölgy* nyomdokain haladva – megteremti népdalaink epikus párját. Múzsája a magyar népmese aranyhajú tündére, kinek könnye gyöngy, mosolya rózsabimbó, de mezítláb jár le a patakhoz... Ámde többet ad, mint verses népmesét. A népmesének nincsen érzéke a természet szépségei iránt, nem látja meg a felkelő és lenyugvó nap bíborát, a hold sárga fényét, a gyorsan elvonuló vihar festőiségét, a messze terjedő pusztá egyhangú méltóságát. Pedig az első magyar népi eposzt nem annyira a meseszöveg gazdagsága, mint inkább a népdalok hangjára utaló lirizmusa teszi színessé és minden realizmusa mellett elbájolóan költőivé.”

A szabadságharc leverését követő időszakban „Eötvös Münchenben államtudományi munkájába temetkezik, Szalay, Pulszky, Teleki száműzöttként bolyonganak, külföldön, Kúthy – hogy meneküljön az éhenhalástól – hivatalt vállal az osztrák kormány kegyelméből és felmorzsolódik a nemzeti megvetés súlya alatt.

Legsúlyosabb a Fialat Magyarország vesztesége. Vezére eltűnt a segesvári csatamezőn, alakját a legendák glóriája övezi. Jókai bujdosik, Sárosy, Vas Gereben sok társukkal egyetemben börtön fenekéről áhítózzák a felkelő napot, Lisznyay, Vajda János olasz földön az osztrák közkatoná keserű kenyérért eszik. Arany János – lehet-e danteibb gyötrelém költő számára – Nagykőrösön iskolai dolgozatokat javít.

»...Tél van, csend, hó és halál,« Jobban aligha jellemezhetni a haynauai rémuralmat...³⁸

*

Ha ezek után végezetül, összegezésként meg akarnék válaszolni egy kérdést, hogy vajon úgy gondolom-e: Farkas Gyula irodalomtörténetírói munkásságának a rehabilitására is eljött az idő, azt válaszolnám, hogy ilyen elgondolás nem érlelődött meg bennem. Mikor úgy döntöttem, hogy eleget teszek a

berlini egyetem tanszékéről érkezett megtisztelő kérésnek, akkor mégis úgy gondoltam: van mit *helyreigazítani* az ő munkásságának a megítélésében illetve értékelésében is – azt sem mondanám, hogy kevés. Ennek a feladatnak egy részét próbáltam meg elvégezni – részben más országokból való kollégáimra, részben az időre bízva a többit.

- 1 *A magyar irodalom története*, 6, 1966, 68.
- 2 *Arcképek és vallomások*, 1962, 49–51; *Józsanság és szenvedély*, 1966, 254–258; *Gyulaitól a marxista kritikáig*, 1966, 239; *Petőfi*, 1982, 148, 420, 422; *Romantika és realizmus*, 1954, 12, 15.
- 3 ILLÉS Endre, *Farkas Gyula könyvéről*, *Nyugat*, 1939. ápr., 255.
- 4 H. LUKÁCS Borbála, „A faji erők fejlődésrajzáról”, *ItK*, 1967, 5–6. sz.
- 5 SCHÖPFLIN Aladár, *Asszimiláció és irodalom*, *Nyugat*, 1939. ápr., 284.
- 6 RIEDL Frigyes, *Arany János*, 1957, 21–23.
- 7 FARKAS Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban*, 1938, 8.
- 8 *Minerva Füzetek*, 1929, 3. sz.
- 9 FARKAS Gyula, *A magyar romantika*, 1930, 84. – A kiemelés tőlem származik T. A.
- 10 FARKAS Gyula, *A magyar irodalom története*, 1934, 8, 13.
- 11 FARKAS, *A magyar irodalom...*, 9.
- 12 *Uo.*, 9, 18.
- 13 *Uo.*
- 14 *Uo.*, 25.
- 15 *Uo.*, 218; *A magyar romantika*, 5.
- 16 FARKAS, *A magyar irodalom...*, 25.
- 17 FARKAS, *A magyar romantika*, 233–257; *A Fiatall Magyarországi kora*, 1932, 282, 302.
- 18 FARKAS, *A magyar romantika*, 13.
- 19 *Uo.*, 130.
- 20 FARKAS, *A magyar irodalom...*, 187.
- 21 FARKAS, *A magyar romantika*, 13.
- 22 *Uo.*, 83.
- 23 *Uo.*, 150.
- 24 *Uo.*, 142.
- 25 *Uo.*, 58.
- 26 *Uo.*, 314.
- 27 *Uo.*, 314.
- 28 *Uo.*, 163.
- 29 *Uo.*, 328.
- 30 *Uo.*, 293.
- 31 FARKAS, *Az asszimiláció kora...*, 8.
- 32 FARKAS, *A magyar romantika*, 191.
- 33 FARKAS, *A magyar irodalom...*, 191.
- 34 *Uo.*, 178. Ugyanezt a gondolatot *A Fiatall Magyarországi korában* is megismétli: 223, 302.
- 35 FARKAS, *A magyar romantika*.
- 36 FARKAS, *A magyar irodalom...*, 79.
- 37 *Uo.*
- 38 18–19, 222–223, 180–181.

ODORICS/ODORICS/ODORICS

A betű nullfoka

Nullkommajosef ist ein für alle Bierfreunde mit großer Sorgfalt gebrautes Hopfen- und Malzgetränk. Gut gekühlt trinken (+6° C).

Mindestens haltbar bis:

Bestandteile: Wasser, Malz und Hopfen. 40% weniger Kalorien als das Ottakringer Helle Bier.

(A színpad egyik oldalán egy transzparensen kb. A/1-es méretre nagyított Null komma Josef feliratú sörcímke látható. Előtte öt üveg Null komma Josef, egy sörnyitó kés és egy üres pohár. A színpad másik oldalán két egymásnak fordított szék, az egyikken transzparensnek, amiket az előadó jelére – megkocogtatja a pohár szélét a késsel – az előadó segítője sorban és egyenként felmutat. A transzparensnek szövege középre zárt keretben olvasható.)

Kedves Hallgatóim!

Módomban áll az Önök tudomására hoznom: szerencsés helyzetben vannak. Szerencséjüket egyszerűen annak a ténynek köszönhetik, hogy **itt vagyok**. De még mielőtt azzal a – kétségtelenül nem megalapozatlan – váddal illetnének, hogy saját személyemet túlzott jelentőséggel ruházom fel, hangsúlyoznom kell, hogy az Önök szerencséje nem személyiségem ilyen-olyan tulajdonságaiból adódik – noha -szintén kétségtelenül- rendelkezem szemé-

lyiségjegyekkel –, hanem nehezen tagadható helyzetemből, azaz abból, hogy **jelen** vagyok.

Mb.

Jelenlétem, a beszélő szubjektum jelenléte garanciát jelent az Önök számára: megteremti a kommunikáció közvetlenségét. Ez a közvetlenség olyan helyzetbe hozza Önöket, melyben lehetővé válik, hogy az általam elmondott szöveg igazságát számon kérjék rajtam, kérdéseket intézzenek hozzám az elhangzottak pontosítására-kiegészítésére vonatkozóan, újabb bizonyítékok elővezetésére kérjenek engem; azaz a beszédhelyzet közvetlensége a **kérő** szerepét kínálja Önöknek. S Önök maradéktalanul eleget is tehetnek a felkínált igazság-kérés előírásainak, amennyiben egyrészt hajlandónak mutatkoznak egyetlen szót, az igen-t az alábbi kérdésre válaszként kimondani: „Akarják-e Önök, kedves hallgatóság az itt jelenlévő igazságot nőül venni?“, másrészt amennyiben én az egybehangzó igenek alapján összeadom Önöket az előadásomban önmagát feltáró igazsággal. Ha áldásomat adom az Önök és az igazság frigyére, teljesítve ezzel az **adó** kommunikációs szerepének előírásait, ezáltal jogosulttá válok a *megbízható beszélő* kitűző viselésére Nyári Egyetemünk foglalkozásain és az azokat követő szabadidős programokon.

megbízható beszélő

Előadásomnak két címe van: mondom és mutatom: **A betű nullfoka.** [Null komma Josef.] A két cím egyidejűsége egymásba játssza, összemetszi a két betűsort: metszetüket a szimultaneitás a semmiben adja meg, kettőjük közös részesedése a nulla. A betű nullfoka strukturalista címke, amely azt az állítást takarja, hogy a betű jelentésnélküli, stílárisan semleges és irodalmilag értéktelen. A másik egy osztrák alkoholmentes sör címkéje, átírásban így fest: Semmi kóma Jóska. vagy: Ettől nem esel kómába Jóska. vagy: Nulla fokos sör, amitől még Jóska sem tud berúgni. De hát mit ér az a sör, amitől nem lehet berúgni? Egyáltalán: az alkoholmentes sör sör-e vagy semmi?

A sörcímke átírásai átmetszik a másik címkét is: a nullafokos betű hidegen hagy, nem hoz izgalomba, a nullbetűtől nem lehet kómába esni. De mit ér az a betű, amely stílárisan nulla? Mit ér az a betű, amely nem érint meg, amely nem jelöl? Mit ér az a betű, amit nem lehet irodalomként, irodalomká olvasni? Egyáltalán betű a nullbetű, betű a jelentésnélküli betű?

A két cím előírja, hogy a közeli félórában előmozduló mondataim fonják körbe, hálózzák be a betűjelölés betűit. Jelöl-e a betű? Jelölő-e a betű? Van-e

jelentése a betűnek? Írhatunk-e betűszemantikát? Van-e irodalmi betű? Vagy: van-e irodalmi olvasata a betűnek?

Engedelmmükkel egy kicsit még csigázom Önöket, késleltetve az elősorolt kérdések válaszait és valamelyest tovább teoretizálva a címeiket.

deiktikus – fonocentrikus

A két cím itt megteremtett egyidejűségét két, egymást temporálisan engedélyező mondásmód alkalmazása tette lehetővé. Az egyik mondásmód a verbalitást elkerülő, kizárólag a jelölő és a jelölt szimultán jelenlétében megvalósuló **deiktikus** hagyomány követésének látszatát kelti, a másik mondásmód a beszélő alany jelenlétével *kívánja* garantálni, hogy a mondás eltalálta célját, a jelöltet. Telitalálat! – mondja a **fonocentrikus** hagyomány. Esetünkben azonban a deiktikus és a fonocentrikus tradíciónak sem szinkronikus-sága, s ebből adódóan szimultaneitása sem tartható fenn tovább. Még akkor sem, ha ez a mozdulatom [*itt ismét a Null komma Josef-re való mutató történet*] a deiktikus hagyományra csak **rájátszik** és beszédek a kívánja-modalitással **elbizonytalanítani igyekszik** a fonocentrikus hagyományt.

petrenceszemiotika

A rámutatás szabályrendszere előírja, hogy a jel egyik vége a jelölőből álljon ki, másik vége a jelöltbe merüljön: a deiktikus szemiotika olyan petrencét kíván, amely a nyelv és a nyelven kívüli (bizonyos nyelvjárásokban: a valóság) közti falat átveri. Ezt az átverést az azonossággal szemben a megkülönböztetést előnyben részesítő elméletek sokkal inkább a becsapás értelmében vett átvágásnak fogják föl. De nemcsak ezért akad meg a deiktikus hagyomány mondása, hanem azért is, mert ha – tegyük föl – a jelölő mozdulat el is találja ezt [*Null komma Josef*], mégiscsak egy igen klasszikus jelölőbe merül a jelhasználó jelöltet célzó szerszáma: nevezetesen néhány betűbe. Ettől a pillanattól kezdve nemcsak a deiktikus hagyomány-mondás függesztődött föl, de a jelölőrendhez újabb jelölők rendelődtek: a deiktikus szemiotika telibe találta a **betűt**. Előadásomban a verbalitást elkerülni óhajtó deixis használata elkerülhetetlenül átírta a jelölés mozdulat-használatát **betű-használatá**.

A beszédközpontúság logikája pedig azt írja elő, hogy a szöveg szubjektuma, a beszélő alany legyen jelen a mondás, a szövegbefogadás folyamán: jelenlétével hozza létre megbízhatóságát. Tegye lehetővé a hallgatóság és az igazság frigre lépését, majd hajtsa is végre az összekötés aktusát. És most

itt kell bevallanom kedves Hallgatóim, nem vagyok abban a helyzetben, hogy a boldogító igen-t létrehívó kérdést feltegyem, ugyanis az épp-itt elhangzó szöveget nem én írtam.

Azt mondja, nem ő írta: Mb.

Az épp-itt zajló mondás-történés az előbeszédnek csak a látszatával játszik, hiszen Önök is láthatják: fölolvasok. Fölolvasom erről a papírról azokat a betűket, amiket papírra vetett a Sharp típusú lézernyomtató. Ehhez persze a nyomtatónak is el kellett olvasnia azokat a jelölőket, amiket a számítógéptől kapott, s a számítógépnek is hasonlóképp olvasnia kellett a billentyűzettől kapottakat. Abba meg végképp nem mennék bele, hogy a szöveg írójának miket is kellett elolvasnia, hogy ezeket oda tudja írni.

alagútban vagyunk

A fonocentrikus mondás hagyománya attól a pillanattól fölfüggesztődik, amint az éppen-mondott szöveg nem az éppen-mondás folyamatában konstruálódik, hanem egy korábbi állapotban létrehozott írás, azaz betűsor nem rekonstrukciója, hanem hangoztatása, fölolvasása. Ugyanis ebben az esetben én, az épp-itt/épp-ott fölolvasó Móri Feri nem vagyok/leszek azonos az épp-itt/épp-ott beíró/beírt Gödöllői Ferivel.

Itt mégiscsak megállok a metabeszédben; mert figyelmeztetnem kell Önöket, ne dőljenek teljesen alá az Önökre zúdított vödörnyi teoretikus mondatnak. Retorikám szándékosan van gyászosra véve azzal, hogy aki írta ezt a szöveget, az nincs is itt, meghogy semmiféle biztosíték nincs arra, hogy itt ma megértsük egymást. Persze azért nem ennyire fekete a tehén, noha alagútban vagyunk. Hiszen ebben az esetben, tehát az alkalmi fölolvasás esetében megjátszható, előjósolható a szituáció, a gödöllői helyzetben grammatikailag létrehozható a móri helyzet. Egyben hangsúlyozom is, hogy az Önök megszólításának helyzete grammatikai, így fikcionális helyzet, amit mindaddig nem tudok meghaladni, míg a kezemben lévő papíron található betűk írják elő nekem, hogy mit is mondjak, amíg beszédhelyzetem **betűhelyzet**.

betű szerint

Eddigi mondataimmal noha a deiktikus hagyomány mozdulat-használatát betű-használattá, a fonocentrikus hagyomány beszédhelyzetét betű-helyzetté

írtam át, így beszédemet el is távolítottam mindkét örökségtől, mégsem maradok érintetlen tőlük. A beszédközpontúság hatása figyelhető meg majd mondandóm diszkurzív, vitára felajánlkozó, dialógusra hívó egységeiben, a rámutatás – leginkább a mutatvány értelmében – beszédemben ott jelentkezik, ahol az előrajzolt képek vizuális zártsága következtében vitára nemigen látok alkalmat, ekkor arra kérem Önöket, áhítattal hallgassanak, s a csönd perceit csak néha váltsa fel az egész auditoriumot betöltő harsány kacajjal váltakozó halk heherészés ideje.

Jó ideje igénybe vettem/veszem már türelmüket, s előadásom tulajdonképpen tárgyáról, a betűről alig beszéltem – mondhatja Önök közül bárki. Szeretném felhívni a figyelmüket, hogy – beleértve deiktikus próbálkozásaimat is – **folyamatosan betűről** beszélek, sőt **betű szerint** adom elő mondandómat; pontosítok: e szöveg írójának mondandóját adom elő betű szerint, az övét betűzőm én. Hangsúlyozom: felolvasói pozíciómnál, azaz betű-helyzetemnél fogva csak elő-adó, nem pedig össze-adó vagyok.

metabetűzés

Betűről azonban nemcsak partitúraszerűen lehetséges szólni. Beszédem, azaz betűzésem tárgyává lehet tenni magát a betűt is, ekkor metabetűzést hajtok végre. A metabetűzést kétféleképpen fogom művelni: egyrészt a fonocentrikus-diszkurzív diktátumoknak megfelelően szinekdochikusan járok el, másrészt a deiktikus-mutatványos utasítások szerint intertextuális fonatokat és hálókat követek, metszek el, kötök össze: oldok és kötök.

betűmetszés

A „betű” betűsor rendjébe avatkozom bele, újabb betűk hozzárendelésével a négy betű újabb rendjeit hozom létre és olyan jelentéseket hívok elő, melyeket az idő elfedett vagy megelőlegezett. A „betű” betűsor tradicionális rendjét felbontom azért, hogy más és más tradíciók előírta rend képződjek. Megbontom, elmetszem a rendet, elmetszem a betűket, **betűmetszéssel** szintaktikailag és szemantikailag egyaránt felszabadul a betű intertextuális játéka, felbomlik az aktuálisan előírt rend, eloldódnak egymástól a betűk és más, az aktuálistól különböző kötések jönnek létre, az azonosságot a különbözőség szünteti meg, így konstruálódnak a **különböző azonosságok**.

különböző azonosságok

Betűmetszéssel a betűkről lemetszem a jelentést és más betűkkel/más jelentésekkel oltom be. A betűmetszés átmetszés, átoltás, jelentésmegbontás és jelentéskibontás.

Betűmetszéssel mondódik meg, mit jelöl a betű. A betűmetszés adja meg a betű fokát.

Betűmetszés I.

Mint mondtam volt, én itt most fölolvassok, fölolvassom a kezemben tartott papírlapon lévő betűket, fölolvassok, betűzők, azaz be-tűzők. Be-tűzőm a betűt a hangba, a hangot be-tűzőm az Önök perceptuális rendszerébe, betűzőm, belövöm a fülükbe.

Gyors, fájdalommentes fülbelövés, innen 5 percre.

Betűzésemmel, felolvasásommal a betűt a hangon keresztül áttűzőm a fülükbe, kedves Hallgatóim.

Betűmetszés II.

A „be-tűzés” betűsor maga mellé helyezi a „be-írás” betűsort, ezzel a „be” le is választja a „tűz”-et a „be-tűz”-ről. A felolvasás, a be-tűzés tűzbe hozza a hallgatóságot, felhergeli, izgalomba, tűzbe hozza őket, s az írás tűzében, a betűk tűzében forgatja meg a hallgatókat. A betűk tűzét az igazság izzítja be, lobbantja lángra.

tisztítótűz

A hang fülbetűződésével a hallgatóságba beleég a betű, a felolvasással a betű kihangosodik az írásból. A be-tűzés eredménye, a hang tűzbe kerül, elég, elillan, a hang nem hagy nyomot, a hang nem ismételtető, szemben a be-írással: a be-írás, a be-vésés, a be-nyomás nyomot hagy. A hang, a fölolvassás is hagy valami belső, mentális nyomot, de ehhez a hangnyomhoz nem lehet visszamenni. Ellenben az írásnyom külső, látható, megközelíthető, ebből következően az írásnyomhoz, a betűnyomhoz vissza lehet menni. Az íráshoz el lehet zárandokolni, az írás, a **betű szakrális**, a hang laikus.

a betű szakrális

Ha a felolvasó és a szövegíró szubjektum azonossága vagy az azonosság illúziója megteremthető, akkor a felolvasásban, a betűzésben megőrződik az

írás szakralitása, a felolvasás az írás újraírása lesz. Ha a felolvasó szubjektum és a szövegíró szubjektum között a hallgatóság különbséget állapít meg, akkor a felolvasás hitelességi foka a szakralitás forrponja és a laikusság nullfoka közé íródik.

debetűzés

A betű szakralitása csak egy rekonstrukciós hagyomány keretei között tartható fenn, a deKONstrukció beszéde eltörli a betű mögötti igazság-inszanciát, a deKONstrukciós betűkkel tűzbe hozott hallgatóság nem az igazság tűzében ég át egy másik világba, hanem a betűzés a hallgatók belső tűzét éleszti fel, a debetű ébren tart, figyelmeztet, a hallgató maga építi ki betűigazságát. A deKONhagyományban a betű betűz – ahogy a hajnali nap a hálószoza ablakán új napot indítva – a hallgató belső világába, fényt ad, a betű bever a mentális térbe, szétveri a csöndet, zajong, ezzel készíti a hallgatót mentális struktúrájának átírására.

A rekonstrukciós diskurzusban a szakrális igazság autoritása újraírja a betűt a hallgató világában, a deKONstrukciós szövegelésben a debetűk nem íródhatnak újra, a hallgató átírja őket.

Betűmetszés III.

Ahogy a „be-tűzés” betűsor maga mellé helyezi a „be-írás” betűsort, úgy helyezi maga mellé a „be-írás” a „be-tűzés”-t, s így emelkedik ki a „beírás”-ból a „be” és az „ás” leválasztódásával az „ír”. Az „ír” betűsor magához köti a „gyógy” betűsort, s az így konstituálódó rend az „ír” „írott szöveget alkot” jelentését átírja „gyógyír”-rá és azonnal vissza is kapcsol és a szövegírás jelentéstartományát a gyógyítással, a terápiikus funkcióval bővíti.

H

A be-írás begyógyítás. A be-írással ki-írom magamból a bajt, kiűzöm a gonoszt. Amikor valami baj, rosszízű kitolás, megaláztatás ér bennünket, gyógyírt találunk rá: elmeséljük. Elmondjuk, be-írjuk újra, eljátsszuk egy kicsit, hogy hogyan is volt a dolog. S mint egy keleti sámán, afrikai varázsló, ezzel a ráolvasással, vajákolással, egyszerű elmeséléssel elvarázsoljuk, ártalmatlanná tesszük, átformáljuk az egész rosszat, s szinte a szemünk láttára semmisül meg a mérge, szinte érzékelhetően szakad le lelkünkről gonosz nyomása.

H: betűkórház

A ki-írással a szövegíró kiírja magából a bajt, s be-írja az olvasóba a gyógyírt, az írás éppúgy, mint az olvasás, **terápia**.

Itt felfüggesztem egy időre a deiktikus hagyomány által megérintett mutatványos-intertextuális beszédet, noha úgy érzem, már kezdünk túljutni a **betű nullfokán**. S most megpróbálkozom a másik beígért mondásmóddal, a fonocentrikus indíttatású diszkurzív-szinekdochikus beszéddel. Ezt is megelőzőm néhány agyas mondattal.

Már megint agyal.

A metabetűzés szinekdochikus módjához azért is érdemes fordulnom, mivel a betű mint a graféma, a morféma, a lexéma, a mondat, a szöveg és a fonéma metszéspontjában lévő – egyelőre teoretikus – tárgy tradicionális metabeszédénél többet ígér a betűvel szinekdochikus kapcsolatba állítható fogalmak könyvtára: nevezetesen az írás és az irodalom teóriái.

A betű metabeszédének szinekdochikus felnyitását oppozicionálisan kezdem. A betű erős oppozícióba állítható a hanggal, ez a kettősség csak a szöveg szintjén mutatható ki ismét, sem a morfémák, sem a lexémák, sem a mondatok nem adják magukat ennek a relációnak. Így a betű/hang oppozíció a szöveg szintjén az írott szöveg/mondott szöveg, azaz az írás/beszéd oppozícióját hívja elő.

betűszemantika

Itt rögvest felvetődik a kérdés: ha az írás jelölők sora, akkor a betű általános szinekdochéját, az írást felhasználva a betűt tekinthetjük-e jelölőnek? Van-e jelentéstana a betűnek? Van-e betűszemantika? Ha a betű jelölő, akkor mit jelöl?

A betű a hangot jelöli.

Amennyiben a betű a hangot jelöli, akkor – fejet hajtva a fonocentrizmusnak – miképpen tudom meghatározni jelenlegi beszédemet, mely – mint próbáltam érvelni mellette – teljes mértékben kiszolgáltatott a betűnek, a gödöllői írásnak? Vagy az a gödöllői szubjektum esetleg hallott valami hangot, amit aztán papírra vetett? Valaki súgott neki? Nem is ő találta ki ezt az írást? És aki súgott neki, az csak úgy magától, könyv nélkül, fejből csi-

nálta, vagy esetleg puskázott valamiből? Kinek az írásából? Újabb betűk. Újabb hangok. Hangok és betűk váltakozó szövegmene. Írások és beszédek. Szövegek. Újabb és újabb szövegek. Ha nem hagyom abba, akkor az ős-szöveghez, az ős-nyomhoz, az ős-betűhöz vagy az ős-hanghoz jutunk el. Engedelmmükkel, ide most nem akarnék kirándulni Önökkel, ős-ügyben talán forduljanak egy másik irodához.

Top Travel

Kedves Hallgatóim! Most rövid időre kiiktatom magamat és átadom a szót gödöllői kollégámnak, kérem Önök betűzzenek!

(Az itt következő szövegrészt a hallgatóság néma olvasással teszi magáévá, szétosztott írások segítségével.)

A betű nem jelöl semmit

Próbáljuk azt játszani, hogy a betű nem jelöl semmit. Ekkor azonban szinekdochikus torlaszok állják el utunkat. Vizsgáljuk meg őket! Konstruktivista pozícióból a betű általánosító szinekdochéja, a szöveg, miképpen az írás is, nem rendelkezik jelentéssel, a jelentést az interpretáció során rendeljük hozzájuk. Azonban szövegnek csak az a vizuális vagy akusztikus inger-együttes tekinthető, amely a jelentés hozzárendelhetősége illúziójának felkeltése után engedélyt is ad jelentéshozzárendelésre, azaz csak az a szöveg, aminek végül is lett jelentése. Szöveg csak jelentésesen létezik. És a betű? Hasonló logikai utat járhatunk be. A betű – miképpen a szöveg – természetesen nem rendelkezik jelentéssel, a betű önmagában semmi, csak akkor betű a betű érzéki megjelenítésére szolgáló vonalegyüttes, ha az előttünk heverő jelalakot jelöl.

Rövidke definitív kitérő: Mert ahogy a jelnek van jelteste és jelalakja, úgy a betűnek is van betűteste és betűalakja. A betűtest a betű vizuális megjelenési formája, a betű láthatója. A betűalak a betű lelke, az a parancs, amely egy olyan rendbe állítja a betű testét alkotó vonalakat, hogy azok valamilyen betűként felismerhetők legyenek. A betűalak a betű tudhatója. Például az „A” betű alakja azokat a tulajdonságokat foglalja magában, amelyek alapján egy vizuális ingeregyüttest, egy vonalegyüttest „A” betűnek fogadunk el. A betűalak grammatikai szabályrendszer.

Tehát a betű akkor nem semmi, ha az itt ábrázolt „A”-illúzió, megelölegezett A-jeltest kielégíti az A-jelalak konvencióit, azaz ha elvégzem az A-jeltest-illúzióhoz az A-jelalak-konvenció hozzárendelését. Ekkor a jelentés-

képzés szigorú értelmében bizony jelentéssel láttam el az „A” betűt, másként mondva: a betű-konstituálás aktusa egybeesik a jelentésképzés aktusával. Jelentés nélküli betű nincs.

A betű önjelölő

A betű önjelölt

A betű jelentése a betűtesthez a betűalak hozzárendelése révén jön létre. Eszerint a jelölés a betűn belül játszódik le? A betű önmagát jelöli? Önjelölő? Egyben önjelölt? Ez megint nem lesz oké, hiszen a jelölő attól jelölő, hogy valami tőle különbözőre utal. Ha nincs különbség, akkor nincs jelölés. Ugyan lehet mondani, hogy a jeltest a tőle különböző jelalakra utal. Hát persze, de egy vonalegyüttes csak akkor léphet elő jeltestté, ha a jelalak konvenciója előlépteti. S ekkor még mindig nem az „A” betűnél vagyunk, hanem az „A” betű betűalakjánál. Nem a betű jelöl, hanem a vonalegyüttes, a betűtest.

Érintsd meg a konvenciórendszer testét!

Vagy még jobbat kérdezek. Van-e denotátuma a betűnek? Kicsit elgyöngítem, s így mondom: van-e denotátuma a jeltestnek? (Definíció: A denotátum olyan jelölt, amely aktuálisan, érzékeink számára hozzáférhetően létezik.) Azt ugye nem mondhatjuk, hogy az „A”-betűtestnek az „A”-betűalak a denotátuma. Hát próbáld meg megérinteni a konvenciórendszer testét! Vagy legalább megfigyelni! A jeltest nem denotál, de a betű denotál-e? Mert ha akarom, az „A”-hang denotálja az „A” betű betűtestét, hisz azt olvasom föl, amit látok. A kimondott „A” hanggal fölolvastam, eltaláltam, denotáltam az „A” betűt. De képes vagyok-e akusztikailag kifejezni mindazt a vizuális gazdagságot, amit például a Palatino kurzív „z”-je, vagy a Garamond szintén kurzív „z”-je hordoz? S hanggal érzékeltethető-e az a különbség, ami a Palatino „z” és a Garamond „z” alsó szára között van. Garamondnak azt a félig lógó farkincáját hogyan kell mondani kéremszépen?

És ha akarom, az „A”-betű denotálja az „A”-hang jeltestét, hisz azt írom le, amit látok. De képes vagyok-e vizuálisan kifejezni azt az akusztikai különbséget, ami egy hatéves kislány világrajjedt „á”-ja és egy ötvenéves férfi rezignált „á”-ja között van? Miképpen kell kéremszépen kerekíteni a rezignált „á” és az ijedt „á” bal alsó kanyarulatát?

(Itt befejeződött a néma olvasás.)

Ezek számomra is nagyon érdekes kérdések, de elárulhatom, hogy mindezek csapda. Hiszen itt az abszolút denotálás igénye próbálja megzavarni az európai metafizikus hagyományt messze túlszárnyaló dekonstrukciós beszédemet, másként: ezek általános jelelméleti problémák. Hagyjuk ezeket. Haladjunk talán egy kicsit betűsebben. Azt kérdezem inkább, miféle szerepe van annak, hogy milyen betűvel van írva valami? Számít ez vagy sem? A betűtípus befolyásolja az olvasást? Beleszól az interpretációba?

Visszatérek a Garamond kurzív „z” lelógó farkincájára. Hasonlítsuk össze a Palatino kurzív „z”-jével. A különbség a következőkből adódik. A Palatino alsó és felső szára olyannyira enyhén ívelt, hogy szinte egyenes, a Garamond meg majdhogynem maga alá hajlik, olyan erősen ívelt. A Palatino sarkai szögletesek, a Garamond vonalai mindenhol lekerekítettek. A Palatino alsó szára vízszintes, a Garamond szinte fölbillen, annyira lehúzza a majdnem függőleges alsó ív.

Tehát a Palatino egyenes, szögletes és vízszintes. A Garamond ívelt, ke-rekített és függőleges.

A Palatino határozott, büszke, elegáns betű. Ad magára, nehezen közelít-hető meg. Hűvös, méltóságteljes szépség.

A Palatino a szép tudás betűje. Okos esszéket érdemes szedni vele.

A Garamond játékos, bohó, kissé megbízhatatlan jószág. Nehezen zabo-lázható. Közvetlen a társalgásban, de személyiségét erősen rejti. Buja, kecses lányka.

A Garamond az érzéki, finoman szókimondó költemények betűje.

Rendben van. De ki veszi ezt észre? Kinek van erre ideje?

KI-BE TÚZÉS

Mert ez már nem betűzés, hanem: ki-be-tűzés. Ki-be mozog a betű. Nem csak egyszerűen bevesszük a betűt az olvasás során, de ki is adjuk, aztán persze megint bevesszük. Újraolvassuk a betűt. Akinek van ideje, az elidőz a betűnél. Újraolvastatja. Beleszáll a betűbe. Hagyja hatni magára a betűt, tudja, a betűnek stílusa van, a betűnek jelentése van. A betűt irodalmian olvassa.

Aki csak fogyasztja a betűt, az nem veszi észre a lelógó farkincát, annak mindegy a Palatino meg a Garamond, annak csak egy betű van, a „z”. Ő a betűfogyasztó. A betűfogyasztó szórakozik betűzés közben, ő a szórakozott betűs, aki nem vesz észre. Ő a stabil, ő biztonságban van.

A ki-be-tűzőnek, aki elidőzve újraolvassa a betűket, irodalmi betűzése, betűbirodalma van.

betűBirodalmár

Élvezi a betűket, ízlelgeti őket, elagyal, ettől aztán gyakran megzavarodik, sokkal kevésbé van biztonságban, mint a betűfogyasztó.

Kedves Hallgatóim! Úgy vélem, megdönthetetlen érveket és vulkánerejű bizonyítékokat sorakoztattam fel. Bizonyos vagyok abban, hogy mindannyiuknak szilárd meggyőződésévé vált: nullfokos betű nem létezik. Természetesen mindemellett tudatában vagyok annak is, hogy embertársaink jelentős hányada elnéz a betű mellett, nem élvezi a betűzést, számukra kétségtelenül a betű nulla: stílus-, jelentés- és időzésnélküli. Én azonban megmutattam Önöknek a Betű Útját. Ezennel előadásom meggyőző, rábíró részét be is fejezem, a továbbiakban csupán a magam szórakoztatására mondok el néhány mondatot.

A betű jelentéssége melletti érvként el lehetett volna mondani, hogy egyetlen betű képes nemcsak grafémaként működni, de morfémaként (az egybetűs jelekre és képzőkre gondolok), lexémaként (például az egyes szám harmadik személyű személyes névmás, az „ő”) és mondatként is. Ez utóbbira példa:

„– Sz – mondtam dühösen. – Mb.”

Szeredy nevetett.

–Sz–

Mi az az „Sz”?

Többet idézek:

„De jóformán még el sem indultunk a felszabadult napozópriccs felé, máris elfoglalták előlünk az ügyesebb fiatalok. Előbb kellett volna megközelítenünk, mintegy elébe célozni, »belopni a távolságot«, aztán repülőstartal rá. Ugyanis időközönként hol itt, hol ott felálltak a fekvőszékekről, de csak azért, hogy lemenjenek úszni egyet, vagy zuhanyozni: ezek otthagyták a cókómkjukat, újságot, strandtáskát. Az volt a technikája a dolognak, hogy az ember figyelni, ki szedelődzködik komolyan, aztán... No de mindegy, hagyjuk. Úgy tettem, mintha Szeredyt okolnám kudarcunkért.

– Sz – mondtam dühösen. – Mb.”

Végül a betű lehet szöveg is:

A gyalogos lépésének jelölhetetlensége osztatlan mezőn

Na ez a csúcs. A minden és semmi. A betű mint nullbetű. A betű amint egy költemény. És a betű mint dögré zéro, mint abszolút nullfok, mint zéro graféma, mint zéro szöveg. A hiánnyal, a semmivel jelöli az osztatlan mezőt, azaz a mindent.

A betű minden és semmi.

De ami most jön, az megint csak nem semmi. Végső érvem kimondását abszolút denotálással fogom elősegíteni.

(Az előadó a Null komma Josef feliratú transzparens mögé megy és a sörnyitó késsel a címkéből kivágja a kalapos úr képét és a magáét teszi a helyére, azaz kinéz. Majd elvesz egy üveg Steffl márkájú, közismerten nem alkoholmentes sört és jót húz belőle.)

beírta:	Odorics Ferenc –	Gödöllőn 1994 júliusában.
felolvasta:	Odorics Ferenc –	Móron 1994. július 28-án 15 óra és 15 óra 30 perc között a Hétvilág Papírborításának Betű Napján.
felmutatta:	Odorics Máté –	Móron 1994. július 28-án 15 óra és 15 óra 30 perc között a Hétvilág Papírborításának Betű Napján.

Tér és idő a mai amerikai minimalista prózában

A kortárs amerikai minimalista próza¹ a premier planba állított mindennapi ember minél élethűbb ábrázolására törekszik. Ebből eredően – Raymond Carver, Ann Beattie, Frederick Barthelme és mások számára – erősebb megvilágításba kerül a hétköznapi környezet, vele együtt a *tér*környezet. A minimalista térkezelés pedig lényeges eltérést mutat az amerikai prózában megfigyelhető közvetlen előzményekhez képest.

A közvetlen előzményt ugyan a posztmodernnek térábrázolása jelenti, de tanulságos lehet, ha egy kicsit visszább megyünk a stílusok történetében, és a realizmustól kezdve tekintjük át vázlatosan a fikcionális tér alakításának irányzati jellemzőit. (A „fikcionális tér” kifejezést jobb híján használjuk a *regény és a novella* ábrázolt térkörnyezetének egységes jelölésére, minthogy a magyar nyelvben a „regénytér”-hez hasonló kifejezés az elbeszélés, a novella esetében nem létezik; még kevésbé van a kis- és a nagyepikai térre egyszerre utaló, könnyen kezelhető terminusunk. Az „epikai tér” fogalmába ráadásul bizonyos költészeti műfajok is belekeverednének.)

A „térleírás történeti változásai”-t (a realizmustól a francia „új regény”-ig) kitűnően foglalja össze Elrud Ibsch. Ezek szerint a nagyrealizmus a valóságbeli elrendezésnek megfelelően kombinálta a tér elemeit. A naturalista térleírásban ez a módszer kifejezetten determinálta a cselekményt, vagyis a jellem és a cselekmény a környezet, a miliő foglyává vált. A modernizmus ezzel szemben „alkotó módon kapcsolja az elemeket”; a térelrendezés a megfigyelői szubjektum érzékelésének függvénye lesz, „metaforikus szerveződés” jellemzi. Az „új regény”-ben drasztikus újítás következik: „az érzékelésből kiiktatódik a szubjektum”, „a perspektívaváltásokat mintha maguk a tárgyak idéznék elő”, és a metaforikus szerveződés átadja helyét a „geometrikus precizitás”-nak.²

A posztmodern világok fikcionális terének kérdését Brian McHale dolgozta fel rendszerigényűen. A posztmodernizmusban, mondja McHale, a fikcionális tér megszűnik a megfigyelői szubjektum vagy a „testetlen narrátori nézőpont” által szervezett konstrukció lenni. A teret a szöveg egyidejűleg „konstruálja és dekonstruálja”. Ami ebből keletkezik, az Michel Foucault-i kifejezéssel „heterotópiás tér”-nek, pynchoni fogalommal „zóna”-nak nevez-

hető: „összemérhetetlen és egymást kölcsönösen kizáró világok” egybegyű-rása, egymás mellé helyezés („juxtaposition”), interpolálás („idegen tér beiktatása ismerősbe”, vagy a valóságban nem létező köztesként két térkörnyezet közé), egymás fölé helyezés („superimposition” – „a duplán exponált fényképhez hasonlóan”, ezzel mintegy harmadik teret, „zóná”-t teremtve) és téves tulajdonítás révén („misattribution” – az automatikus térismereti asszociációk önkényes átkódolása).³

Ezek alapján, az általunk vizsgált prózatípusba belegondolva, máris úgy érezzük, hogy a minimalista fikcionális tér ismét új fordulatot jelent. A fordulat lényege: a tapasztalatainkból ismerős térkörnyezet visszatérése a fikcionális térbe. Több szálon is a minimalista esztétika lényegéből fakadó fejlemény ez. Visszatérés a fantáziavilágokból a biztosan megfigyelhető valósághoz; a világnézeti-filozófiai gondoktól a hétköznapi gondokhoz. A fikcionális tér vonatkozásában: a heterotópiás tértől a dolgok „common locus”-ához, megszokott helyéhez, mint Foucault mondaná.⁴

A heterotópiák odahagyásán kívül közel hozza hozzánk a tér-környezetet a mai amerikai minimalista próza privát világúsága. Két okból is. Egyfelől, a redukciós közelítés folytán szűkebb világszegmens marad a képben, és a mindennapok közelképe automatikusan kiemeli a hétköznapi valóság fizikai terét, tárgyait. Másfelől, a minimalizmus arra kényszeríti magát, hogy a kevesebb minél többet kifejezzon, ezért, miközben lemond a közvetítés bizonyos lehetőségeiről (például a gondolatiságról, a tudatalatti fürkészéséről), a megmaradó elemek átvesznek az esztétikai közvetítő funkciókból. Így növekszik meg jelentős mértékben az egyébként is hangsúlyossá lett tér szerepe.

Ez a közvetlenül megelőző posztmodern stílus utáni fordulat lényege. Milyen a fordulat a térábrázolás korábbi történeti alakulásaihoz képest? A minimalista próza ebben a tekintetben is sajátos arculatú. A világ alapvetően a felismerhető helyén van, mint a realizmusban. A milió összhangban áll a jellemmel és a cselekménnyel, de inkább kifejezi, mintsem determinálja azokat. A modernizmusra emlékeztet viszont, hogy a tárgyak – egyes tárgyak – különös jelentőségűvé válhatnak, ám ettől nem alakul át a fikcionális topográfia valóságsszabályozású rendje. A térkörnyezet és a tárgy jelentőségének visszatérése a francia „új regény”-t is csak nagyon halványan, inkább a tendencia tényében, idézi, mivel a minimalizmusban az ember nem tűnik el, sőt, premier planba kerül. A posztmodern heterotópiával ellenben, mint láttuk, teljes a szakítás.

Következik továbbá a fikcionális tér jelentőségének megnövekedése abból a minimalista sajátosságból, hogy a jellemnek és cselekménynek nevezett

esztétikai konstrukciók másik hordozó közege, az idő, láthatóan veszít fontosságából a modernizmus és a posztmodernizmus bonyolult időtechnikái után. Ez elsősorban egy olyan körülményből adódik, mely az időkezeléssel kapcsolatban a legfontosabb minimalista újdonság: a világ jelenidejűvé válik.

Itt is jelentősége lehet a múltnak adott esetekben, mint Carver, Bobbie Ann Mason, Joy Williams, Tobias Wolff, Jay McInerney, Bret Easton Ellis műveiben (Beattie, Mary Robison, David Leavitt több munkájában úgyszintén); és szerepet játszik alapszinten, általánosan, hiszen a minimalizmusban a jelenidejűségben mindig valamilyen következményesség uralkodik. Vagyis a minimalista ember gyakran valamiféle korábbi – gyakorta traumatikus – helyzet következményeként áll elő. A következményes jelen minimalista figurája ezért nemritkán sodródó, várakozó, deprimált. A tematikus idő szempontjából ilyenkor érzékelhetővé válhat a jövőtlenség-téma (például Carver: *Preservation*; Williams: *Breaking and Entering*; Barthelme: *Black Tie, Reset*; Richard Ford: *Fireworks*).

Időtechnika szempontjából lehet a minimalista írás is időkollázs, mint Beattie *Times* című novellája; az időben szabadon mozgó tudati asszociációs háló, mint az író nő másik elbeszélése, a *Spiritus*. Görgethet a regény évtizedeket, mint Alice Adams *Superior Women*je és Jane Anne Phillips *Machine Dreamse*. Lehet az egész novelláskötetnek végig kettős időszintje: a jellemek az objektív időben élnek, és – intenzívebben, gyakran a múlttal kapcsolatot tartva – a szubjektív időben is (Beattie *Where You'll Find Me* című kötetében).

Játszhat fontos, szimbolikus szerepet az időkeret: McInerney *Fények, nagyvárosában* az alkoholos-narkotikumos vasárnap hajnaltól a józanodás vasárnap hajnaláig visz a könyv (utóbbi vasárnap egyben a narrátor anyja halálának első évfordulója); Beattie imént említett kötetének több darabja Halloween (mindenszentek előestéje) és karácsony tájékán játszódik, a két ünneppel kapcsolatos asszociációs lehetőségeket a belső halál (*Skeleton*), a titkos rettegés (*High School*), a szerelmi szabadság (*Times*) témáinak felerősítésére vagy ellenpontosására használva. Felhívhatja magára a figyelmet az idő, szerkesztő elvként, olyan határozottan, mint a napokban szerveződő *Days* (Robison) és *Holy the Firm* (Annie Dillard) esetében. Válhat – a minimalizmusra nem jellemző módon – középponti filozófiai témává az a kérdés, hogy tér és idő érzete illúzió-e csupán, avagy valami csakugyan összetartja a világot (ide tartozik a minimalista stíluskritériumok szempontjából határesetet képező Dillard-regény, mely a napra és annak kis eseményeire-fókuszoltságában minimalista, de az irányzaton túlmutató mögöttes témákkal).

Szemlélheti ugyanaz az író következetesen idővonatkozásokban a kérdéseket, mint Bobbie Ann Mason. Az *In Country* annak is szép feldolgozása,

hányféleképp reagál a jelen a múltra, és végül szembesülhet-e vele megbékélést hozó módon; érezheti valaki úgy, hogy jobban oda kell figyelnie a megtörtént dolgok lényegére, mert a történelem nemcsak nevekből és adatokból áll (*Shiloh*); kapaszkodhat a figura makacsul a multba (*Lying Doggo*); úgy tetszhet neki, kimaradt a történelemből (*A New-Wave Format*); vagy megpróbálhat egyszerre fordulni a múlt és a jövő felé (*Nancy Culpepper*).

Utóbbi talán a minimalista ember általános jellemző vonása. A minimalista időkezelést tekintve azonban az eredmény ugyanaz: a cselekmény jelenének pillanata, plaszticitásának ereje – akkor is, ha a viselkedés következményes, vagy ha, mint Richard Fordnál, visszapillantó narrátor éli át újra, múlt időben, de a jelen erejével szuggerálva, az eseményeket.

És ennek – *irányzatspecifikusság* szempontjából – inkább vannak a térkezelésre kiható sajátos következményei. Az időkérdés fontos, a technika lehet sokszor összetett, de az időjátékok nem állnak előtérben, mint a modernizmusban és a posztmodernizmusban. Amikor viszont jelen vannak, nem hoznak olyasmit, ami a megelőző irányzatokból szokatlan; sokkal kevésbé dinamikusak, agresszívek, mint az elődöknél; és az amerikai minimalista próza egészét véve nem változtatnak azon az összbenyomáson, hogy ez a világ döntően jelen idejű, az események kronologikusan mennek végbe. A tudat függetlenítheti magát az eseményektől, de ez nem tördeli fel azok időrendjét.

A tér fenti okokból megnövekedett láthatóságának és nagyobb esztétikai szerepének még egy olyan magyarázata van, mely a mai amerikai minimalista próza lényegéből táplálkozik: az érzéstelenített és az artikulációképtelen minimalista ember egyetlen megmaradó kapcsolata lehet a világgal – különösen az olyan végletes esetekben, mint Ellis Clay-je a *Less Than Zeró*ban –, a világ fizikai felületeivel való érintkezés. Az ilyen helyzet többletjelentőséggel ruházza fel a fikcionális topográfia elemeit a művön belüli jellem és a kívül álló olvasó szemében, mert ezek az elemek mindkettő számára fontos kapaszkodóvá, támpontrendszeré válhatnak.

Amikor itt „tér”-ről beszélünk, akkor arról a térkörnyezetről van szó, amelyben a jellemek mozognak, ahol a cselekmény zajlik, és nem a minimalista próza *tériességéről*, *térelvűségéről*, a *mű* térarchitektúrájáról, nyelvi építőanyag és *tériesség* viszonyáról, a *térelv* megnyilvánulási szintjeiről és művészetfilozófiájáról (amiként az időre vonatkozóan is arra pillantottunk ki röviden, ahogyan a minimalista próza az időt kezeli, és nem a műnem temporalitásának, időbeliségének esztétikai kérdéseire).

A mű térillúzióival („másodlagos térillúzió”), a téresztétikájú művészetekhez fűződő viszonyával a(z) (olvasói) külső és a (művi) belső terűség összefüggéseivel foglalkozó Joseph A. Kestner – hogy egy sok elméletet

szintetizáló nevet említsünk – térfogalmaival is kiderülhetne egy és más a minimalista próza művészetéről, ahogyan bizonyára előbb-utóbb tanulmány tárgyává is teszi valaki a minimalista mű tériességét. Az efféle vizsgálódás kiindulópontja alighanem a kestneri „geometrikus térelvűség”-i kategória, a „pont” vagy pontszerűség, pontelv,⁵ hiszen a privatizált világú minimalista ember nem más, mint izolált pont. A minimalista látásmódban a „pont” olyan tökéletesen izolálódik – ahogy Kestner mondaná – „a társadalom »sík-jának« mezőjében”,⁶ hogy a legtipikusabb esetekben a sík „mezeje” a (közvetlen) látómezőn kívül marad.

Kiemeli a pontelvűséget – és most visszatérünk a szűkebb értelemben vett térkörnyezeti elemekhez –, hogy a minimalizmus szűk, zárt terekkel dolgozik. Ruth Ronen kitűnő tértipológiai rendszerével szólva: a „térkeret” „határozott határvonallal bír, mint amikor szobában van valaki, a bizonytalan határvonalú térrel övezett hegycsúccsal szemben”.⁷ Tanulságos lesz, ha kötünk egy nagy csokrot az amerikai minimalista próza által kedvelt kis, lehatárolt terekből: konyha, nappali, hálószoba, tv előtt, whiskys üveg mellett, kokaint szippantva (lakásban, középület mosdójában stb.); ház, nyaraló, motel, mozi, étterem, bár, kaszinó, gyorsbüfé, vidámpark, óriáskerék; autó, busz, vonat, repülőgép; üzletközpont, bolt, fodrászüzlet, templom, orvosi rendelő, iroda, kutató laboratórium, planetárium, diákothron, repülőtér; barakk, kórház, alkoholelvonó, börtön; utca, golfpálya.

A minimalizmus reduktív, világszűkítő-privatizáló természetéből, kis világságából, emberképéből automatikusan következik, hogy a művek térkereteinek legfontosabbika, a térkörnyezet (a „setting”,⁸ a „sztori-tér”, mely az események közvetlen környezetéül szolgál, és amelyen kívül más térkonstrukciók, keretkategóriák is léteznek a műben⁹) közvetett kifejezőfunkcióval rendelkezik. A lehatárolt, kis terek – melyeket a figurák a szabad terekben is magukban hurcolnak – a minimalizált személyiség beszédes környezetéül szolgálnak (azonkívül, hogy a többnyire szubkommunális, interperszonális érintkezésekre redukált létezés természetes terepét jelentik).

Ennél azonban többről van szó. Az általános minimalista térfunkció fölött beszélhetünk az egyes művekre jellemző konkrét analóg funkcióról. Vagyis a minimalista tér nagyon sokszor analóg tér. (A terminusban a Rimmon-Kenan-i „analóg táj” fogalmát¹⁰ alakítjuk át, hiszen a minimalizmusban zárt térről beszélünk táj helyett.) Rimmon-Kenan szerint a tájanalógia kontraszton is alapulhat. Úgy találjuk, hogy a minimalizmusban ez fordul elő ritkábban, bár olyankor rendkívül eredeti formában: a *Breaking and Entering* villái, melyekbe Willie és Liberty illegálisan besurran, mind kontrasztterejük a két főszereplő saját bérelt házához és életformájához képest; hasonló szerepe

van a *Driver*ben (Barthelme) a használt autónak, melyből a narrátor jóformán ki se száll, miután megvette; az élők élni akarását erősíti a halál kontrasztja – az elhunyt hozzátartozók sírja mellett rendezett piknik – a *Graveyard Day*-ben (Mason). A minimalista írások nagy tömegében azonban nem „inverz”, hanem „egyenes”, azaz „hasonlóságon alapuló”¹¹ az analógia jellem és térkörnyezet között.

Következzék néhány példa. A *The Compartment* című Carver-elbeszélésben az apa, aki hosszú utazás után képtelen leszállni a vonatról, hogy fiával kibéküljön, végeredményben az Oidipusz-komplexus vonatáról képtelen leszállni; hogy közben az ő kocsiját másik szerelvényre kapcsolják ugyanazon az állomáson, és Myers most már „rossz irányba” halad (háttal a menetiránynak!), ez ironikus tónus-sugallat – Carver (egyenes analógiával) morális rosszállást fejez ki amiatt, hogy Myers nem tudott kilépni a zárt „fülké”-ből, és ezzel, egészséges emberkapcsolati szempontból, rossz irányba kényszeríti a dolgok további menetét. Egyenes analógiás funkciójú térkörnyezet a *Swans*-beli laboratórium (Elizabeth Tallent), ahol két biológus olyan hattyúkat operál, melyeket orrjárataikba beszívott piócák fojtogatnak, miközben az egyik professzor maga is érzelmileg-egzisztenciálisan fojtogatottnak érzi magát. Toby Olson *Seaview*jának golfpályája (mint általános térképlet, mert egyébként több konkrét pályáról van szó) kétszeresen is hordozza az analógiás funkciót, mert a golfjáték Allen párbeszéde a világgal, ugyanakkor golfpálya körül zajlik és golfmetaforákkal sugalltatik a háttérben készülődő társadalmi vihar.

A szabad térben mozgó minimalista ember ritka jelenség. Wolff és Ford figurái közt vannak ilyenek. A behatárolatlan tág teret is minimalizálja viszont, hogy üres. Itt valóban analóg *tájjal* van dolgunk. Richard Ford Montanájának egyhangúsága természetes módon kínálja magát ehhez, például a *Children*ben: „ha nem vagy búzatermelő, üres, magányos hely ez.”¹² A novella végén: „Az a hely odakint mintha nem is létezett volna, üres hely, ahol sokáig tartózkodhatsz, és soha nem találsz benne egyetlen dolgot, amit csodálni vagy szeretni tudsz, vagy meg óhajtánál őrizni belőle.”¹³

Így jut szerephez Fordnál – Ruth Ronen kategóriájával¹⁴ – „a narráció térfókuszán kívüli”, „térben-időben távoli keret”. Ez a távoli térkeret a montanai, Wyoming-beli embernek Florida. A novellákban ez kimondatlan, de elég alapismeretekkel rendelkezni ezeket az államokat illetően ahhoz, hogy lássuk a közvetlen és a távoli térkeret között a kontrasztot – aminthogy az efféle egymás mellé helyezés, mondja Ronen,¹⁵ rendszerint kontraszthatás-keltés céljából történik. A floridai szubtrópusi vegetáció, a félszigettel társított köztudati klisék a paradicsom ígéretét jelentik a sivár, monoton, barát-

ságtalan vidéken tengődő fordí embernek. Floridába igyekszik Earl a lopott autón (a *Rock Springs* címadó elbeszélése); floridai vonatjegyet lopnak ki a *Going to the Dogs* narrátorának zsebéből a hétpróbás „úrihölgyek”. Ha a terjedelem engedné, tanulságos lenne megvizsgálni, milyen szerepet játszik a térben-időben távoli térkeret Masonnál (pl. *Residents and Transients, The Ocean, Still Life with Watermelon*), Tallentnél (pl. *In Constant Flight, Refugees, The Evolution of Birds of Paradise*), Beattie-nél (pl. a *Where You'll Find Me* több darabjában).

Előfordul a minimalista térkezelésben, a távoliakon kívül, a jellem térkörnyezetével kapcsolatos *folyamatos*, mégis „hozzáférhetetlen térkeret” is, mint a *Cut Glassban* (Barthelme) a férfi számára Chicago; mint a törvény által Willie és Liberty elől elzárt, majd betöréses behatolással mégis hozzáférhetővé váló villabelsők a *Breaking and Enteringben*. És ne felejtjük ki a térkörnyezet tulajdonságai közül, hogy ebben a stílusban a cselekmény helyszíne ritkán „kivételes” hely (mint Mason *Graveyard Day*ében a temető, melyet inkább a – szoktalan – piknikezési cél tesz kivételessé), hanem zömmel inkább „konvencionális”.¹⁶

A fikcionális tér tehát kifejezheti az embert, aki pozitív vagy negatív érzelmi töltést adhat neki. Hasonlatosan a vízfestményhez, melynek „érzelmi erejé”-re hívja fel a diákok figyelmét Carver művészettörténet-tanára a *Feverben*. „Az érzelmi erő, szerinte, főleg sugallatokból származik („Az egésznek a *sugallat* a lényege”).¹⁷ Ebben a gondolatban carveri művészi hitvallást sejtünk. A kérdés csak az (hiszen a novella nem vízfestmény), hogy a nyelvi eszközökkel konstruált térkörnyezet milyen módon sugall érzelmi töltést akkor, amikor nem olyan egyértelmű a helyzet, mint a montanai tájjal (hiszen a fentebb sorolt, és a minimalistákra sokkal jellemzőbb, lehatárolt terekről van szó), és amikor a műben senki sem nyilvánít véleményt a térről? A választ maga Carver adja meg a McCaffery–Gregory-interjúban: „plasztikus” „térokörnyezet”-re törekszik; ezért konkrét tárgyakat helyez a térbe, melyek viszont nem heverhetnek benne tétlenül, „valahogyan *éreztetniök* kell jelenlétüket”; be kívánja „kapcsolni ezeket a dolgokat a környező életbe”, „»szerephez« jutnak a történetekben”.¹⁸

Másként fogalmazva a választ: a minimalista térokörnyezet személyes. A roneni meghatározás szerint a „személyes térkeret”-re a jellem „ráüti bélyegét”.¹⁹ A mi irányzatunk ezt is minimális eszközhasználattal érzékelteti. Ritkán ír le igazán részletesen teret vagy tárgyakat, tüzetesen pedig soha nem ecsetel. Még kevésbé értekezik személy és tárgy viszonyáról. Ahol ez előfordul, ott egy-két mondatos tömör utalással intézi el (mint a fenti Ford-idézetekben). A tárgy többnyire jelzetesen van jelen, jóformán leltárszerűen.

Inkább a tárgyjelzések tömege keltheti bennünk egyes szerzőknél az erőteljes térleírás hatását. Valójában azonban a minimalista író *odateszi* a tárgyat, és nem leírja. A térkörnyezet, mondja elméleti síkon Wallace Martin, statikus elemek halmazati hatásából áll össze.²⁰

A minimalista szerző azonban sohasem térkörnyezeti összhatást teremtő céllal halmozza a tárgyakat. Inkább az emberhez, a személyhez rendeli őket: narrátori szem regisztrálja a tárgyat, szereplői múlt, habitus, életmód része, kelléke lehet, vagy – bármilyen apró – *cselekvés* irányulhat rá, használja eszközül. Így kölcsönöznek a statikus elemek személyességet a térkörnyezetnek. A minimalizmus kisvilági közelfókusza és stiláris eszköztelensége magát a tárgyat könnyen szem előtt tartja; minél kisebb világdarabot teszünk a tárgylencsére, annál láthatóbbak lesznek alkotóelemei; a lényegközlésre egyszerűsített próza pedig elevenebben ugratja az olvasó szeme elé azt, ami ezen az erősen kihagyásos világon végül is *belül marad*. Ezért aztán elég, ha a tárgyat a személyhez rendeli a szerző, és a tér személyességének illúziója akkor is kialakul az olvasóban, ha hirtelen semmivel nem tudná megmagyarázni.

A tárgy jelentősége, a térkeret személyessége határozottabban uralkodik egyes minimalista íróknál, kevésbé van előtérben másoknál. Erőteljesen mutatkozik Carver, Beattie, Phillips, Mason, Ellis, Olson műveiben (utóbbi egyedül áll azzal, hogy a hézagos jelzetesség helyett alaposan körüljárja az *egyes* tárgyat). A Williams-regény *Libertyje* úgy találja, hogy az idegen floridai villabelsők mindent elárulnak tulajdonosaikról. Tallent egyik narrátora szerint még a kavics is személyes tárgy (*Comings and Goings*).²¹

A minimalista prózában azonban a tárgy nemcsak statikus. Számptalan módon válik dinamikussá. Lehet érzelmi térkoordináta, mint a kivágandó fa a rákfóbiás asszony számára Mason novellájában (*The Climber*). Lehet az egzisztenciális és kommunikációs csődhelyzet jelképe, mint az elromlott hűtőszekrény Carvernél (*Preservation*); vagy az ütközéskerülő életstratégiaé, mint az aszteroidás videojáték Tallentnél (*Asteroids*); vagy a múlttal való nemzeti kibékülésé, mint a Vietnam-élmű Washingtonban Masonnél (*In Country*).

Gyakori a minimalistáknál is a jelenség, melyet Ibsch elméleti tanulmánya „térbeli vezérmotívum”-nak nevez.²² Ilyen Carvernél a kantár és zabla (*The Bridle*); Tallentnél a híd (*Bridges*); Ellisnél Clay szobája falán az Elvis Costello-kép (*Less Than Zero*). Ezekben a példákban a tárgy okozati kapcsolatban is áll a cselekménnyel, mert a *The Bridle*-ban a minnesotai család nyomorúsága mögött, meg a moteltulajdonosnő novellázáró epifániája mögött (a zabolázott asszonyi sors) a minnesotai családfő versenylovas szenvedélye hú-

zódik meg; a *Bridges*ben a férj távoli országban hidat épít, és ez (a híd megépíthetetlensége) nemcsak egyéb értelmű – emberkapcsolati (például házastárs elidegenedése, szülő halála) – „hidak” egységesítő szimbólumává válik, hanem a messzi országbeli hídépítés eme átvitt értelmű (érzelmi) híd-problémák közvetlen oka is az elbeszélésben. A *Less Than Zero*ban a Costello-poszter voltaképpen a regény címének tematikus ritmusaként fogható fel, mivel a cím az egyik Costello-számból való.

Ezek a kérdések már átfedik egymást a minimalista képvilág kérdéseivel, ezért külön tanulmány tárgyát képezik. És viszont, a minimalista képvilág taglalásának szükségszerűen számos más kérdésre is ki kell terjednie, mely kérdések a jelen kontextusban is joggal tarthatnának igényt a figyelemre. Aminthogy külön tanulmány eredhetne annak nyomába, ahogyan a minimalista akciót közvetlenül övező térkörnyezet nagyon sokszor illeszkedik olyan tágabb térkeretbe, mely a mai Amerika valamely konkrét városa, állama, régiója. (Montana és Florida csak két példa volt ebből.)

Nem zárhatjuk viszont mondandónkat annak érzékeltetése nélkül, hogy a minimalizmusban erőteljesebb megvilágításba került hétköznapi térkörnyezetnek sajátos kohéziója van.

Dillard az abszolút jelölt arra, hogy példának válasszuk, hiszen a *Holy the Firm*ben a szigetek rojtolttsága, kollázsjellege, definiálhatatlansága tökéletes (egyenes analóg) kifejezése a regényt foglalkoztató fő kérdésnek: van-e valami, ami egybetartja a dolgokat, vagy szétesik minden? Amikor azonban ez a kérdés filozófiai témává válik, és a könyv arról szól, hogy a nagy repedések és beláthatatlanságok meg kilátástalanságok ellenére valahol a mélyben létezik valamiféle misztikus egybetartó elv – akkor ez a mű megszűnik minimalista lenni.

Helyénvalóbb lesz tehát Dillardnál egyértelműbben minimalista példához folyamodni. Íme a térkörnyezet Richard Ford *Sweethearts* című novellájából, azon a reggelen, amikor Arlene (a feleség), Russ (az új férj) beülnek az autóba Bobbyval (a volt férj) és a gyerekekkel, hogy bevigyék Bobbyt a she-riffhez, mert valamiért, amit elkövetett, fel akarja adni magát. „Napfényesnek indult a reggel, de most egy ideje ködgomolyok tűntek elő, bár odafent magasan még mindig ott volt a nap, és délről odalátszott a Bitterroot. A folyó hideg volt, párafelhő ült fölötte, és a hídról nem lehetett ellátni a cellulózüzemig vagy a félmérföldre levő motelekig.”²³

A tér ezekben a sorokban szabad is és lehatárolt is. Tágas is és zárt is. Éppenséggel a hegyekig is ellátni, és mégis félmérföldre sem. Nap is van, köd is van, vagyis perspektíva és tévelygés; netán valakinek (Bobby) hama-

rosan börtöncella lesz a dolog vége. A napot a meleggel asszociáljuk, a folyó viszont hideg.

A tér elvileg szabad. Gyakorlatilag viszont annak ragyogó példája, ahogy a minimalista ember a szabad térbe is kihozza a zártat. A fenti leírás sok szempontból annak tükre-analógja, amivel ezek az emberek már a házban is bajlódtak, vagyis egy látásbizonytalanságokkal teli helyzeté, melybe be vannak zárva. Nevezetesen, Bobby fel is akarja adni magát, meg nem is; talán reméli, hogy visszatartják elhatározása megvalósításától, és talán megerősítést is vár; talán megfordul a fejében, hogy Arlene-nal újrakezdhetné az életét; talán tervez Arlene és Russ ellen valamit, de lehet, hogy nem, ámbátor sarokbaszorítottságában mégis ilyesmire vetemedhet; Arlene és Russ gondjai nem kevésbé komplikáltak.

A közvetlen tér egy pillanat múlva újra szigorúan lehatárolt marad. Beülnek az autóba, és végig benne ülnek ezután. A felvillantott tájkeretet viszont zseniálisan szervezi Ford. A „reggel” új korszak kezdete lehet Bobby életében. A reggel „napfényes”-nek, azaz zavartalannak indult, míg Bobby meg nem jelent. A „köd” ekkor hirtelen érzelmi és morális dilemmákból generálódik mindenkiben. Főleg Bobby lesz érzelmileg egyre ködösebb. Russ aránylag kívül áll a dolgokon; Arlene határozottan kitart Russ mellett, és tudja, hogy az egyedüli helyes kiút, ha Bobby feladja magát. Bobby viszont egyik hangulatból a másikba esik, olyan pillanat is van, amikor azzal fenyegetőzik, hogy agyonlövi Arlene-t. Hogy a nap odafent mégis látható, az talán a narrátor Russ legmélyebb érzéseivel analóg: Russ józan, higgadt, kitűnő emberismerettel bíró narrátor, aki érzi, hogy végül talán nem lesz baj; Bobby nagyon fél, de végül magadja magát annak, ami ésszerű. Bobby szempontjából nézve pedig: egyelőre az elszigeteltetés (a „köd”) következik, de nem követett el akkora bűnöket, hogy ne lenne értelme így tisztába tennie az életét, és ezzel az igazi napfény felé sandítani. A folyó (mely az életadó elemet, a vizet szállítja) hidegsége és párába burkoltsága pontosan illik a kontextusba átvitt értelemben is. Hogy éppen a *hídról* nem látni messzire, az kifejezi – a híd kötő-kapcsoló funkciójának átvitt tartománybeli tagadásával – a három ember közti „híd”-gondokat, melyek az utolsó pillanatig megmaradnak, és feszült várakozással töltik el az olvasót. Az sem véletlen, hogy a motelek vesznek ködbe, hiszen Bobby számára egyelőre megszűnnek létezni.

A nyelv zseniálisan konstruálja a fikcionális teret. Részben a beépített ellentétekből adódó feszültségekkel: napfény és köd; messze látni, de semmeddig se látni; meleg és hideg; híd és kapcsolatlanság. Másrészt játékosan: a Bitterroot nevű hegység valóban létezik Montanában és Idahóban, de

a név beszélő név, jelentése „keserű gyökér” – és a novella három szereplőjének sorsát az életük, kapcsolataik gyökeréig hatoló gondok keserítik meg. Harmadrészt poliszémiával: föltehető, hogy Ford létező környezetből vette a cellulózüzemet is, és csupán véletlenül játszik bele a dolgokba – de akkor is belejátszik –, hogy a „pulp yard” kifejezésben a „pulp” a fogból neve is az angol nyelvben. A képzet ugyanaz: a gyökér; az emberek életének legbelső, puha, fájdalmasan érzékeny része. A Bobby reggeli betoppanásával teremtett helyzet ugyanis mélyen fekvő érzékenységeket, „idegeket” bolygat meg.

Talán itt is megállhatunk. Az asszociációk bizonytalan útjai ugyanis továbbcsalogatnának bennünket: a népies nevén „keserű gyökér”-ként ismert és a Bitterroot hegységre igen jellemző „*Lewisia rediviva*” nevű növény Montana állami virága, és ezzel mintha egy egész állam sejlene föl a háttérben, egyetemesítő térkeretként...

- 1 A szóban forgó prózatispusról és az idetartozó szerzők köréről l. ABÁDI NAGY Zoltán, *A mai amerikai minimalista próza: kategóriaahasználati és definíciós helyzetvázlat*, *Studia Litteraria*, 1992, 87–107.
- 2 IBSCHE, Elrud, *Historical Changes of Function of Spatial Description in Literary Texts*, *Poetics Today*, 1982, 4. sz., 105, 106.
- 3 McHALE, Brian, *Postmodernist Fiction*, New York, 1987, 44–48.
- 4 Uo., 44.
- 5 KESTNER, Joseph A., *The Spatiality of the Novel*, Detroit, 1978, 33.
- 6 Uo.
- 7 RONEN, Ruth, *Space in Fiction*, *Poetics Today*, 1986, 3. sz., 430.
- 8 A „setting” angol szó a térkerettel együtt rendszerint az időkeretet is magában foglalja, a hagyományos kritikai terminológiában éppúgy (vö. HOLMAN, C. H.–HARMON, W., *A Handbook to Literature*, New York, 1986⁹, 465), mint a modern narratológiában (vö. PRINCE, Gerald, *Dictionary of Narratology*, Lincoln, 1987, 86).
- 9 RONEN, Ruth, *i. m.*, 425.
- 10 RIMMON-KENAN, Shlomith, *Narrative Fiction—Contemporary Poetics*, London, 1983, 69.
- 11 Uo.
- 12 FORD, Richard, *Rock Springs*, New York, 1988, 69.
- 13 Uo., 98.
- 14 RONEN, *i. m.*, 427–428.
- 15 Uo.
- 16 Az elméleti kategóriákhoz vö. RONEN, Ruth, *i. m.*, 426, 434.
- 17 CARVER, Raymond, *Cathedral*, New York, 1984, 172. (Carver kiemelése.)
- 18 McCAFFERY, L.–GREGORY, S., *An Interview with Raymond Carver*, *Mississippi Review*, 1985. téli sz., 72. (Carver kiemelése.)
- 19 RONEN, Ruth, *i. m.*, 431.
- 20 MARTIN, Wallace, *Recent Theories of Narrative*, Ithaca, N. Y., 1987, 126.
- 21 TALLENT, Elizabeth, *In Constant Flight*, New York, 1987, 60.
- 22 IBSCHE, Elrud, *i. m.*, 100.
- 23 FORD, Richard, *i. m.*, 59.

Az elmélet szerepének megítélése a kortárs magyar irodalomkritika reflexiójában

1. A megközelítés korlátai

Az elmélet szerepét mérlegelő kortárs kritika *helyzetértékeléseinek* áttekintése is igazolhatja azt a felismerést, hogy a megfogalmazható tudás jellege és a megértés módja szoros kapcsolatban áll a kulturális rendszerekkel.¹ Az egy értelmező közösséget alkotó irodalmárok nyelvi magatartása, világképe, örökségként kapott és elsajátított szellemi hagyománya, egyszerűen a *viszonylagosan* közös valóságtapasztalatok és a nekik megfelelő szemléletformák olyan jelentésmezőket és mértékadó közlési mechanizmusokat alakítanak ki egy-egy irányzat vonzáskörében, amelyek meghatározzák az irodalomról alkotott nézetek, kijelentések, fogalmak érvényességét, tágabb értelemben a saját szellemi világ kérdezőhorizontját.

Az egymástól alapelveikben is különböző értelmező közösségek kulturális rendszereinek eltérő valóságképe, mentális struktúrája, értéktudata, önszemlélete és hagyományértelmezése úgy látszik elsősorban a közös megértés *lehetőségfeltételeinek* a keresésére adhat most indítékot.² Gondolatmenetem irányának kijelölésében azt az alapföltevést választottam kiindulópontként, hogy az egymásnak ellenszegülő értelmező nyelvek kölcsönösen megvilágíthatják egymást. A hagyományt újrateremtő mindenkori olvasók irodalomértését erőteljesebben alakítja az esztétikai tapasztalatot közvetítő kritikai gondolkodás, mint a szakkutatás. Ezért nem közömbös, hogy önszemlélete miképpen tud hozzájárulni egy korszerűbb irodalomértés feltételeinek a megteremtéséhez. Az egyoldalúan elmélet-központú megközelítés kísértését a kritikai reflexiók hatástörténeti feltételeinek szemmel tartásával igyekszem elkerülni, mert az aligha kétséges, hogy ettől a kritikai megnyilatkozások értelmezője sem idegenítheti el magát.

2. Az elméleti kritika megítélésének ismérvei a műbíráló horizontjában

A szövegértelmező eljárások kimunkálására irányuló szabályozott reflexióként felfogott elmélet, például az értelmezett formában közvetített narratológia összeegyeztethetőnek bizonyul a műbírálattal. Az elhárítás határozott

igényét és jelentőségének *aránytalan felnagyítását* rendszerint akkor hívja létre, ha folyamatosan jelen van a kortárs kritikában és elméleti implikációival, megértési módszereivel kétségesse teszi a műbírálát végső szókincsének az érvényességét.³

Eltérő nézőpontokból és érvekkel ugyan, de lényegük szerint azonos elvek alapján kerül szembe az elmélet a kritikával abban a gondolatkörben, mely a közvetítés előírásainak eleget tenni kész nyelvi magatartást tekint a kritikai megszólalás alapfeltételének. Ennek a rendkívül sokrétű nézetrendszernek a lényege talán az alábbi tételsorban ragadható meg:

A kritikai interpretáció a művészi gondolat igazságának keresésére, szöveg és világ összefüggéseinek *bírálatára* és ennek közérthető nyelven való közvetítésére irányulhat. Az értelmezés racionalizálási folyamat, s a belé vetett bizalom megingásából következően a kritika feladata az egyetértések pluralitásának elvi elismerése mellett „konszenzusok felépítése egy-egy műalkotás körül”.⁴ A jelentés feltárása során a hermeneutikai alapozottságú interpretációnak az abszolút igazság és a teljes viszonylagosság útvesztőit kell elkerülnie. A kritikai beszédmódok tekintetében, különösen ami a művek irodalmiságát és hatástörténeti feltételezettségét értelmező és formalizáló elméleti kritikát illeti, indokolt, ha a műbírálát egymásmelletti helyett a korlátozás jogosultságának elismerésére hajlik.⁵

Ennek a nézőpontokat rangsoroló reflexió-együttesnek a megértéséhez nagyban hozzájárulhat, ha-elsőként azt tudatosítjuk hozzávetőleges pontossággal, milyen szöveg- és nyelvfelfogást rejt magában előfeltevésként.

3. A nyelv reprezentációs modellje és az interpretáció

Viszonylag kevés példát láthatni arra, hogy az elméleti kritika nyelvhasználatát és értelmezői kompetenciáját érintő bírálatokat megelőzné a kritika beszédmódjára vonatkozó kérdés. Az újabb szöveg- és nyelvelméletek felismeréseinek részleges tudatosításával feltehetően újrafogalmazást igényelne csaknem mindaz, amit a műbírálát a maga tárgyáról és tevékenysége jellegeről adottnak vesz.

A kritika mint értelmező nyelv ugyanis olyan szövegtérben jön létre, amelynek egyik létezési föltételét az intertextualitás jelenti. Az elmélet alkalmazását elhárító kritikusként ezért mindenképpen számolnia kell azzal, különösen akkor, ha a megalapozó alany tételét választja kiindulópontként, s tagadja a nyelv saját retorikai létmódjának még a viszonylagos autoritását is, hogy szükségszerűen szivárognak majd be a szövegébe korábbi fogalmak, alakzatok, kódok és öntudatlan konvenciók.⁶

A mai, egymástól eltérő értelmezői közösségek diszkurzusába feltárt vagy elfeledett eredetű és jelentésű fogalmi kifejezések kerültek be. Ennek az élő nyelvnek az azonosságfilozófiai keretei között, különösen az irodalmi köznyelv állandó jelöléskényszerében, tehát egy elvont fogalom és gondolati viszony valóságosként való tételezésével nem könnyű mögékerülni.

Minden interpretációs tevékenységet irányít valamilyen szabályrendszer, s ez megelőzi a szöveg létét. Az elmélet alkalmazásától tartózkodó műbíráló is rendelkezik valamilyen fogalomkinccsel, szövegtudattal és szellemi beállítódással, amely körülhatárolja gyakorlatát. Mivel átgondolt írásmű, tehát feltételek, állítások és érvek szerveződése egyedi jellege minden esetben épp annyira függ szerzőjének a vizsgált tárgy természetéről alkotott elképzelésétől, mint magának a szövegnek a felépítésében ható tényezőktől.

Ezek a nem látható kényszerek, ellentétben az általában feltételezettel, erőteljesen meghatározzák az olvasottakat. Ha nem félnék a metaforitisztól, azt a feltevést is megkockáztatnám Stanley Fish és Wolfgang Iser vitája nyomán, hogy a kritika végső alapszava, a megfoghatatlan irodalmi érzék is közvetített, interpretáció előzi meg és hatja át.⁷

Az elméleti és az alkotó kritika hierarchikus megkülönböztetéseit olykor mintha a szó és a világ közötti megfelelés hiedelme hatná át. Talán nem tartható egészen jogosulatlanak, ha némi óvakodással fogadjuk ma a fogalom ideális egységét és szintetizáló erejét illető kételyekkel kapcsolatosan azt az érzékek bizonyosságára alapozott meggyőződést, mely szerint a *szubjektum* minden tekintetben felül tud „kerekedni” az értelem rögzítésének ellenszegülő szövegek retoricitásán, s arra is képes, hogy a fogalmat kiegészítse azzal, amit az mindig is elveszített.⁸

Ebben a felfogásban a kritikusként nem az a becsvágya, hogy a szöveg *nehezebben* olvasható legyen az elvileg lezárhatatlan értelmezésben. Éppen ellenkezőleg. Azt tekinti feladatának, hogy a *Bildung*ként felfogott kritikában meghatározni és közvetíteni tudja az olvasóval tárgyként szembenálló műalkotás jelentését.

4. Közvetítő nyelv és dialógus

A szöveg és az olvasó megértő találkozását jelentés-tulajdonítással szolgáló műbíráló számára az élő nyelv a dialógus közege, de maga az életvilágban gyökerező és oda visszatérő nyelv mint médium, a maga értelmi áttetszőségével nem válik az interpretáció önértelmezésének tárgyává.

Nem találhatnánk-e esetleg magyarázatot a közvetítő nyelvként felfogott dialógus kapcsán felmerülő nehézségekre abban, ha azt feltételeznénk, hogy

a másság hermeneutikai pillanata hiányzik a megértélméletnek ebből a modelljéből. A megegyezés vagy az egyetértés ugyanis Gadamer szerint nem tartalmi megegyezést jelent.⁹ Voltaképpen a közös nyelv fenntartására irányul, éppen ezért nem is elsősorban cél, hanem előfeltétel. Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: a különbözősben megmutatkozó azonosságok végső konszenzusának követelményjellegű megfogalmazása vajon nem a filozófiai esztétika szintetizáló teljesítményének azonosítatlan öröksége-e, mely minden elgondolható ellentmondáson és elkülönöződésen át ismét helyre akarja állítani az azonosságot egy integráló elbeszélésben?

A jelölő és a jelölt közötti megfelelést a szöveg és az olvasó viszonylatában is fenntartó kritikának érdemes volna szembenéznie azzal – a művek poétikai megalkotottságát szemmel tartó elmélet illetékességi körének kijelölése során –, hogy egy megfejthetőségre és igazságértékre alapozott poétika és szemantika, amely az idők folyamán konszenzus révén keletkezik, miképpen választható el egy teológiai és/vagy metafizikai transzcendencia posztulátumától, s ebben az összefüggésben valójában mit is közvetíthet olvasóihoz a kritika?

Jelentés és érték feltehetően csak egy adott értelmező közösség által érvényesként elfogadott értékrend és interpretációs eljárás viszonylatában vehető alá az ellenőrzés próbájának. Ellenkező esetben viszont aligha kerülhető el annak feltételezése, hogy a szövegben rögzített jelentés és érték tőlünk független létében mindig azonos önmagával. Nem vonom kétségbe az efféle transzcendentális jelentés-tulajdonítás jogosultságát, azt azonban világosan kell látni, hogy így a jelentett valóságát a távolléte fejezhetné ki sajátyszerűen, s ekkor a párbeszéd már nem az irodalomról, hanem valami másról szólna.

5. Tudatosítatlan örökségek. Az értelmezői hagyományok emlékezete

A kritika és az elmélet elhatárolására tett eddigi kísérletekben a poétika és az ideológia közötti határokat még hozzávetőleges pontossággal is ritkán sikerült kijelölni. Talán az irodalom autonómiájának és ettől elválaszthatatlan egységének feltáratlan gondolati hagyománya is oka lehet ennek. Vegyünk egy, a mostani diszkurzus rendjébe beilleszthető jellegzetes példát a részleges kritikai reflexió látványalakító hatásának szemléltetésére. Az autonómia jelentésének halasztódó különbözőségéről fogok röviden beszélni a legutóbbi és a mostani századvég horizontváltásában.

Ignotus sokat idézett tételmondata – „a művészetnek semmi egyéb törvénye nincs, mint ez az egy: Tudd magad kifejezni” – eredeti szöveggörnyezetében kétséget sem hagy afelől, hogy az irodalom autonómiájának gon-

dolata nála nem esztétikai, hanem erősen ideologikus töltésű fogalom volt.¹⁰ Mindenekelőtt a személyiség szabad választásának jogát védelmezte a kizárólagosság igényével fellépő erkölccsel és ízléssel szemben. Közelebbről pedig a szépirodalmi korszakváltást előkészítő novellaírók elfogadtatását szolgálta. Irodalomkritikai gondolkodásunk emlékezete azonban az önmagáért való, autotelikus művészet értelmében örökölte át.¹¹ A gyorsabb előrehaladás érdekében kockázatos egyszerűsítéssel a történetet mindjárt a végpontján ragadom meg. Az 1980-as évek szépprózájában végbement fordulat elismertetésében szerepet vállaló értelmezők, akik ma a kritikai nyilvánosság meghatározó résztvevői, az átmeneti recepciós helyzet *kényszerének* következtében jobbra nem a poétikai világlátások különbségeinek feltárására, hanem a szemléleti rokonság összetevőinek kiemelésére összpontosították figyelmüket, miközben tagadták az uralkodó kánonok létjogosultságát. Ennek a törekvésnek a háttérében az írói autonómia védelmezésének gondolata húzódott meg. A hivatalos bírálatok szóhasználatában ugyanakkor ez a fogalom esztétikai irányzatmegjelölésre szolgált és elmarasztalást fejezett ki. Az új próza *kedvező* fogadtatásának előkészítői között voltak kritikusok, akik a *téves homológiák* felszámolását és az autonómia *irodalomelméleti* újrafogalmazását szorgalmazták. A nyelvi műalkotás *öntörvényű szemléletének* akartak érvényt szerezni, tehát szigorúan a fiktív szövegvilág vonatkozási terén belül maradó szövegértelmező eljárásokkal közelítették meg az új szépprózai művek megformált világképét.¹² Erről a műértelmezői eljárásról – s történetünk itt éri el a jelent –, tehát az irodalom szövegszerűségének és poétikai megalkotottságának explicit elméletek sorában kifejtett gondolatáról ezt olvashatni 1993-ban: „Akkor [tudniillik a nyolcvanas években] e gondolat felelevenítésének kettős funkciója lehetett: egy kényszerűen kritikai mezbe öltözött és a kritikát ideologikus elemekkel terhelő politikai-világnézeti vita bírálata és az irodalomtudomány autonómiájának, függetlenségének megerősítése”.¹³

Úgy gondolom, hogy az értelmező és az értelmezett nyelvek nem mindig uralható összjátéka lényegesen túlmutat a jelentés-halasztódás dilemmáin, ezért történeti magyarázattal kell kiegészíteni.

A nyolcvanas években megújuló széppróza vonzásköréhez tartozó kritikusok között lényeges eltérések mutatkoztak az esztétikai ítélet értékelméleti megalapozását illetően, de ennek tudatosítása ekkor nem történt meg. Saját működésük elvi megalapozásában a konszenzusra, az új értékalakzatok megerősítésére fordították figyelmüket. A létező irodalmi kánonok érvényességének kétségbevonására helyezték kritikai tevékenységük súlypontját. A valamivel való szembenállás jellegzetes gondolkodásformáját és beszédhelyzetét ezúttal egy logikai és nyelvi sajátossággal szemléltetném.

A kritikák kételemű összehasonlításokból építkező érvmenetének leggyakrabban felbukkanó retorikai alakzata az ellentét. Ezt egy nyitott jelentésű jelző, a „hagyományos” vezeti be, mely autoreferenciális fogalommá válik, s ezt követi az igenlő, megerősítő, állító szintaktikai elem az új próza viszonylatában.

Paradox, de a hatástörténeti feltételezettség következtében irodalomértésünknek ez a *szervezete* – s ezt nyomatékkal hangsúlyoznám – *végső soron* külső hasonlóságokat mutatott a tudás elrendezésének azokkal a dichotomikus sémáival, amelyek ebben az episztémében eléggé jól ismert módon megszabták, hogy egyáltalán mi gondolható az irodalomról. Az talán érthető, hogy ebben a recepció helyzetben miért nem válhatott a kritikai reflexió elsődleges tárgyává az elismertetést szolgáló konszenzus jellege és tartalma.

Tévedés ne essék, erre az ismeretelméleti diszpozícióra nem azért volt célszerű rámutatnom, hogy egy más szemléletű utólagos tudománytörténeti értékelés úgynevezett független igazságkritériumának a fényében akárcsak részlegesen is leértékeljem a nyolcvanas évek értékmegújító kritikájának az eredményeit. Elmarasztalni ezért a szellemi beállítódásért éppoly hiba volna, mint nem számolni irodalomértésünkben ennek a jelenben ható esetleges következményeivel. Az elhalasztott kritikai reflexiók pótlására tett mai kísérletek talán nem vetnek kellő mértékben számot a saját értelmezői hagyományhoz való viszony kialakításában a történeti megértés változó feltételeivel. A poétikai megalkotottság ismérveit következetesen alkalmazó elméleti kritikával folytatott polémiák ezért változatlan formában örökítik át a jelentőséggel azonosított érték, az autonómia, a konszenzus és az irodalmi egység értelmezésre váró fogalmait.

6. Szerep- és nyelvfelfogás – közösségi jóváhagyás

Az elméleti alapozású kritika a saját nyelvén írja le a mű szövegvilágát, s az is érthető, hogy lehetőség szerint ragaszkodik eredeti alapszókincséhez, hisz az eltérő fogalomhasználatok mögött mélyreható szemléleti különbségek rejlenek, s az elméletírónak össze nem illő nyelvjátékokkal kockázatos kísérleteznie. Vajon feloldható-e az az ellentmondás, ami – Dietrich Harth megfogalmazásában – a felvilágosítói értelemben vett didaktikai alkalmazás (*applicatio*) és a szaknyelvi kifejezésekben megfogalmazott értelmezés (*explicatio*) ellentétében nyilvánul meg?¹⁴ Úgy látom, hogy a fenti ellentmondás feltételezése csak akkor jogosult, ha a nevelői magatartást, a felvilágosítói beszédmódot nem tekintjük a kritikai megnyilatkozás szabályt adó feltéte-

lének. A fordítás hermeneutikai feladata valóban döntéskényszer elé állíthatja azt az értelmezőt, aki a kritikai nyilvánosság *egészét* szólítja meg.

Mielőtt még az egyoldalúság és a módszertani kizárólagosság hibájába esnék, szükségesnek látszik a kritikai szerep- és nyelvfelfogásokkal kapcsolatosan egy szociológiai körülményre emlékeztetnem. Megfigyelhető, hogy a legerőteljesebb bírálatok a kritika intézményrendszereihez szorosabban kötődők részéről érik az elméletet. Megfontolandó kérdés, hogy a T. Kuhn-i értelemben vett *legitimáló közösség* szokásrendszere milyen mértékben határozza meg a kritika irodalomértését.¹⁵ Azokat a vélekedéseket, igényeket, szellemi beállítódásokat kellene jobban ismernünk ennek feltárásához, amelyek a legitimáló közösség elvárásrendszerét alkotják. Egész egyszerűen a közösségi jóváhagyás szükséges feltételeit. Talán ez az a nézőpont, ahonnan jobban láthatóvá válna az összefüggés műbírálat és elméleti kritika között. Az sem kétséges, hogy erről a műbírálatnak egyáltalán nem könnyű beszélnie a kritikai helyzetértékelésekben, de már ennek a fennálló viszonylatrendszernek a *tudatosítása* is új alapot teremthetne az *elvi* elhatárolásokhoz.

A kortárs irodalom belső helyzetét szemmel tartva talán már az lehetne a közös kiindulópont az elméleti kritika szerepének mérlegelése során, hogy az élő irodalom rétegzett, a befogadói környezet sem egynemű, többféle irodalmi kánon létezik, de egyik sem rendelkezik mindenkire nézve kötelező tekintéllyel. Ebben a helyzetben nem teljesen alaptalan azt feltételezni, hogy minden szöveg keresi, de talán ami még ennél is fontosabb, meg is találhatja a maga olvasóját.¹⁶

7. Az értelmező nyelvek párbeszédének lehetőségfeltételei

A kritikusi kijelentéseket – René Wellek felfogását áthasonítva – tárgyokról szóló állításokként is vizsgálhatjuk. Az eltérő szemléleti formák, nézőpontok rangsorolását olyan ismeretelméleti álláspontonról is megkísérelhetjük elvégezni, mely Wellek meghatározása szerint „egyfajta perspektivizmus, amely megpróbálja a tárgyat minden lehetséges oldalról megfigyelni, s meg van győződve arról, hogy *van tárgy*”.¹⁷ Távoll álljon tőlem, hogy megkérdőjelezzem ennek a megközelítésnek a jogosultságát. Csakis annyit jegyeznek meg, hogy ebben az esetben viszont alighanem vitatható azt feltételeznünk, hogy a szöveg értelmezett formában létezik, a jelentés kibontakozó feltárulását pedig a dialógus hívja létre.

Talán nem szükséges, s nem is kívánatos hosszadalmasan mellett érvelnem – ezért csak utalok Niklas Luhmannra –, hogy talán más irányba mozdulnának el a kritika kérdésfeltevései is, ha irodalomértésünkben az eltérő

értelmezői közösségek mindenkori jelenlétének tudatosítása mellett az *egy-idejű érvényesség feltevésének elvi elismerése* alkotná az irodalmat leíró különféle nyelvek közötti párbeszéd egyik lehetőségfeltételét.¹⁸ Ekkor magától értetődően kellene számolnunk azzal, hogy az irodalomkritikában alkalmazott elméletek fogalmi, ítéleti és következtetési különböző hagyományrendszerek megnyilatkozásának részeként nyerne csak jelentést. A kritikai beszédhelyzet kialakítása során tehát szükséges volna, ha a bíráló elsősorban olvasói konvenciók és nyelvhasználati szabályok pontos kijelölésére vállalkozna.

A diskurzusok folytonos és szabad cseréjének igényével kapcsolatosan ezen a ponton talán indokolt Foucault-nak arra az ismert megszorítására emlékeztetnem, hogy a csere és kommunikáció pozitív alakzatai csak bizonyult korlátozó rendszerekben hatnak, és ezek nélkül bizonyonnyal működésképtelenek is lennének.¹⁹

Azzal vehetné kezdetét a gondolati *különbségek* kimunkálásának folyamata, s ezzel a kölcsönös *megismerés* is – talán szükségtelen is azt hangsúlyoznom, hogy korántsem az összeegyeztethetőség követelményének igényével –, ha az elméletre irányuló kritikai reflexió az adott *tárgyterületre* vonatkozóan fogalmazná meg ítéleteit.²⁰ Közelebről értéktulajdonítás és interpretáció, nyelvi fordulat és reflexiók filozófia összefüggéseinek gondolkörében.

Minden igazságigény és jelentés keresés szöveghez kötött. Ezért is meglehetősen hiábavaló azon fáradoznunk, hogy rangsoroljuk az értelmező nyelveket pusztán retorikai eljárás módjaik különbözősége alapján.

Az értelmezésbeli konszenzus hiánya – az elmélet elmarasztalásának különös összefüggésében – talán nem válna a kritikai reflexió szinte minden mást megelőző tárgyává akkor, ha irodalomértésünkben a „helytálló, mert igaz” logikáját „a valamilyen voltában helyes” belátása váltaná fel.

A kritika élő gyakorlatában ennek számos jelét láthatni, de ezzel már egy másik történet kezdődik.

1 FOUCAULT, Michel, *Les mots et les choses*, Paris, 1966, 179.

2 Ilyen „lehetőségfeltételek” keresésével még nem leszünk metafizikusok abban az értelemben, ahogy például Rorty használja a fogalmat a „végső szótárra” irányuló kutatások hiábavalóságán töprengve. L. RORTY, Richard, *Írónia és elmélet = Esetlegesség, írónia és szolidaritás*, Jelenkor, Pécs, 1994, 93. – Az „értelmező közösség” jelentésének és használatának alapos kifejtését l. FISH, Stanley, *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*, Cambridge, Harvard University Press, 1980, 171. – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalomértés korszerűsége*, Nappali Ház, 1992, 2, 75–81.

3 Mintha a Paul de Man-i szorongás visszatérő stratégiája mutatkozna meg abban, ahogy – még a jelentékeny kritikus egyéniségek is – igyekeznek hatástalanítani a fenyegetőnek vélt elméletet,

- mivel „olyan hatalmi igényekkel ruházzák fel, amiknek az nem képes megfelelni”. = DE MAN, Paul, *Ellenszegülés az elméletnek = Szöveg és interpretáció*, szerk. BACSÓ Béla, 1991, 99. Lássunk néhány példát ennek szemléltetésére: „a tudomány bizonyos gyámkodásra, sőt kisajátításra jelentett be igényt”. RADNÓTI Sándor, *Műelemzés és műbírálólat, szigor és szolgálat*, Alföld, 1994, 2, 37. – „A tudomány »hatalomátvétele«, az irodalomkritika kánonjában való elvi és praktikus térnyerése azonban némiképp aggodalommal tölt el” –, „a tudomány térnyerésének az irodalomkritikában valóban hatalmi harc jellege van”. CSUHAI István, *Önnevelés vagy szigorú tudomány*, i. m., 50, 51. – „hármás függőségben vagyunk a filozófiától, az alakuló művektől és a művek által létrehozott kritikától. Relativizmus ez, még ha egyik ága olykor egyedulalombra tör is, akár mondjuk a német-szovjet fogantatású Lukács-iskola, vagy akár egy gyökeresen más német esztétika-elmélet”. LENGYEL Balázs, *Filozófia, tudomány, kritika*, i. m., 59.
- 4 RADNÓTI Sándor, *Tézisek a kritikáról*, Nappali Ház, 1991, 4, 6.
- 5 Ennek megfelelően engedelmeskednünk kell bizonyos diszkurzív szabályoknak. A korlátozás nem jelent itt egyebet, mint annak a félreértett foucault-i gondolatnak az előzetes elfogadását, hogy a különböző értelmező nyelvek közötti küzdelem – amely valójában minden megértést megelőz, s elválaszthatatlan a hermeneutikai tapasztalattól – kizárólag a beszéd fölötti uralom megszerzéséért folyhat, mivel „a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani”. = FOUCAULT, Michel, *A diskurzus rendje*, Holmi, 1991, 870.
- 6 A nyelv viszonylagosságának tapasztalata ebben az értelemben már a romantika korában sem volt ismeretlen.
- 7 ISER, Wolfgang, *„Thalk like Whales: A Reply to Stanley Fish”*, *Diacritics*, 11, 1981, 84.
- 8 Ez megintcsak romantikus eredetű gondolat.
- 9 GADAMER, Hans-Georg, *Igazság és módszer*, Bp., 1984, 257.
- 10 Vö. ANGYALOSI Gergely, *Impresszionista kritika a századeleji Magyarországon*, *Orpheus*, 1993, 128.
- 11 Pierre BOURDIEU 1992-ben napvilágot látott kötete (*Les règles de l'art: Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, 1992) kétségeket sem hagy afelől, hogy az irodalom önállóságának Flaubert-hez, vagy Mallarméhoz fogható magyar híve a századelőn nem volt.
- 12 L. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az új kritika dilemmái*, *Kortárs*, 1989, 8. sz., 157–166.
- 13 RADNÓTI Sándor, *Műelemzés és műbírálólat, szigor és szolgálat*, Alföld, 1994, 2. sz., 38.
- 14 HARTH, Dietrich, *Fogalomalkotás az irodalomtudományban*, *Helikon*, 1976, 543.
- 15 Vö. ODORICS Ferenc, *Empirizmus vagy konstruktivizmus?* = DOBOS István–ODORICS Ferenc, *Beszédhelyzetben*, Bp., 1993, 131.
- 16 Csakis megerősíteni tudnám Deréky Pál ezzel kapcsolatos észrevételét: „sem az irodalom belső helyzete, sem a piaci állapotok nem teszik lehetővé uralkodó stílus, vagy akár konszenzus kialakulását, de azt sem, hogy bármiféle irányzatot »ki lehessen iktatni« az irodalomból.” = *Tíz párhuzam (A „legújabb irodalom kritikájáról”)*, Nappali Ház, 1993, 3, 74.
- 17 Idézi DÁVIDHÁZI Péter, *A kritika vizsgálatának módszertani dilemmája*, *Korunk*, 1992, 8. sz., 71.
- 18 LUHMANN, Niklas, *Soziale Systeme*, Frankfurt a. M., 1988.
- 19 FOUCAULT, Michel, i. m.
- 20 FRANK, Manfred, *A nyelv uralhatóságának határai – A beszélgetés mint a neostrukturizmus és a hermeneutika különbségének színtere*, *Literatura*, 1991, 347.

Németh G. Béla „Válogatott bibliográfiája” elé

Van egy nyilatkozata Németh G. Bélának (bibliográfiánkban a 456. tétel), s azzal kezdődik, miként találkozott először, még nagyon fiatalon, Babits Európai Irodalomtörténetével. Amit Babits könyvének eszméltető hatásáról mond, az ragadott meg különösen. Irigylem érte, hogy ilyen jó időben került a legjobb mester hatósugarába, akivel aztán félszázadon át nem eresztették el egymást.

Ennek felidézésével akartam kezdeni azt az esszét, amit a 70. születésnapját köszöntő Irodalomtörténet-különszámba ígértem Márai Sándor és József Attila kapcsolatáról. Az esszé azonban egyelőre nem készült el, mert fontosabbnak láttam, hogy *Válogatott bibliográfiája* összeállítását siettessem és segítsem (megrendeléssel, lektorálással, előszóval). Mielőtt a bibliográfiáról szólnék, válaszolnom kell a felőtli kérdésre mégis: mi közöm lehet nekem Németh G. Béla Babits Mihállyal való sorsdöntő találkozásához?

A szerencsés folytonosság olyan exemplumának tekintem ezt a találkozást, ami Németh G. Béla életére és művére egyaránt érvényes. Ellentétben az én könyvekkel történt legelső ismerkedésemmel, mely még kölyökkori emlék 1946-ból, amikor is a Révai Kiadónál megjelent a *Szegények iskolája* és a *Hunok Párizsban*, Márai és Illyés könyve került birtokomba. Kilenc-tízévesen, anélkül, hogy egyikből is értettem volna valamit, számárfülesre olvastam mindkettőt. Olvasni jól megtanultam, az irodalomról azonban nem sikerült megtudnom semmi utólag mitizálhatót. A Márai- és az Illyés-kötet emléke eleven maradt, de csak évtizedek irányított, késleltető kanyarai után találhattam vissza hozzájuk. Úgy éppen, mint azok, akik Németh G. Bélának nem lehetvén tanítványai, tanítását „magánúton”, a felfedezés kései és titkos örömeivel sajátították el. Mert magam is közülük való vagyok, tanúsíthatom: nem volt kevésbé felszabadító találkozás, mint az övé Babits Európai Irodalomtörténetével.

Az *El nem ért bizonyosság*, a szerkesztésében megjelent *Elemzések Arany lírájának első szakaszából* (1972)* *A lírikus Zrinyit* is befolyásolta. Németh G. Béla verselemzéseivel együtt, amelyek közül az *Adj már csendességet* kiemelése és magyarázata vagy *Az önmegszólító verstípusról* írt magisztrális tanul-

* Az Arany-szakirodalomnak az OSzK-ban ez a leggyakrabban keresett kötete. Azazhogy csak volt, mert szabadpolcon se híre, se hamva, s a raktár 1994. október 29-i információja szerint példánya onnan is eltűnt.

mány a régiség kutatóját is ösztönzően segíti. Hogy Zrínyi Feszület-himnuszának indító alaphelyzetében az önmegszólító verstípus meghatározó jellege jut kifejezésre: a megszólított és a megszólító a költő – ezt kimondani csak az ő tanulmánya után lehetett.

Amikor előkerültek Arany János Tasso-kötetének margójegyzetei, a *Zrínyi és Tasso* genezisét kutatva mind jobban bele kellett merülnöm a kritikai kiadás ama két kötetébe, amelyekben Németh G. Béla Arany tanulmányait és szerkesztői éveinek termését tette közzé. Ez már nem titkos, hanem nyilvános és közös tanulás volt, mert a hallgatóimból szervezett Arany-szeminariummal együtt a több mint tíz éve stagnáló Arany-kritikai kiadás afféle kis pótkötetében („*Tisztelt Író Társ!*”, 1993) igyekeztünk igazolni Németh G. Béla hipotézisét, azt ti., hogy Arany két folyóiratában a szerkesztőnek még több ívnyi azonosítatlan glosszája, jegyzete lappang. Megtúrt vendégek lévén az Arany-filológiában, a volt Arany-szeminaristák most készülnek kivonulni belőle a Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú annotált repertóriumával. Ha megjelenhet, nem kevésbé fontos segédeszköze lesz a kutatásnak, mint a Nyugat-repertórium.

*

Németh G. Béla műveinek a teljességet csak közelítő válogatott bibliográfiáját a Magyar Irodalomtörténeti Társaság rendelte meg a szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár munkatársaitól, s egyidejűleg javasoltuk, hogy a Társaság kiadásában megjelenő Irodalomtörténet 1995. évi 1. száma Németh G. Bélának dedikáltassék. Azért kértük Szombathely városától a bibliográfiát, mert Németh G. Béla itt született 1925. február 17-én, jóllehet más városok és dunántúli tájak is, mindenekelőtt a történelmi Zala megye, fontos szerepet játszottak pályafutásának alakulásában.

Amikor 1994. január 21-én levélben arra kértem Németh G. Bélát, szíveskedjék elfogadni az Irodalomtörténet Keresztury-számának első szerzői helyére való meghívást, már arról is tájékoztathattam: Szombathelyen sikerült megállapodnunk Pallósiné Toldi Mártával, a Megyei Könyvtár igazgatónőjével, hogy szakbibliográfiák készítésében kiválóan jártas munkatársai az Irodalomtörténet 1995. február 17-ére megjelenő számában közreadják művei jegyzékét az első publikációtól 1994 őszéig. Kőbölkuti Katalin, Székelyné Török Tünde és segítők: Nagyváradai Nóra és Varga Eleonóra 1994. október közepére be is fejezték a 482 tételt számláló *Válogatott bibliográfiát*. Nemigen volt rajta mit lektorálni, mert a kutatás lehetőségeihez képest kitűzött célját megbízhatóan teljesítő munka; mindjárt el lehetett kezdeni két redakcióban való nyomdai kivitelezését. Készül belőle ugyanis egy külön szombathelyi

kiadás a Megyei Könyvtár bibliográfiai sorozatában (mint ahogy az Irodalomtörténet-beli Keresztury-bibliográfiának is volt zalaegerszegi kiadása).

A szombathelyi Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár természetesen továbbra is gondot visel Németh G. Béla megjelenő műveinek számontartására, egyszersmind folyamatosan korrigálja és kiegészíti a mostani *Válogatott bibliográfiát*.

*

Németh G. Béla 70. születésnapján a magyar irodalomtudomány legtekinélyesebb mai mesterét köszöntjük.

Köszönti első renden a szakma, a pályatársak és a tanítványok közössége.

És köszönti Németh G. Bélát minden magyartanár.

Immár köztudomású, hogy Társaságunk országos konferenciákkal és tájegységi rendezvényekkel, továbbá a Tanári Tagozat felállításával kezdeményezte a magyartanár-társadalom továbbképzésének és érdekvédelmének megszervezését. Ebbe a mára rendszeressé vált, az általános iskolától az egyetemig sokakat megmozgató munkába Németh G. Béla ez első hívó szóra bekapcsolódott. 1991-ben Esztergomban *Babits, a másik; a másképpen megújító*, 1992-ben Békéscsabán *Az Arany-kép főbb állomásai máig*, 1993-ban Csongrádon *A Nyugat utolsó évei*, 1994-ben Győrben *Tragikum az életrajzban, tragikum a költészetben (Radnóti Miklósról)* címmel tartott előadást. (Tanulmány-változataik az Irodalomismeretben olvashatók.) Ezekon az előadásokon rendszerint több száz fős hallgatósága volt, kik „csüggték ajkán szótlanul”, s tudták, hogy akit hallgatnak, nemcsak nekik, de értük beszél. Tudták, hogy tudja: tanárkollégáinkon múlik, hogy a középiskolában sikerül-e megalapozni az irodalom élményi befogadását; tudták, hogy tudja: ehhez a legnehezebb helyzetben lévő tanárréteghez nem leereszkedni kell az akadémikus-professzori pulpitusról, hanem érdeklődő képviselőiket fel kell emelni az irodalomtudomány új eredményeinek befogadásához.

*

Még egyszer Németh G. Béla műveinek bibliográfiájára mutatok: minden rendű és rangú magyartanár megleli abban a neki rendelt tételeket, s túl a szakma önkörein, bárki érdeklődő épüléssel használhatja.

Köszönet érte szülővárosa könyvtárosainak.

Budapest, 1994. október 30.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

NÉMETH G. BÉLA

Válogatott bibliográfia

Összeállította:
KÖBÖLKUTI KATALIN
SZÉKELYNÉ TÖRÖK TÜNDE

Az anyaggyűjtésben közreműködött:
Nagyváradai Nóra
Varga Eleonóra

Az anyaggyűjtés lezárva: 1994. szeptember 30.

I. ÖNÁLLÓ KÖTETEK ÉS ISMERTETÉSEIK

1. Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok. Bp. Magvető K., 1970. 749, [1] p. (Elvek és utak.)
- Tart.: Arcok és pályák. Arany János. 7–41. [Ua.: 3. tétel, 62–96.; 13. tétel, 34–56.; 81. tétel.] Arany László. 42–166. [Ua.: 39. tétel.] Péterfy Jenő. 167–328. [Ua.: 51. tétel.] Beöthy Zsolt. 329–371. [Ua.: 55. tétel.] Jean Paul. 372–385. [Ua.: 75. tétel.] Hermann Hesse. 386–408. [Ua.: 58. tétel.] Ernst Barlach. Egy kiállítás alkalmából. 409–414. [Szépművészeti Múzeum.] [Ua.: 88. tétel.] Georg Heym. A nagyváros költője. 415–420. [Ua.: 86. tétel.] Gottfried Bennről s a mai német líráról – egy antológia ürügyén. 421–437. [Mai német líra. Vál., szerk. Hajnal Gábor.] [Ua.: 93. tétel.] Korszakok és problémák. A magyar századközép jellege és szakaszai. A népiesség kora – Bevezetés. 441–452. A magyar századvég szakaszai és jellege. A polgári realizmus kialakulásának kora – Bevezetés. 453–464. A századvégi Nyelvőr-vita. A népies provincializmus kialakulásához. 465–520. [Ua.: 42. tétel.] A „közepes ember” fölmagasztalása. A kiegyezés első polgári védirata az esztétikában. 521–541. [Rákosi Jenő tragikum c. vitairatáról.] [Ua.: 2. tétel, 50–68.; 100. tétel.] A magyar szimbolizmus kezdetének kérdéséhez. Nyelvi és stílusproblémák. 542–582. [Ua.: 30. tétel.] Egy kritikatorténetről – egy kritikatorténét előkészületei alkalmával. 583–600. [René Wellek: History of Modern Criticism.] [Ua.: 82. tétel.] Tanulmánykötetek és folyóiratok. Irodalomtörténetírásunk köznapi gondjairól. 601–607. [Ua.: 95. tétel.] Gúnynev, szólas, szállóige. 608–618. [Ua.: 19. tétel.] Eszközök és világképek. Az önmegszólító verstípusról. 621–670. [József Attila.] [Ua.: 5. tétel, 5–70.; 9. tétel, 103–168.; 10. tétel, 5–70.; 13. tétel, 264–296.; 77. tétel.] Még, már, most. József Attila egy kései verstípusáról. 671–966. [Talán eltűnök hirtelen...] [Ua.: 5. tétel, 241–277.; 9. tétel, 169–206.; 10. tétel, 241–277.; 13. tétel, 297–314.; 102. tétel.] Hasonlóság, hasonlat, példázat. Egy Babits-vers néhány tanulsága. 700–717. [Babits Mihály: Ősz és tavasz között.] [Ua.: 5. tétel, 189–210.; 10. tétel, 189–210.; 91. tétel.] Kölcsey: Elfojtódás. 718–728. [Kölcsey Ferenc.] [Ua.: 5. tétel, 102–115.; 10. tétel, 102–115.; 13. tétel, 374–380.; 99. tétel.] Vajda János: A vaáli erdőben. 729–737. [Ua.: 5. tétel, 177–188.; 10. tétel, 177–188.; 13. tétel, 381–387.; 105. tétel.] Utószó. 738–743. A tanulmányok keletkezési és

- megjelenési ideje és helye. 745–746.
- Ism.: ANTAL Gábor = ÉI, 1971. 2. 11.
 BARTA András = MNemz, 1971. febr. 21. 13.
 BARTA János = Alf, 1972. 4. 64–71.
 BODNÁR György = Törvénykeresők. Bp. Szépirod. K., 1976. 555–561.
 DANYI Magdolna = Újs, 1972. 81. 50.
 DÁVIDHÁZI Péter = Lit, 1977. 1. 137–147.
 FENYŐ István = Nagyv, 1971. 7. 1094–1096. [Ua.: FENYŐ István: Figyelő szemmel. Bp. Szépirod. K., 1976. 103–110.]
 KABDEBÓ Lóránt = Nszab, 1971. márc. 17. 7.
 KATONA Jenő = Ktáros, 1972. 1. 56.
 MIKLÓS Pál = Napj, 1971. 12. 10–11.
 PÓR Péter = Vság, 1971. 4. 108–110.
 SZEGEDY-MASZÁK Mihály = ItK, 1972. 3. 383–387.
 VERES András = Kort, 1971. 8. 1301–1306.
 VERES András = ALitt, 1972. 1–2. 211–218. [Németül.] [Ua. magyarul: VERES András: Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére. Bp. Magvető K., 1979. 447–461. (Elvek és utak.)]
2. Tragikum és történetfelfogás. A századvégi tragikum-vita. Bp. Akadémiai K., 1971. 126 p. (Irodalomtörténeti füzetek, 71.)
 Tart.: A vita jelentősége és jelentése. 5–8. Előzmények. 1. A tragikum kérdése: a közép-kelet-európai kritikai gondolkodás egyik gyűjtőpontja. 8–9. 2. Tragikum és történetfilozófia. 9–10. 3. Történetfilozófia és teleológia. 10–14. 4. Teleológia és kritika. 15–16. 5. Magyar helyzet. 17–19. Az egyes művek. I. Beöthy műve [Beöthy Zsolt.] 1. Beöthy művének jellege és jelentése. 20–21. 2. Beöthy forrásai, műveltségének, stílusának, egyéniségének néhány vonása. 21–26. 3. Egyéniség, bűn, világrend, kereszténység. 26–33. 4. Történeti fejlődés, közmeggyőződés, szervezés, nemzeti önelvűség. 33–37. 5. Tragikum és történelem, determinizmus és erkölcsi szabadság, katarzis és didaktika. 37–41. 6. Tragikumfelfogásának társadalmi-történeti jelentése; irodalmi, kritikai konzekvenciái; helye. 41–50. II. Rákosi műve [Rákosi Jenő.] 1. Jellege és alapgondolata. 50–51. [Ua.: 1. tétel, 522–524.] 2. A tragikum származtatása: az emberiség kettéosztása, tragikumra alkalmasok s tragikumra alkalmatlanok, nagyok és közepesek tá-

borára. 52–53. [Ua.: 1. tétel, 524–525.] 3. A közepes ember viszonya a tragikushoz; a tragikum történeti szerepe. 53–54. [Ua.: 1. tétel, 525–527.] 4. Világrend és harmónia, bűn és büntetés, közember és tragikum. 54–57. [Ua.: 1. tétel, 527–530.] 5. Rákosi felfogásának történeti, társadalmi jelentése; a kiegészítő reformista polgár védírata. 57–59. [Ua.: 1. tétel, 530–531.] 6. Rákosi felfogása s a kor nyugati áramlatai. 59–63. [Ua.: 1. tétel, 532–535.] 7. Az utánzás-elv kétféle jelentése; a művészet kettéosztása. 63–68. [Ua.: 1. tétel, 536–541] III. Péterfy tanulmányai [Péterfy Jenő.] 1. Keletkezés- és kiadáskörülményeik. 68–72. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 2. A tragikum lélektani származtatása és leírása; a tragikus érzés mint kiindulás. 72–75. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 3. A tragikum jelentése és szimbolikus jellege. 75–78. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 4. Tragikumfelfogásának életérzésbeli forrásai; a gyengeség, a veszélyeztetettség, a semmisség érzése. 78–80. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 5. Tragikumfelfogásának világtépi indítékai. 80–82. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 6. Tragikumfelfogásának társadalmi alapja és jelentése: a prosperitás és hazugság ellentmondása, a kívül maradt tisztességek tiltakozása. 82–84. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 7. Tragikumfelfogásának kritikátörténeti jelentősége és jelentése. 84–85. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 8. Új műfaji és témátípusok befogadása; a műfaji tipizálás és történeti periodizálás alapja: a megformálás. 85–86. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 9. A közös korélmény mint kiindulás és magyarázat; a művészet önelvű belső fejlődése; az érzéstörténet mint másik fő tipizálási és korszakolási szempont. 87–89. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 10. A mű önelvűségének követelménye. 89–92. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 11. Szakítás a harmónia-követelménnyel, az eszményítéssel és a liberális teleológiával. 92–98. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] 12. A nagyobb reflektáltság s az önirónia követelménye. 98–100. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] Összefoglalás. 101–105. [Teljes tanulmány: 113. tétel.] A három felfogás szembesítése és elhelyezése. 106–111. Könyvészet s a vita kritikai visszhangja. 113–120. Névmutató. 121–123.

Ism.: BARTA János = StudLittDebr, 1972. Tom. 10. 3–24. [Ua.: BARTA János: Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések. Bp. Akadémiai K., 1981. 338–357.]

VERES András. = ALitt, 1972. 1–2. 211–218. [Németül.] [Ua. ma-

gyarul: VERES András: Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére. Bp. Magvető K., 1979. 447–461. (Elvek és utak.)]

3. Türelmetlen és késlekedő félszázad. A romantika után. Bp. Szépirod. K., 1971. 301 p. [Akadémiai disszertáció.]

Tart.: Előszó. 5–10. A népiesség kora. A magyar századközép jellege és szakaszai. Bevezetés. 13–32. A korszak lírája és verses epikája. 33–35. Petőfi Sándor, 1823–1849. 36–61. [Ua.: 13. tétel, 5–22.] Arany János, 1817–1882. 62–96. [Ua.: 1. tétel, 7–41.; 13. tétel, 34–56.; 81. tétel.] A korszak többi költői. 97–103. A regény és a novella a népiesség korában. 104–106. Eötvös József, 1813–1871. 107–114. Jókai Mór, 1825–1904. 115–130. Kemény Zsigmond, 1817–1874. 131–139. A korszak többi regényírói. 140–143. A dráma a népiesség korában. 144–149. Madách Imre, 1823–1864. 150–163. Az értekező próza a népiesség korában. 164–174. A polgári realizmus kialakulásának korszaka. A magyar századvég szakaszai és jellege. Bevezetés. 177–192. A korszak epikája. 193–203. Mikszáth Kálmán, 1847–1910. 204–215. A korszak többi prózaírói. 216–238. A korszak lírája. 239–240. Vajda János, 1827–1897. 241–247. A korszak többi költői. 248–259. A korszak drámairodalma. 260–267. A korszak értekező prózája. 268–279. Időrendi áttekintés. Világirodalom. Magyar irodalom. 283–301.

Ism.: AGÁRDI Péter = TársSz, 1972. 5. 107–109.

ANTAL Gábor = ÉL, 1972. 11. 10.

FEKETE Sándor = Vság, 1972. 5. 119–121. [Ua.: FEKETE Sándor: Számadás az ünnepről. Régi viták – mai megközelítésben. Bp. Magvető K., 1975. 231–235.]

KABDEBŐ Lóránt = Napj, 1972. 11. 11.

KULIN Ferenc = Nszab, 1972. jan. 25. 7.

VERES András = ALitt, 1972. 1–2. 211–218. [Németül.] [Ua. magyarul: VERES András: Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére. Bp. Magvető K., 1979. 447–461. (Elvek és utak.)]

4. Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. Magvető K., 1976. 560, [1] p. (Elvek és utak.)

Tart.: Létharc és nemzetiség. Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után. 7–41. [Ua.: 13. tétel, 452–473.; 112.

tétel.] A romantika alkonyán – a pozitívizmus árnyékában. A pozitívizmus néhány műfaji és poétikai következménye a lírában és a regényben. 42–84. [Ua.: 13. tétel, 394–420.; Rövidített változat: 138. tétel.] A kiábrándultság hanghordozása. A romantikát lezáró lírai forduló néhány vonása. 85–108. [Ua.: 13. tétel, 421–435.; 118. tétel.] Két korszak határán. Madách évfordulójára. 109–152. [Madách Imre.] [Ua.: 13. tétel, 93–113.; 137. tétel.] A szabadságvágy és a determinációtudat kövei között. Friedrich Hebbel, a századközép lírikusa. 153–165. Az irodalomtörténeti pozitívizmus magyar mintaműve. Riedl Frigyes Arany-monográfiája. 166–195. [Arany János.] Egy gondolkozó arcképének változásai. Friedrich Nietzsche válogatott művei. 196–210. [Ua.: 13. tétel, 488–496.; 143. tétel.] Választás és vérség. Babits nemzetudatának néhány vonásáról. 211–224. [Babits Mihály.] [Ua.: 140. tétel.] A szaktudományba menekülő értelmiségi megméretése. Elias Canetti: Káprázat. 225–235. [Ua.: 136. tétel.] Fejezetek az irodalomkritika történetéből a kiegyezés után. 236–335. [Toldy István. 304–309. Arany László. 309–320. Asbóth János. 320–333.] A demokrácia, az egyéniség és a „kozmpolitizmus” jegyében: a Figyelő és köre. A polgári realizmus kritikai kezdeményezőinek egy felemás csoportja. 336–390. [Ua.: kisebb változtatással: 94. tétel.] A rendszeres irodalomtörténeti munka első hazai folyóirata. A hetvenöt esztendő Irodalomtörténeti Közlemények. 391–413. [Ua.: 127. tétel.] A jozefinista illúzió fölsvillantása 49 után. A Pesti Napló kezdeti szakasza. 414–444. [Ua.: 40. tétel.] Arany folyóiratainak világirodalmi tájékozódásáról. 445–468. [Arany János. Szépirodalmi Figyelő. Koszorú.] [Ua.: 80. tétel.] Az ódához emelt dal. Petőfi: Itt van az ősz, itt van újra... 469–485. [Petőfi Sándor.] [Ua.: 5. tétel, 116–137.; 10. tétel, 116–137.; 13. tétel, 23–33.; 130. tétel.] A szenvedés verse. Az egyensúly művészete – az egyensúly megtartása. Babits: Balázsolás. 486–508. [Babits Mihály.] [Ua.: 5. tétel, 211–240.; 10. tétel, 211–240.; 12. tétel, 142–167.; 13. tétel, 194–207.; 162. tétel.] Tragikumba hajló tragikomikum. Bródy Sándor: Rembrandt eladja a holttestét. 509–517. [Ua.: 13. tétel, 388–393.; 125. tétel.] Barátság és alkotás. Kölcsey levelezésének néhány irányzati és jellemrajzi vonása. 518–534. [Kölcsey Ferenc.] [Ua.: 142. tétel.] Az elődök számbavételének haszna. Egy Kafka-előd a fekete-sárga birodalom alkonyán. 535–539. [Alfred Kubin.] [Ua.: 109. tétel.] Kafka

kapcsán két kérdésről: értelmezni – vagy prófétálni? 540–543. [Werner Kraft: Suhrkamp.] A lázadás művészete századunk elején. Német grafika 1910–1930. 544–548. [Szépművészeti Múzeum.] [Ua.: 120. tétel.] Kihívás és felszólítás. Három német grafikus a századelőről. 549–552. [Käthe Kollwitz, George Grosz, Horst Stempel.] [Kulturális Kapcsolatok Intézete.] [Ua.: 110. tétel.] Szecesszióból az expresszionizmus felé. Egon Schiele – regényében. 553–556. [Siegfried Freiberg. Ihr werdet es sehen...] Utószó. 557–561.

- Ism.: ÁDÁM Péter = HungPEN, 1977. 18. 124–125.
 A[NTAL] G[ábor] = MNemz, 1977. febr. 27. 13.
 DÁVIDHÁZI Péter = Lit, 1977. 1. 137–147.
 EgyL, 1977. 2. 4.
 F[ALUS] R[óbert] = Nszab, 1976. nov. 2. 7.
 IMRE László = Ttáj, 1977. 11. 102–104.
 KABDEBÓ Lóránt = Kort, 1977. 9. 1497–1498.
 KISS Endre = MFilSz, 1978. 5. 692–695.
 KISS Ferenc = ÉL, 1977. 2. 10. [Ua.: KISS Ferenc: „Fölrepülni rajban...” Bp. Szépirod. K., 1984. 395–399.]
 KOROMPAY H. János = It, 1978. 3. 848–855.
 KULCSÁR SZABÓ Ernő = Vság, 1977. 4. 100–103.
 PÓK Lajos = Kvilág, 1977. 2. 8.
 POMOGÁTS Béla = MH, 1976. dec. 5. 10. [Ua.: IrodSzle, 1977. 3. 278–279.]
 SÓTÉR István = Újl, 1977. 9. 96–99. [Ua.: SÓTÉR István: Félkör. Tanulmányok a XIX. századról. Bp. Szépirod. K., 1979. 593–598.; német nyelven: SÓTÉR István = ALitt, 1977. 3–4. 403–405.]
 VEKERDI László = ItK, 1978. 1. 112–117. [Ua.: Je, 1978. 6. 564–569.]
 WÉBER Antal = Kr, 1977. 3. 24–25.
 ZAPPE László = Nszab, 1977. febr. 2. 7.

5. 11 vers. Verselemzések, versértelmezések. Bp. Tankvk., 1977. 281 p.
 Tart.: Az önmegszólító verstípusról. 5–70. [Ua.: 1. tétel, 621–670.; 9. tétel, 103–168.; 10. tétel, 5–70.; 13. tétel, 264–296.; 77. tétel.] A könyörgés artikulációja, a reménység jegyében. Balassi Bálint: Adj már csendességet... 71–101. [Ua.: 7. tétel, 234–258.; 10. tétel, 71–101.; 13. tétel, 358–373.; 190. tétel.] A fájdalom kiáltása. Kölcsey: Elfojtódás. 102–115. [Kölcsey Ferenc.] [Ua.: 1. tétel, 718–

728.; 10. tétel, 102–115.; 13. tétel, 374–380.; 99. tétel.] Az ódához emelt dal. Petőfi Sándor: Itt van az ősz, itt van újra... 116–137. [Ua.: 4. tétel, 469–485.; 10. tétel, 116–137.; 13. tétel, 23–33.; 130. tétel.] Távolodás a romantikától egy összetettebb személyesség jegyében. Elegiko-óda, meditáló vers, epigrammatikus zárással. 138–176. [Arany János.] [Ua.: 7. tétel, 259–289.; 10. tétel, 138–176.; 13. tétel, 64–81.; 175. tétel.] A nyugalom vágyának egyetemesítése. Vajda János: A yaáli erdőben. 177–188. [Ua.: 1. tétel, 729–737.; 10. tétel, 177–188.; 13. tétel, 381–387.; 105. tétel.] Hasonlóság, hasonlat, példázat. Egy Babits-vers néhány tanulsága. 189–210. [Babits Mihály: Ősz és tavasz között.] [Ua.: 1. tétel, 700–717.; 10. tétel, 189–210.; 91. tétel.] A szenvedés verse. Babits: Balázsolás. 211–240. [Babits Mihály.] [Ua.: 4. tétel, 486–508.; 10. tétel, 211–240. 12. tétel, 142–167.; 13. tétel, 194–207.; 162. tétel.] Még, már, most. József Attila egy kései verstípusáról. 241–277. [Talan eltűnök hirtelen...] [Ua.: 1. tétel, 671–699.; 9. tétel, 169–206.; 10. tétel, 241–277.; 13. tétel, 297–314.; 102. tétel.] Utószó: 279–281.

Ism.: BALOGH Ernő = Ttáj, 1978. 5. 90–92.

ERDŐDY Edit = HungÉrt, 1979. 1. 92–93.

JUHÁSZ Erzsébet = Híd, 1978. 5. 669–671.

KABDEBŐ Lóránt = Kort, 1978. 7. 1160–1162.

KARTAL Zsuzsa = MNemz, 1977. nov. 4. 4.

M[ÁTYÁS] I[stván] = Kvilág, 1977. 10. 4.

NOBEL Iván = PedSz, 1979. 5. 469–471.

REISINGER János = ÚjJ, 1979. 12. 110–113. [Ua. német nyelven = ALitt, 1980. 1–2. 213–217.]

6. Az egyensúly elvesztése. A német romantika. Bp. Magvető K., 1978. 151, [1] p. (Gyorsuló idő.)

Tart.: 1. Nagy forduló vagy örök magatartás, visszatérő vagy korszakirány. 5–8. 2. Az ellentmondások hálójában – a fölordó dialektika vágyában. 8–9. 2.a) A német polgári értelmiség visszás helyzete a párizsi forradalmak és a császárság korában. 9–12. 2.b) Kettősség a klasszicizmus emberi ideálképe és a megvalósuló polgári világ között. 12–15. 2.c) Kétség és kritika a létmagyarázó értelem erejével szemben. 16–20. 2.d) Küzdelem a klasszikáért – küzdelem a klasszika ellen. 21–28. 3.1. A „jénai” romantika: harc a lélek különböző területeinek, a tudat különböző mezőnyeinek új egységéért és egyensúlyáért. 28–66. 3.2. A „heidelbergi” ro-

mantika: kétélű közösségi megoldás: a nép és nemzet egyenlősítése és fölcserélése. 66–100. 3.3. A berlini romantika: önironiából a satirikus önkritika, nosztalgiából a túlérlelttség felé. 101–125. 3.4. A záró korszak: kismesterek „kisemberi” költészete: a romantika eszközeinek átformálása a realizmus céljaira. 126–144. 4. Összegzés: a német romantika az evilági ember lelki ellentmondásainak s dialektikus egyensúlytörekvéseinek művészete. 145–149.

- Ism.: BATA Imre = Nszab, 1978. júl. 18. 7.
 FÖLDÉNYI F. László = Vság, 1978. 10. 101–103.
 SIPOS Lajos = Közn, 1979. 2. 13.
 SZEGEDY-MASZÁK Mihály = MH, 1978. aug. 27. 10.
 SZÉLL Zsuzsa = Vil, 1979. 2. 120–123.
 – vk – = Kr, 1979. 5. 37.
 WALKÓ György = Nagyv, 1978. 10. 1563–1565.

7. Küllő és kerék. Tanulmányok. Bp. Magvető K., 1981. 650, [1] p. (Elvek és utak.)

Tart.: Integritás, ideológia, irodalom. Ideológia és irodalom néhány kérdése a kiegyezés után. 11–36. [Ua.: 13. tétel, 436–451.; 216. tétel.] Életképforma és regény. A Jókai-olvasás állomásai. 37–58. [Jókai Mór.] [Ua.: 13. tétel, 114–126.; 154. tétel.] A szerkesztő s a kritikus Arany. 59–69. [Arany János.] [Ua.: 13. tétel, 57–63.; 238. tétel.] Nagyváros, színház, színházkritika. Rákosi Jenő liberálnacionalista köre. 70–84. [Ua.: 220. tétel.] Defenzió a hatalom fogságában. Gyulai Budapesti Szemlé-je, a Budapesti Szemle Gyulaija. 85–115. [Gyulai Pál.] [Ua.: 152. tétel.] A magyar irodalomtörténetírás első iskolája. A Philológiai Közlöny és Heinrich. 116–149. [Heinrich Gusztáv.] [Ua.: 191. tétel.] A peremsors tudattorzítása. Védekező humor – kibékítő belátás: az értekező Reviczky. 150–172. [Reviczky Gyula.] [Ua.: 199. tétel.] A meditáló magányossága. Péterfy – görög tanulmányai tükrében. 173–189. [Péterfy Jenő. Elhangzott az Ókortudományi Társaság 1979. évi tavaszi ülésén.] [Ua.: 218. tétel.] A tragikum vállalása. Expresszionisztikus jegyek Ady kései költészetében. 190–205. [Ady Endre.] [Ua.: 180. tétel.] A románcostól a tragikusig. Műfajváltás és szemléletalakulás Kosztolányinál. 206–221. [Kosztolányi Dezső.] [Ua.: 205. tétel.] A „nemzeti klasszicizmus” mestere – a „nemzeti klasszicizmus” tanítványa. Horváth János és a XIX.

század. 222–233. [Elhangzott az Akadémia emlékülésén.] [Ua.: 13. tétel, 474–481.; 201. tétel.] A könyörgés artikulációja, a reménység jegyében. Balassi Bálint: Adj már csendességet. 234–258. [Ua.: 5. tétel, 71–101.; 10. tétel, 71–101.; 13. tétel, 358–373.; 190. tétel.] Távolodás a romantikától egy összetettebb személyesség jegyében. Elegiko-óda, meditáló vers, epigrammatikus zárással. 259–289. [Arany János.] [Ua.: 5. tétel, 138–176.; 10. tétel, 138–176.; 13. tétel, 64–81.; 175. tétel.] Megvilágosodás és korforduló. A „heurékás” élményű vers és a századvég. 290–315. [Friedrich Nietzsche: Ecco homo. Komjáthy Jenő: A homályból.] [Ua.: 10. tétel, 299–330.; 232. tétel.] Interpretáció és elemzés. 316–327. [Ua.: 13. tétel, 350–357.; 157. tétel.] Művelődéstörténet – irodalomtörténet – történetírás. 328–339. [Ua.: 204. tétel.] Irodalomtudomány és közművelődés: mezőnyök, módszerek, mediátorok. 340–352. [Ua.: 451. tétel.] Vallás és költészet. A szimbolizmus befogadásának eszmei előkészítéséhez: a fél- és újkantiánus Fr. A. Lange költészetfelfogása. 353–374. [Ua.: 174. tétel.] A tragikum kérdése a pozitívizmus korában. 375–386. [Ua.: 210. tétel.] A speciális vizsgálódások szükségéről és jogosultságáról. 387–395. [Ua.: 236. tétel.] A tankönyvírás nyomorúsága. 396–407. [Ua.: 195. tétel.] Hit, illúziók nélkül. Károlyi Mihály könyve. 408–416. [Ua.: 13. tétel, 482–487.; 185. tétel.] Értékek közvetítője. Vázlat Rónay Györgyről. 417–422. [Ua.: 200. tétel.] Budapest az irodalomban. 423–440. [Ua.: 166. tétel.] A magyar irodalom története. 1849–1905. [Szerk. Király István, Pándi Pál, Sőtér István.] 441–471. [Ua.: 63. tétel.] Kitérés és kizárulás. Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. 472–483. [Ua.: 187. tétel.] Nyelv és stílus. Zolnai Béla könyve, Bp. 1957. 484–496. [Ua.: 45. tétel.] Kritikus számadás. Komlós Aladár könyve, Bp. 1977. 497–501. [Ua.: 188. tétel.] Az újragondolás és korrekció ösztöne. Barta János: Költők és írók, 1966. 502–508. [Ua.: 89. tétel.] Az életmű és személyiség rétegeinek kölcsönviszonya. Keresztury Dezső Arany-monográfiája, 1967. 509–514. [Ua.: 84. tétel.] József Attila élete és pályája 1923–1927. Szabolcsi Miklós: Érik a fény, 1977. 515–522. [Ua.: 208. tétel.] Megértő tárgyyszerűség. Rába György: Szabó Lőrinc, 1972. 523–529. [Ua.: 161. tétel.] Magyar nyelvű Krleža-monográfia. Bori Imre: Miroslav Krleža, Újvidék, 1976. 530–533. [Ua.: 203. tétel.] A képzelet bátorsága – patetikus pózzal. André Malraux: Az obszidián fej, Bp. 1972. 534–537. [Ua.:

186. tétel.] Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 538–541. [Ua.: 124. tétel.] Túl a szecesszió, az önismeret realitásának útján. Wyspiański-kiállítás Budapesten. 542–546. [Ua.: 211. tétel.] Századfordulói látlelet a művelt hazai értelmiség ízléséről. Szecessziós bútorkiállítás az Iparművészeti Múzeumban. 547–551. [Ua.: 173. tétel.] Egy nagy plasztikai kultúra alkotó emlékezete. G. Manzù kiállítása. 552–555. [Giacomo Manzù.] [Ua.: 153. tétel.] Martin Heidegger halálára. 556–561. [Ua.: 13. tétel, 497–500.; 170. tétel.] Búcsúszó Hajnal Anna sírjánál. 562–566. [Ua.: 179. tétel.] Zolnai Béla, 1890–1969. 567–572. [Ua.: 106. tétel.] Zimándi P. István, 1909–1973. 573–574. [Ua.: 141. tétel.] Rónay György, 1913–1978. 575–577. [Ua.: 206. tétel.] Az irodalomtudományi munka helyzetéről. 578–604. [Az összefoglalás az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának s az Oktatási Minisztériumnak felkérésére készült. Rövidített változat.] A XIX. századi irodalomtörténeti kutatások helyzetéről. 605–617. [Ua.: 178. tétel.] Egy dunántúli falu keresztnévanyaga 1790 óta. 618–645. [Ua.: 21. tétel.] Utószó. 646–651.

Ism.: ANTAL Gábor = MTud, 1982. 5. 402–404.

BALASSA Péter = ItK, 1985. 1. 119–123. [Ua.: BALASSA Péter: A látvány és a szavak. Esszék, tanulmányok, 1981–1986. Bp. Magvető K., 1987. 27–37.]

BATA Imre = Nszab, 1981. máj. 12. 7.

BUDAI Katalin = ÉI, 1981. 34. 10.

FENYŐ István = ÚjI, 1981. 12. 103–110.

IMRE László = Som, 1982. 2. 102–104.

KOVÁCS Kálmán = Kort, 1982. 4. 653–654.

KULCSÁR SZABÓ Ernő = Vság, 1981. 10. 104–106. [Ua.: KULCSÁR SZABÓ Ernő: Műalkotás – szöveg – hatás. Bp. Magvető K., 1987. 542–549. (Elvek és utak.)]

RÁBA György = Je, 1982. 3. 271–276.

SZAKOLCZAY Lajos = HungÉrt, 1983. 3–4. 137–139.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály = MH, 1981. júl. 24. 6.

VEKERDI László = Ttáj, 1981. 11. 74–79.

8. A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegészéstől a századfordulóig. Bp. Akadémiai K., 1981. 428, [1] p. (Irodalomtudomány és kritika.)*

Tart.: Első szakasz: A keresés korszaka a kiegészés után. I. Bevezetés.

1. Néhány elvi megjegyzés a tárgyról és a módszerről. 13–15. 2. A kritika, az értelmiség és az ideológia viszonyáról. 15–17. II. Az irodalom állapota 1867 körül, néhány vonással. 18–20. III. A keresés korszakának nemzedékei, csoportjai és irányai. 1. A szembenállás első mozdulata: nemzedéki megmozdulás a természetelvűség és a személyesség jegyében. 21–28. 2. A közönség az irodalom és kritika szemszögéből a kiegészés utáni esztendőben. 28–29. a) Budapest új szerepe és olvasóközönsége. 29–32. A főváros értelmiségének rétegzettség. 32–36. A birtokosság közömbössé válása az irodalom ügye iránt. 36–39. Újságolvasó közönség – irodalomolvasó közönség. 39–42. b) A világirodalmiság hiányérzete és vágya a fiatal értelmiségben. 43–49. 3. A hetvenes évek irányzati csoportjai. 49–51. a) Az etatisták csoportja. 51–53. A csoport pozitívista tanultsága. 53–55. Felfogásuk pozitívista alapelemei: kiválasztódás, létharc, érdek, szervesség. 55–60. Viszonyuk a szocialista eszmékhez. 60–63. Irodalomeszmény és pozitívizmus. 63–68. Három felfogástípus a csoportból: Toldy Istváné, Arany Lászlóé, Asbóth Jánosé. 68–92. b) A liberális polgári individualizmus hívei. A Figyelő, a fiatal polgári értelmiség lapja. 93–95. A lap szerzői színképe; főbb kérdéskörei; felfogásuk a társadalom és a művészet jelenének kilátásairól. 95–100. Nemzeti elv és kozmopolitizmus; költő és nemzet; nemzeti költészet és provincializmus. 100–105. Világfájdalom, realizmus, eszményítés; disszonancia, determináció, lélektan; pozitívizmus, impresszionizmus, hangulat. 105–113. Költészet és tudomány; költészet és demokrácia. 113–116. Művelődéstörténet és összehasonlító irodalomtörténet. 116–119. Elméleti és ízlésbeli fáziskülönbségük: balsikerük a gyakorlati kritika terén; Endrődi kiemelése. 119–123. [Endrődi Sándor.] A Figyelő és a Budapesti Szemle viszonya; kapcsolódásuk Aranyhoz és elkülönülésük tőle; a Világrend-elvű eszményítés rombolása. 124–127. [Arany János.] c) A polgári térnyerés prakticistái. Politikai és társadalmi törekvé-

* A kötetben megjelent tanulmányok, tanulmányrészletek jelentős hányada olvasható N. G. B. más köteteiben, folyóirat tanulmányaiban, azok hosszabb-rövidebb részeként, más összefüggésben. Ezért egybevetésüket nem tartottuk szükségesnek.

seik: expanzív polgári nacionálliberalizmusuk. 128–130. Pragmatizmusuk és utilitarizmusuk. 130–132. Kritika a polgári tematika s a polgári szórakoztatás szemszögéből. 132–136. d) Felelet a túlélő népnemzeti elv oldaláról: Gyulai magatartása. [Gyulai Pál.] A Szemle jellege és tekintélye. 136–139. A Szemle és a pozitivista tudományosság. 139–141. A Szemle társadalomképe: romantikus nemzeti liberalizmus. 141–143. Gyulai bírálatainak eredete: egy ábrándhit foglya, csalódottja és hívője. 144–147. Gyulai dilemmája: színvonaligénye és érzéketlensége a kor problémái iránt. 147–151. [Gyulai Pál.] A liberális örökség tanúságtévője kései remekeiben. 151–157. e) A visszaszoruló polgári törekvések lehetősége: a szaktudományok pozitivista megalapozása és megerősítése. 157–160. f) A magyar irodalomtörténetírás első iskolája. Egyetemes Philológiai Közlöny. Kettős indulás; az első: magas igény és gyenge helyzetismeret: epigon megvalósulás. 161–164. A második alapítás; a reálpolitikus szervező, a szabadkőműves szellemű ember, a céltudatos szerkesztő: Heinrich. 164–166. [Heinrich Gusztáv.] Egy kitérő; válaszüton: interpretációs tudomány vagy csak textológiai filológia. 166–168. A Közlöny iskolázásának három fokozata; a tudományos kutatás európai fegyelmének és normáinak követelménye; a nemesi-nemzeti liberalizmus történelemigényének kiaknázása és átjatszása. 168–169. A hazai középkor-, a latinitás- s az irodalmi-művelődéstörténeti kutatások fellendítése. 170–172. A súlypont végleges áthelyezése a magyar irodalom anyagföltárására és kritikájára s a magyar irodalom művelődéstörténetére. 172–173. A Közlöny tudományosságának arculata; viszonya az előd és kortárs publikációs típusokhoz. 173–175. Heinrich történet- és tudományszemléletének nyugati rokonai. 175–176. [Heinrich Gusztáv.] Az uralkodó hazai felfogások és a Közlöny; Toldy és Heinrich; az Arany-kör és Heinrich. 176–179. [Toldy Ferenc, Heinrich Gusztáv.] A keretek megteremtője: a tudományszervező, a tudós nevelő, a módszerközvetítő, a felkészítő. 180–182. Összegzés: Wissenschaft eines Unpolitischen? – Wissenschaft eines Halbpolitischen. 182–184. Második szakasz: Kísérlet a kiegyensúlyozásra: a tragikum-vita. I. Viszonylagos stabilizálódás – viszonylagos prosperitás. 187–190. II. Beöthy műve [Beöthy Zsolt.] Beöthy művének jellege és jelentése. 191–192. Beöthy forrásai, műveltségének, stílusának, egyéniségének né-

hány vonása. 192–196. Egyéniség, bűn, világrend, kereszténység, gondviselés. 196–201. Történeti fejlődés, közmeggyőződés, szerveség, nemzeti önelvűség. 201–204. Tragikum és történelem, determinizmus és erkölcsi szabadság, katarzis és didakszis. 204–207. Tragikumfelfogásának társadalmi-történeti jelentése; irodalmi kritikai konzekvenciái; helye. 207–213. III. Rákosi műve [Rákosi Jenő.] Jellege és alapgondolata. 214–215. A tragikum származtatása: az emberiség kettéosztása tragikumra alkalmasok s tragikumra alkalmatlanok, nagyok és közepesek táborára. 215–216. A közepes ember viszonya a tragikushoz; a tragikum történeti szerepe. 216–217. Világrend és harmónia, bűn és büntetés, közember és tragikum. 217–219. Rákosi felfogásának történeti, társadalmi jelentése; a kiegészítő reformista polgár védírata. 219–220. Rákosi felfogása s a kor nyugati áramlatai. 220–224. Az utánzás-elv kétféle jelentése; a művészet kettéosztása. 224–228. IV. Péterfy tanulmányai [Péterfy Jenő.] Keletkezés- és kiadáskörülményeik. 229–231. A tragikum lélektani származtatása és leírása; a tragikus érzés mint kiindulás. 232–234. A tragikum jelentése és szimbolikus jellege. 234–236. Tragikumfelfogásának életérzésbeli forrásai; a gyengeség, a kiszolgáltatottság, a veszélyeztetettség, a semmisség érzése. 236–238. Tragikumfelfogásának világképi indítékai. 238–239. Tragikumfelfogásának társadalmi alapja és jelentése: a prosperitás és hazugság ellentmondása, a kívül maradt tisztességesek tiltakozása. 239–241. Tragikumfelfogásának kritikátörténeti jelentősége és jelentése. 241–242. Új műfaji és témátípusok befogadása; a műfaji tipizálás és történeti periodizálás egyik lehetséges alapja: a megformálás. 242–243. A közös korélmény különbsége mint kiindulás és magyarázat; a művészet önelvű belső fejlődése; az érzéstörténet mint másik fő tipizálási és korszakolási szempont. 243–245. Az esztétikai jelenség önelvűségének követelménye. 245–247. Szakítás a harmónia-követelménnyel, az eszményítéssel és a liberális teleológiával. 247–251. A nagyobb reflektáltság s az önirónia követelménye. 252–257. V. A három felfogás szembesítése és elhelyezése. 258–261. Harmadik szakasz: A kizárultak korszaka. I. Erőtlen társadalmi inspiráció a kritikában – erős irodalmi művelődés a társadalomban. 265–271. II. A korszak jelentősebb irodalmi gondolkodóinak felfogása. 1. Az individualitás messzianizmusa – az individualitás desperációja: Reviczky Gyula. 272–

273. A kinyilvánítás gesztusa; az egyetemes kérdések és a végleges válaszok naiv embere; eszmék és tételek gondolkodás helyett. 273–276. Belátás és eszmélkedés, humor és magatartás; belátás és gondolkodástörténet, humor és művészet. 276. A tapasztalati s az eszméleti szubjektivizmus egybefonódása a meghatározottság szorításában. 277–278. A determináció szorítása s a kitörés kísérlete az alanyiség, a személyesség s az egyéniség irányában. 278–280. A belső igazság igénye, az értékteremtés vágya; Schopenhauer védelme és korrekciója. 280–281. [Arthur Schopenhauer.] Pesszimizmus és Világrend; pesszimizmus és ellenzékiesség, humor és fölülelkedés. 281–282. A közvetítő mezőny hiánya az egyetemes „örök” emberi tulajdonságok és a konkrét történeti viszonyok között. 282–284. A nemzeti liberális eszmék nullpontja, az individualista liberális magatartás origója. 284–286. A belátó humor mozgáster: a személyiség érzelmi védelme s a különállás kijelentése. 286–287. 2. Menekülés a magány patológiájából a történeti és alkotói determinizmus fatalizmusába: Bodnár Zsigmond. 287. Az alulról jött nem alkalmazkodó keserves életútja. 287–288. Reménytelen szerkesztő, az aufklárista hagyomány s a szcientizmus jegyében. 288–289. Történelembölcselete: a pozitívizmus korrekciója újhegelianus elemekkel. 289–292. Irodalomszemlélete, műfaj- és irányzatelmélete az akció-reakció elve alapján. 292–293. Intellektusának esése – agresszivitásának emelkedése; utolsó fölvilágosításai; az örök körforgás elve. 293–295. 3. Az esztétikai autonómiáért, egy evolúciós történetfilozófia jegyében: Péterfy Jenő. A nagy európai s hazai esztétikai örökség birtokosa. 295–296. Indulása: zenekritikái; a még hiányzó összpontosítás. 296–297. Dramaturgiai felfogása; a folyton átfogalmazandó műfaj; a konfliktus lélektani volta. 297–298. Törvényszerű és véletlen; törvényszerű és dialektika. 299–300. Bölcseleti, világnézeti tájékozódásának művelődési forrásai s társadalmi indítékai. 300–302. Különbsége magyar elődeihez képest. 302–303. Kritikusi módszere: beleélés és síkváltás; egy a nézők közül: szerepjátszás. 304–305. Esszéi Eötvösről, Keményről és Jókairól: sors és személyiség valóságtörvényei, történetiségükben esztétikai módon megragadva. 305–310. [Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai Mór.] Esszéstíjlének egyensúlyjátéka: a szigorú tárgyiség s a fegyelmezett önkifejezés ötvözete. 311–312. Viszonya Taine-hez, a pozitívizmushoz s Rankéhoz.

313–314. [Hippolyte Taine, Leopold Ranke.] Európai együteműsége: a neo-irányzatok rokona. 314–316. Viszonya a Budapesti Szemléhez s kortársaihoz: a menedék elfogadása a liberalizmus jegyében. 316–318. Magányossága; küzdelme az éltető társasságért; rezignációja. 318–323. 4. Az irodalomtörténeti pozitívizmus magyar mintaműve: Riedl Frigyes Arany-monográfiája. [Riedl Frigyes: Arany János.] Az esszé Riedlnél: az egyeztetés műfaja. 323–324. Szemléletének első góca: Gyulai öröksége. 325–327. [Gyulai Pál.] Szemléletének második góca: „a század pesszimizmusa”. 327–328. Egy kitérő: néhány adalék Riedl élethangulatához és egyéniségéhez. 328–330. Pesszimizmus és pozitívizmus. 330–331. Védekezés és beilleszkedés. 331–333. Az egység sugalmának eszközlői. 333. Egy közbevetés: Riedl és Taine viszonyáról. 333–334. [Hippolyte Taine.] Életképszerűség és axiomatikus-ság, stílkeverés és összehasonlítás. 335–337. Jellemrajz és műelemzés. 337–339. Az Arany-irodalom és Riedl, a közönség és Riedl. 339–341. Kitekintés az Arany-könyvből a pálya egészére. 341–344. 5. Kísérlet a kisajátított evolúciós tanok „természetbölcseleti” meghaladására: Palágyi Menyhért. Ellenzékiek és újítkó harcos fegyvertársa a kritikában, retrográd nézetek előfutára az elméleti gondolkodásban. 344–345. Filozofikus, természettudományos műveltsége, kritikai ösztöne, szövetségkeresése, szervező hajlama. 345–346. Küzdelme új irodalomtörténeti értékrendért s új kritikai értékszempontokért a városiasság, filozofikusság és közéletiség jegyében. 346–348. „Örök törvények” keresése az individualitásban a kisajátított történeti s közösségi „igazságok” helyébe. 348–351. 6. A bölcseleti reflektáltság s a személyes hitelű gondolatiság jegyében az előíró kritika ellen: Komjáthy Jenő. 351–353. 7. A morális ítélkezés sérelmi indulattá torzulása: Tolnai Lajos. 353–356. 8. A rendszeres irodalomtörténeti munka első hazai folyóirata. Irodalomtörténeti Közlemények. 356. A közvélekedés igazsága és veszélyei. 356–358. A lap tárgyi történetének vázlatos főbb mozzanatai. 358. A lap alapításának helyzete: küzdelem az értelmiségért. 358–359. Ballagi bukása: a nemzetkarakterológiai szellemű tárgytörténet erőfölénye. 359–360. [Ballagi Aladár.] A „névtelenek” folyóirata, a részletkutatások gyűjtőpontja. 360–362. A két mentor: Heinrich és Szilády. 362–365. [Heinrich Gusztáv, Szilády Áron.] A művelődéstörténet, nemzetjellemtan, pozitívizmus és filológia Szilády

szemléletében. 365–366. Szilády módszere; tanultság és egyéni invenció. 366–367. Szilády szemléletének szelektáló szerepe. 367–368. Heinrich tudósi egyéniségének néhány vonása. 368–369. A magyar tárgy történet kialakítója. 369–371. A folyóirat további szerepe a magyar irodalomtudományban. 371–373. 9. Konzervatív szintézis, a kiválasztódástan, a nemzetkarakterológia, a restaurációs liberalizmus jegyében: Beöthy Zsolt. A birtokosi rend művelődési-irodalmi reprezentálója. 373–374. A kezdő kritikus és irodalomtörténész: a tehetséges tárgyszerű tájékoztató. 374–377. Szintézisének kettős alapja: a romantikus nemzetjellemtani küldetéstudat és a pozitivisták kiválasztódástan. 377–378. A magyar lélek, a magyar faj alaptulajdonságai. 378–379. Felfogásának társadalmi-közéleti mozgatója: a Nemzeti egység. 379–380. Történelem- és irodalomszemléletének nacionalizmusa: az elválasztó nemzeti különlényeg előtérbe állítása. 380–382. Az előíróan normatív nemzetjellemtan hatása a nemzeti értékrend és művelődés alakításában. 382–384. III. A közönség és kritika, a társadalom és művelődés fölkészítése a nyílt konfrontációkra. 385–393. Irodalom. 395–411. Die wichtigsten literaturkritischen Strömungen in Ungarn in dem Zeitalter des Positivismus. Zusammenfassung. 413–421. Névmutató. 423–429.

Ism.: FALUS Róbert = Nszab, 1981. szept. 15. 7.

MÁTYÁS [István] = Nszava, 1981. szept. 10. 6.

POMOGÁTS Béla = Közn, 1981. 42. 25.

SÓTÉR István = Kort, 1982. 4. 648–652. [Ua. német nyelven = ALitt, 1982. 3–4. 423–428.]

SZABÓ Zoltán = NyelvIrodKözl, 1982. 1–2. 169–171.

SZAJBÉLY Mihály = HungÉrt, 1983, 3–4. 139–141.

VERES András = ItK, 1985. 1. 116–119.

9. 7 kísérlet a kései József Attiláról. Bp. Tankvk., 1982. 260 p.

Tart: A pszichologizmus ellen, a pszichológia mellett. József Attila kritikai és elméleti gondolkodásának néhány vonása. 5–34. [Ua.: 13. tétel, 250–263.; 235. tétel.] A kimondás törvénye. A kései József Attila világképe és poétikája. 35–69. [Ua.: 11. tétel, 314–341.; 13. tétel, 232–249.; 227. tétel.] A semmi sodra ellenében. Egy, a kései József Attila költészetében fontos kérdéskör. 70–102. [Ua.: 237. tétel.] Az önmegszólító verstípusról. 103–168. [Ua.: 1. tétel, 621–670.; 5. tétel, 5–70.; 10. tétel, 5–70.; 13. tétel, 264–296.;

77. tétel.] Még, már, most. József Attila egy kései verstípusáról. 169–206. [Talán eltűnök hirtelen...] [Ua.: 1. tétel, 671–699.; 5. tétel, 241–277.; 10. tétel, 241–277.; 13. tétel, 297–314.; 102. tétel.] A klasszikus óda megújításának mesterpéldája. József Attila: A Dunánál. 207–228. [Ua.: 10. tétel, 357–373.; 11. tétel, 342–359.; 13. tétel, 315–325.; 248. tétel.] Az imitációs versalkotás egy példája. Az a szép, régi asszony. 229–254. [Ua.: 10. tétel, 331–356.; 11. tétel, 360–381.; 13. tétel, 326–338.; 246. tétel.] Utószó. 255–259.

Ism.: DÉSI Ábel = 7Nap, 1982. 42. 13.

FÜLÖP László = It, 1984. 1. 177–181.

GYERTYÁN Ervin = Kr, 1983. 6. 30–31.

MAGYARI Imre, D. = Közn, 1982. 36. 13.

TAMÁS Attila = ItK, 1984. 2. 253–255.

TVERDOTA György = HungÉrt, 1984. 3–4. 132–133.

10. 11+7 vers. Verselemzések, versértelmezések. 2. bőv. kiad. Bp. Tankvk., 1984. 423 p.

Tart.: Az önmegszólító verstípusról. 5–70. [József Attila.] [Ua.: 1. tétel, 621–670.; 5. tétel, 5–70.; 9. tétel, 103–168.; 13. tétel, 264–296.; 77. tétel.] A könyörgés artikulációja, a reménység jegyében. Balassi Bálint: Adj már csendességet... 71–101. [Ua.: 5. tétel, 71–101.; 7. tétel, 234–258.; 13. tétel, 358–373.; 190. tétel.] A fájdalom kiáltása. Kölcsey: Elfojtódás. 102–115. [Kölcsey Ferenc.] [Ua.: 1. tétel, 718–728.; 5. tétel, 102–115.; 13. tétel, 374–380.; 99. tétel.] Az ódához emelt dal. Petőfi Sándor: Itt van az ősz, itt van újra... 116–137. [Ua.: 4. tétel, 469–485.; 5. tétel, 116–137.; 13. tétel, 23–33.; 130. tétel.] Távolodás a romantikától egy összetettebb személyesség jegyében. Elegiko-óda, meditáló vers, epigrammatikus zárással. 138–176. [Arany János.] [Ua.: 5. tétel, 138–176.; 7. tétel, 259–289.; 13. tétel, 64–81.; 175. tétel.] Az elégiába forduló dal. Vajda János: A vaáli erdőben. 177–188. [Ua.: 1. tétel, 729–737.; 5. tétel, 177–188.; 13. tétel, 381–387.; 105. tétel.] Hasonlóság, hasonlat, példa-
zat. Egy Babits-vers néhány tanulsága. 189–210. [Babits Mihály: Ősz és tavasz között.] [Ua.: 1. tétel, 700–717.; 5. tétel, 189–210.; 91. tétel.] A szenvedés verse. Szertartásemlék mint versváz és verskeret. Babits: Balázsolás. 211–240. [Babits Mihály.] [Ua.: 4. tétel, 486–508.; 5. tétel, 211–240.; 12. tétel, 142–167.; 13. tétel, 194–207.; 162. tétel.] Még, már, most. József Attila egy kései verstípusáról. 241–277. [Talán eltűnök hirtelen...] [Ua.: 1. tétel, 671–

699.; 5. tétel, 241–277.; 9. tétel, 169–206.; 13. tétel, 297–314.; 102. tétel.] A fragment fölénye. Arany János: Balzsam-csepp; Még ez egyszer. 278–298. [Ua.: 11. tétel, 52–68.; 13. tétel, 82–92.; 262. tétel.] Megvilágosodás és korforduló. Két heurisztikus élményű vers. Friedrich Nietzsche: Ecce homo; Komjáthy Jenő: A homályból. 299–330. [Ua.: 7. tétel, 290–315.; 232. tétel.] Az imitációs versalkotás egy példája. József Attila: Az a szép régi asszony. 331–356. [Ua.: 9. tétel, 229–254.; 11. tétel, 360–381.; 13. tétel, 326–338.; 246. tétel.] A klasszikus óda újraalkotása. József Attila: A Dunánál. 357–378. [Ua.: 9. tétel, 207–228.; 11. tétel, 342–359.; 13. tétel, 315–325.; 248. tétel.] Az életremény és halálhívás vitája. Radnóti Miklós: Erőltetett menet. 379–393. [Ua.: 11. tétel, 382–393.; 265. tétel.] Az Apokalipszis közelében. Egy ősi műfaj újraalkotása. Pilinszky: Apokrif. 394–419. [Pilinszky János.] [Ua.: 11. tétel, 432–452.; 257. tétel.] Utószó. 420–423.

Ism.: CSAPODY Miklós = HungÉrt, 1986. 3–4. 143–144.

KOVÁCS Sándor Iván = Nszab, 1985. ápr. 16. 7.

11. Századutóról – századelőről. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. Magvető K., 1985. 612, [1] p. (Elvek és utak.)

Tart.: Kérdések a Buda halála körül. 7–39. [Arany János.] [Ua.: 263. tétel.] A Vadrózsa-pör és Arany. 40–51. [Arany János.] [Ua.: 269. tétel.] A fragment fölénye. 52–68. [Arany János.] [Ua.: 10. tétel, 278–298.; 13. tétel, 82–92.; 262. tétel.] A szigorú nemzeti költő. 69–78. [Arany János.] [Ua.: 268. tétel.] A személyiség mint érték a századvég magyar lírájában. 79–100. [Komjáthy Jenő.] [Ua.: 13. tétel, 143–155.; 278. tétel.] Az eszmélkedő, kései Mikszáth. 101–128. [Mikszáth Kálmán.] [Ua.: 13. tétel, 127–142.; 245. tétel.] A válságba jutott kisember írója: Petelei István. 129–138. [Ua.: 255. tétel.] „Az én falum” írója – „Az én falum” világa. 139–160. [Gárdonyi Géza: Az én falum.] [Ua.: 243. tétel.] Az élet profán liturgiája. Tömörkény István. 161–180. [Ua.: 242. tétel.] A lektúr magyar mestere. Herczeg Ferenc. 181–202. [Ua.: 249. tétel.] Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának óre: Eötvös Károly. 203–219. [Ua.: 259. tétel.] Szemközt egy legendával. Justh Zsigmond epikája. 220–236. [Ua.: 254. tétel.] Világkép és irodalomfölfogás Babits irodalomtörténetében. 237–264. [Babits Mihály. Akadémiai székfoglaló, elhangzott 1983. máj. 23-án.] [Ua.: 12. tétel, 3–31.; 13. tétel, 156–171.; 281. tétel.] Babits Mihály: Mint

- különös hírmondó. Szerep, vállalás, identifikáció. 265–281. [Ua.: 12. tétel, 102–122.; 13. tétel, 172–182.; 274. tétel.] Babits, a szabadtó. 282–291. [Babits Mihály.] [Ua.: 12. tétel, 168–177.; 270. tétel.] Az elgondolhatatlan álorcái. A szerep jelentősége Kosztolányi Szamadás-ában. 292–313. [Kosztolányi Dezső.] [Ua.: 13. tétel, 208–221.; 282. tétel.] A kimondás törvénye. A kései József Attila világgképéről és poétikájáról. 314–341. [Ua.: 9. tétel, 35–69.; 13. tétel, 232–249.; 227. tétel.] A klasszikus óda megújításának mesterpéldája. József Attila: A Dunánál. 342–359. [Ua.: 9. tétel, 207–228.; 10. tétel, 357–378.; 13. tétel, 315–325.; 248. tétel.] Az imitációs versalkotás egy példája. József Attila: Az a szép, régi asszony. 360–381. [Ua.: 9. tétel, 229–254.; 10. tétel, 331–356.; 13. tétel, 326–338.; 246. tétel.] A halálhívás és életremény vitája. Radnóti Miklós: Erőltetett menet. 382–393. [Ua.: 10. tétel, 379–393.; 265. tétel.] Erkölcsei autonómia – művészi autonómia. A Puszták népe műfaji kérdéseiről. 394–412. [Illyés Gyula.] [Ua.: 13. tétel, 339–349.; 260. tétel.] A magatartás kiküzdésének drámai versei. Illyés drámai monológjai. 413–424. [Illyés Gyula.] [Ua.: 273. tétel.] A termékeny nyugtalanság költője. Szabó Lőrincről, röviden. 425–431. [Ua.: 239. tétel.] Az Apokalipszis közelében. Pilinszky János: Apokrif. 432–452. [Ua.: 10. tétel, 394–419.; 257. tétel.] Németh Lászlóról – az „Utolsó széttekintés” alkalmán. 453–467. [Ua.: 252. tétel.] Egy gazdag táj gazdag költő fia. Simon Istvánról. 468–482. [Ua.: 258. tétel.] A tudatos életműalkotás jegyében. Sőtér István, a tudós. 483–499. [Ua.: 279. tétel.] A magyar irodalom karakteréhez. A vers és próza aránya. 500–516. [Elhangzott az első Hungarológiai konferencián.] [Ua.: 250. tétel.] A művelődéstörténet időszerűségének, mibenlétének, oktatásának néhány kérdéséről. 517–560. [Ua.: 266. tétel.] A kiegyezéskori pozitivisták irodalomkritika művelődési és társadalmi előzményei. 561–613.
- Ism.: A[LEXA] K[ároly] = HungÉrt, 1987. 3–4. 117–118.
 ANTAL Gábor = MNemz, 1986. máj. 12. 7.
 BODNÁR György = ÚjJ, 1987. 3. 111–112.
 IMRE László = Alf, 1987. 1. 87–90.
 KOZMA Dezső = NyelvIrodKözl, 1988. 1. 83–84.
 KULCSÁR SZABÓ Ernő = Vság, 1987. 1. 102–107.
 LIPTAY Katalin = Kvilág, 1985. 7. 3.
 LŐRINCZY Huba = ItK, 1986. 6. 710–714. [Ua.: Palócföld, 1986. 5. 79–83.]

- NEMES István = Je, 1986. 11. 1051–1054.
 POMOGÁTS Béla = MH, 1986. márc. 7. 8.
 RÓNAY László = ÚJT, 1986. 31. 17.
 TAMÁS Attila = It, 1987–1988. 1. 137–141.
 WÉBER Antal = Kr, 1986. 7. 33–34.
12. Babits, a szabadító. Bp. Tankvk., 1987. 178 p. [Babits Mihály.]
 Tart.: Világkép és irodalomfelfogás Az európai irodalom történetében. 3–31. [Ua.: 11. tétel, 237–264.; 13. tétel, 156–171.; 281. tétel.] Az Erősz teljességének vágya. Tisztázó vallomás Babits Timár Virgil fia című regényében. 32–46. [Ua.: 297. tétel.] A látszatlet világa – s a kitörés kísérlete. Babits: Halálfiái. 47–73. [Ua.: 301. tétel.] Mindenütt csak kék az ég... Az egyetemesség és viszonylagosság költői élménye a fiatal Babitsnál. 74–101. [Ua.: 312. tétel.] Mint különös hírmondó... Szerep, vállalás, identifikáció. 102–122. [Ua.: 11. tétel, 265–281.; 13. tétel, 172–182.; 274. tétel.] Ősz és tavasz között. Hasonlóság, hasonlat, példázat. 123–141. [Ua.: 13. tétel, 183–193.; 115. tétel.] A szenvedés verse. Balázsolás. 142–167. [Ua.: 4. tétel, 486–508.; 5. tétel, 211–240.; 10. tétel, 211–240.; 13. tétel, 194–207.; 162. tétel.] Babits, a szabadító. 168–177. [Ua.: 11. tétel, 282–291.; 270. tétel.]
 Ism.: MADARÁSZ Imre = Közn, 1987. 20. 14.
 O[RLOVSZKY] G[éza] = HungÉrt, 1989. 3–4. 434–435.
 [RÓNAY László] r. l. = ÚjEmb, 1987. 31. 6.
 TARJÁN Tamás = Nszab, 1987. ápr 7. 7.
 VALACZKA András = Vig, 1988. 4. 314–315.
13. Hosszmetszetek és keresztmetszetek. Bp. Szépirod. K., 1987. 513 p.
 Tart.: Petőfi Sándor. 5–22. [Ua.: 3. tétel, 36–61.] Az ódához emelt dal. Petőfi Sándor: Itt van az ősz, itt van újra... 23–33. [Ua.: 4. tétel, 469–485.; 5. tétel, 116–137.; 10. tétel, 116–137.; 130. tétel.] Arany János. 34–56. [Ua.: 1. tétel, 7–41.; 3. tétel, 62–96.; 81. tétel.] A szerkesztő s a kritikus Arany. 57–63. [Arany János.] [Ua.: 7. tétel, 59–69.; 238. tétel.] Távolodás a romantikától egy összetettebb személyesség jegyében. Arany János: Évek, ti még jövődő évek... Elegiko-óda, meditáló vers epigrammatikus zárással. 64–81. [Ua.: 5. tétel, 138–176.; 7. tétel, 259–289.; 10. tétel, 138–176.; 175. tétel.] A fragment fölénye. Arany János: Balzsamcsepp. Még ez egyszer... 82–92. [Ua.: 10. tétel, 278–298.; 11. tétel, 52–68.; 262.

tétel.] Két korszak határán. Madách évfordulójára. 93–113. [Madách Imre.] [Ua.: 4. tétel, 109–152.; 137. tétel.] Életképforma és regény. A Jókai-olvasás állomásai. 114–126. [Jókai Mór.] [Ua.: 7. tétel, 37–58.; 154. tétel.] Az eszmélkedő, kései Mikszáth. Novel laművészetének korszakilletékessége. 127–142. [Mikszáth Kálmán.] [Ua.: 11. tétel, 101–128.; 245. tétel.] A személyiség mint értékcel a századvég magyar lírájában. 143–155. [Komjáthy Jenő.] [Ua.: 11. tétel, 79–100.; 278. tétel.] Világkép és irodalomfölfogás Babits Az európai irodalom története című művében. 156–171. [Babits Mihály.] [Ua.: 11. tétel, 237–264.; 12. tétel, 3–31.; 281. tétel.] Szerep, vállalás, identifikáció. Babits Mihály: Mint különös hírmondó. 172–182. [Ua.: 11. tétel, 265–281.; 12. tétel, 102–122.; 274. tétel.] Hasonlóság, hasonlat, példázat. Babits Mihály: Ősz és tavasz között. 183–193. [Ua.: 12. tétel, 123–141.; 115. tétel.] Liturgikus emlék mint tárgyasító versszerkezet és verskeret. Babits Mihály: Balázsolás. 194–207. [Ua.: 4. tétel, 486–508.; 5. tétel, 211–240.; 10. tétel, 211–240.; 12. tétel, 142–167.; 162. tétel.] Az elgondolhatatlan álorcái. Szerep és magatartás a kései Kosztolányinál. 208–221. [Kosztolányi Dezső: Számadás.] [Ua.: 11. tétel, 292–313.; 282. tétel.] Játék, feltételeesség, keresés. Kosztolányi fölfogásának néhány eleme. 222–231. [Kosztolányi Dezső.] [Ua.: 307. tétel.] A kimondás törvénye. A kései József Attila világképe és poétikája. 232–249. [Ua.: 9. tétel, 35–69.; 11. tétel, 314–341.; 227. tétel.] A pszichologizmus ellen, a pszichologizmus mellett. József Attila kritikái és elméleti gondolkodásának néhány vonása. 250–263. [Ua.: 9. tétel, 5–34.; 235. tétel.] Az önmegszólító verstípusról. 264–296. [József Attila.] [Ua.: 1. tétel, 621–670.; 5. tétel, 5–70.; 9. tétel, 103–168.; 10. tétel, 5–70.; 77. tétel.] Még, már, most. József Attila egy kései verstípusáról: az idő- vagy létszembesítő versről. 297–314. [Talán eltűnök hirtelen...] [Ua.: 1. tétel, 671–699.; 5. tétel, 241–277.; 9. tétel, 169–206.; 10. tétel, 241–277.; 102. tétel.] A klasszikus óda megújításának mesterpéldája. József Attila: A Dunánál. 315–325. [Ua.: 9. tétel, 207–228.; 10. tétel, 357–378.; 11. tétel, 342–359.; 248. tétel.] Az imitációs versalkotás egy példája. József Attila: Az a szép, régi asszony. 326–338. [Ua.: 9. tétel, 229–254.; 10. tétel, 331–356.; 11. tétel, 360–381.; 246. tétel.] Erkölcsi autonómia – művészi autonómia. A Puszták népe műfaji kérdéseiről. 339–349. [Illyés Gyula.] [Ua.: 11. tétel, 394–412.; 260. tétel.] Interpretáció és elemzés. 350–357. [Ua.: 7. tétel, 316–

- 327.; 157. tétel.] A könyörgés artikulációja a reménység jegyében. Balassi Bálint: Adj már csendességet... 358–373. [Ua.: 5. tétel, 71–101.; 7. tétel, 234–258.; 10. tétel, 71–101.; 190. tétel.] A fájdalom kiáltása. Kölcsey Ferenc: Elfojtódás. 374–380. [Ua.: 1. tétel, 718–728.; 5. tétel, 102–115.; 10. tétel, 102–115.; 99. tétel.] A nyugalom vágyának egyetemesítése. Vajda János: A vaáli erdőben. 381–387. [Ua.: 1. tétel, 729–737.; 5. tétel, 177–188.; 10. tétel, 177–188.; 105. tétel.] Tragikumba hajló tragikomikum. Bródy Sándor: Rembrandt eladja holttestét. 388–393. [Ua.: 4. tétel, 509–517.; 125. tétel.] A romantika alkonyán – a pozitívizmus árnyékában. A pozitívizmus néhány műfaji következménye a lírában és a regényben. 394–420. [Ua.: 4. tétel, 42–84.; Rövidített változat: 138. tétel.] A kiábrándultság hanghordozása. A romantikát lezáró lírai forduló néhány vonása. 421–435. [Ua.: 4. tétel, 85–108.; 118. tétel.] Államiság és társadalmiság. Ideológia, művelődés és irodalom néhány kérdése a kiegyezés után. 436–451. [Ua.: 7. tétel, 11–36.; 216. tétel.] Létharc és nemzetiség. Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után. 452–473. [Ua.: 4. tétel, 7–41.; 112. tétel.] A „nemzeti klasszicizmus mestere” – a „nemzeti klasszicizmus tanítványa”. Horváth János és a XIX. század. 474–481. [Elhangzott az Akadémia emlékülésén.] [Ua.: 7. tétel, 222–233.; 201. tétel.] Hit, illúziók nélkül. Károlyi Mihály könyve. 482–487. [Ua.: 7. tétel, 408–416.; 185. tétel.] Egy gondolkodó arcképének változásai. Friedrich Nietzsche válogatott művei. 488–496. [Ua.: 4. tétel, 196–210.; 143. tétel.] Martin Heidegger halálára. 497–500. [Ua.: 7. tétel, 556–561.; 170. tétel.] Szülőházam. Arckép helyett. Nádor Tamás: Ex libris Németh G. Béla. 501–509. [Interjú.] [Ua.: 456. tétel.] Utószó. 511–512.
- Ism.: ANGYALOSI Gergely = HungÉrt, 1989. 3–4. 435–436.
 GORDON János = Kvilág, 1987. 2. 28.
 NAGY Imre = It, 1991. 1. 190–195.
 NEMES István = Je, 1989. 1. 92–94.
 POMOGÁTS Béla = ÚjT, 1987. 43. 2.
 RÓNAY László = MH, 1987. okt. 16. 9.

14.* Péterfy Jenő. Bp. Akadémiai K., 1988. 259, [1] p. (A múlt magyar tudósai.)

Tart.: Tragikus életút – korszakjelkép. 7–10. Keresztvezetések metszéspontján. 11–30. Pályakezdés: németül zenében, magyarul színházban. 31–87. A nagy kísérlet: szembenézés a magyar korszellellemmel. 88–148. Lépésazonosság Európával. 149–183. Sok jó ismerős – kevés barát. 184–200. Az örökké vonzó téma: a tragikum. 201–228. Végső próba – végső magány. 229–257. Bibliográfia. 258–260.

Ism.: KERESZTURY Dezső = Nszab, 1989. ápr. 1. 9.

KOVÁCS József László = Kvilág, 1989. 1. 28.

MÁK Ferenc = Üzenet, 1989. 6. 470–472.

TARJÁN Tamás = Nszab, 1989. márc. 22. 9.

15.* Péterfy Jenő. Bp. Akadémiai K., 1991. 125 p. (Irodalomtörténeti füzetek, 123.)

Tart.: Akiről mindenki szépen szól. 5–6. Gyermek- és ifjúkor: a tisztesszegénység árnyékában. 7–18. Pályatérkeresés: költő, muzsik, értekező? 19–26. Teljes fegyverzetben: a magyar színbírálat büszkesége. 27–50. Polémiára készen korával: a regényíró-eszszék. 51–74. Elkedvetlenedés: penzumkritikák, alkalmi remeklések, feltörő vágyak a tisztázásra. 75–91. A nagy kihívás: tragikumtanulmányai. 92–104. Az utolsó kísérlet maga megmentésére: a görög tanulmányok. 105–118. Akit mindenki elődnek vállalt. 119–120. Utószó. 121–122. Bibliográfia. 123–124.

II. TANULMÁNYOK, KRITIKÁK, ISMERTETÉSEK

1947

16. NÉMETH Géza: Hálunk-e vagy alszunk? = Magyarosan, 2. 47–48.

1950

17. Komjáthy Jenő kiadatlan versei. = It, 2. 108–112.

* Az 1. és a 2. tételben közölt Péterfy-tanulmányok, valamint a két önálló kötetben (14. és 15. tétel) megjelent írások részben azonosak.

1952

18. Egy kiadatlan vers Komjáthy Jenő kéziratos hagyatékából. = It, 534–537.
19. NÉMETH Géza: Gúnynév, szólás, szállóige. = MNy, 1–4. 192–199. [Ua.: 1. tétel, 608–618.]
20. LŐRINCZE Lajos: A nyelv művelés elvi kérdései. = MTA I. OK, II. köt. 1–4. 402–420. Hozzászólás: NÉMETH Géza. = Uo, 440–441. [Vitaulás az MTA nagygyűlésén 1951. dec. 12-én.] Klny. Bp. Akadémiai K., 1952.

1953

21. NÉMETH Géza: Egy dunántúli falu keresztnévanyaga 1790 óta. = MNyj. 2. Szerk. Kálmán Béla. Bp. Tankvk., 120–133. [Ua.: 7. tétel, 618–645.]

1954

22. NÉMETH Géza: „Elvszerűség” és „liberalizmus” a nyelv művelésben. Hozzászólás Makay Gusztáv kritikájához. = Csillag, 1. 115–120. [Makay Gusztáv: A nyelv művelés kérdéséről. Jegyzetek Lőrincze Lajos Nyelv és élet című könyvéről. = Csillag, 1953. 9. 1384–1389.]
23. Három ellenzéki folyóirat a századvégről. Havi Szemle, Magyar Szemle, Új Nemzedék. = It, 3. 319–343.
24. Hozzászólás a „Nyelv művelésünk főbb kérdései” vitáján. = MNyr, 3–4. 154–156. [Az MTA Nyelv művelő Főbizottsága 1954. május 11-én megvitatta a Nyelv művelésünk főbb kérdései című tanulmánygyűjtéményt.]
25. A Koszorú. Az irodalmi ellenzék egyik folyóiratáról. = It, 1. 74–85.

1955

26. Sárosi Gyula kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése. = It, 2. 206–214.

1956

27. BARTA János: A kritikai realizmus kérdései a XIX. század magyar irodalmában. = A realizmus kérdései a magyar irodalomban. Az irodalomtörténeti kongresszus vitái 1955. november 1–2–3. Bp. Akadémiai K., 157–197. Hozzászólás: N. G. B. = Uo. 309–313.
28. Gottfried Keller, 1819–1890. = KELLER, Gottfried: Falusi Romeo és Júlia és más elbeszélések. Ford. Ottlik Géza, Schöpflin Aladár, Thurzó Gábor. Az utószót írta N. G. B. Bp. Szépirod. K., 272–277. (Olcsó könyvtár.)
29. Komlós Aladár: Reviczky Gyula. = Csillag, 6. 1242–1245.

30. A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez. Nyelvi és stílusproblémák. = It, 265–287. [Ua.: 1. tétel, 542–582.]
31. Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Pais Dezső. = MNyr, 2. 262–270.

1957

32. Komlós Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. sz. második felében = MTA I. OK. XI. köt. 1–4. 361–369.
33. Komlós Aladár Vajda János c. doktori disszertációjának vitája. A vitát összefoglalta: N. G. B. = MTA I. OK, X. köt. 3–4. 393–404.
34. Néhány fordítói stílusprobléma = MNyr, 4. 428–434.
35. Rejtő István: Iványi Ödön. = It, 1. 96–102.

1958

36. Egy elfelejtett századvégi folyóirat. Új Nemzedék, 1887. = ItK, 2–3. 279–293.
37. A próza zeneiségének kérdéséhez. Asbóth János regénye, az Álmodó. = MTA I. OK, XIII. köt. 1–4. 355–392. [Részlet egy készülő életrajzból.]
38. Sziklay László: A századvég ellenzéki irodalmának történetéről. Gáspár Imre. = It, 2. 288–294.

1960

39. ARANY János válogatott művei. Sajtó alá rend., bev. és a jegyz. írta N. G. B. Bp. Szépirod. K., 548 p. (Magyar klasszikusok.) Bevezetés. 7–109. [Ua.: 1. tétel, 42–166.]
40. A Pesti Napló kezdeti szakasza. = ItK, 2. 174–188. [Ua.: 4. tétel, 414–444.]
41. Rónay György: Petőfi és Ady között. Az újabb magyar irodalom életrajza. = ItK, 4. 498–504. [Petőfi Sándor, Ady Endre.]
42. A századvégi Nyelvőr-vitához. = Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. Pais Dezső. Bp. Akadémiai K., 225–261. [Ua.: 1. tétel, 465–520.]

1961

43. Wir, unsere Zeit. Gedichte aus zehn Jahren. = VilágirodF, 3–4. 470–472. [Szerk. és bev. Christa és Gerhard Wolf.]
44. Zimándi István: Péterfy Jenő és baráti köre. = ItK, 6. 761.
45. Zolnai Béla: Nyelv és stílus. = ItK, 1. 92–96. [Ua.: 7. tétel, 484–496.]

1962

46. Christa und Gerhard Wolf szerk.: Wir, unsere Zeit. Prosa aus zehn Jahren. = VilágirodF, 2. 262–263.
47. A drámbíráló Péterfyről. = ItK, 4. 421–438. [Péterfy Jenő.]
48. Helmut Richter: Franz Kafka. Werk und Entwurf. = VilágirodF, 4. 603–604.
49. Az ifjú Péterfy lelkivilága. Péterfy 33 fiatalkori levele. = It, 1. 62–77. [Péterfy Jenő.]
50. Lőrincze Lajos: Édes Anyanyelvünk. = MTA I. OK, XIX. köt. 1–4. 357–361.
51. Péterfy Jenő válogatott művei. Vál., sajtó alá rend., bev. írta N. G. B. Bp. Szépirodalmi K., 672 p. (Magyar klasszikusok.) Bevezetés 7–135. [Ua.: 1. tétel, 167–328.]
52. Zilahy Károly válogatott művei. = MTA I. OK, XIX. köt. 1–4. 366–368.

1963

53. Ányos Pál. = Beszélő tájak. Szerk. Hatvany Lajos. Fényképezte Gink Károly. Bp. Magvető K., 34–38. [Ua.: Erdő, magány bús költője. = Beszélő házak és tájak. A magyar irodalom emlékhelyei. Szerk. Hatvany Lajos. Fényképezte Gink Károly. Bp. Officina Nova, 1989. 42–44.]
54. Arany László. = Beszélő tájak. Szerk. Hatvany Lajos. Fényképezte Gink Károly. Bp. Magvető K., 233–236.
55. Beöthy Zsolt. = ItK, 5. 581–590. [Ua.: 1. tétel, 329–371.]
56. Eine Chronik in Bildern. Bev. és szerk. B. Zeller. = VilágirodF, 4. 483–484.
57. Eötvös József. = Beszélő tájak. Szerk. Hatvany Lajos. Fényképezte Gink Károly. Bp. Magvető K., 152–157. [Ua.: Ahonnét elindult. = Beszélő házak és tájak. A magyar irodalom emlékhelyei. Szerk. Hatvany Lajos. Fényképezte Gink Károly. Bp. Officina Nova, 1989. 178–181.]
58. Hermann Hesse, 1877–1962. = HESSE, Hermann: Narziss és Goldmund. Regény. Ford. Gáli József. Utószó N. G. B. Bp. Európa, 237–254. [Ua.: A német irodalom a XX. században. Szerk. Vajda György Mihály. Bp. Gondolat, 1966. 141–163.; 1. tétel, 386–408.]
59. Katarzis vagy kegyelem? = Nagyv, 12. 1896–1899. [Fritz Hochwälder: Dramen, Band I.]
60. Vörösmarty Mihály. = Beszélő tájak. Szerk. Hatvany Lajos. Fényképezte Gink Károly. Bp. Magvető K., 114–124. [Ua.: Megvilágosodások és el-sötétülések. = Beszélő házak és tájak. A magyar irodalom emlékhelyei.

Szerk. Hatvany Lajos. Fényképezte Gink Károly. Bp. Officina Nova, 1989. 878–884.]

1964

61. Joachim Kaiser: Grillparzers dramatischer Stil. = Hel, 4. 508–509.
62. Klaniczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány. = Vság, 12. 79–83.
63. A magyar irodalom története. 1849–1905. Szerk. Király István, Pándi Pál, Sótér István. = ItK, 1. 89–100. [Ua.: 7. tétel, 441–471.]
64. A német költészet antológiája. = Nagyv, 8. 1233–1237. [Szerk. és bev. Keresztury Dezső.]
65. Tankred Dorst: Die Kurve. = Nagyv, 9. 1421.

1965

66. Egy népies angol táncdal fordítása Aranyánál. = ItK, 5. 599–601. [Arany János. Egy 1721-ből való angol „Táncmester” c. könyvben lévő szöveg fordítása.]
67. Ernst Robert Curtius: Marcel Proust. = Hel, 1. 126–128.
68. Günter Grass: Die bösen Köche. = Nagyv, 6. 939–940.
69. A láthatatlan színpad. Válogatta s az utószót írta Albert Gábor. = Kr, 8. 61–63.
70. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk.: Sótér István. A szerkesztő m. társa Somogyi Sándor. Írták: Diószegi András, Gergely Gergely, Horváth Károly, Komlós Aladár, Kovács Kálmán, Mezei József, Nagy Miklós, N. G. B., Németh Lajos, Osváth Béla, Somogyi Sándor, Sótér István, Szabolcsi Bence, Vajda György Mihály. Bp. Akadémiai K., 1072 p.
71. Osváth Béla, 1926–1965. = ItK, 4. 535. [Nekrológ.]
72. Új nyugatnémet drámák. = Nagyv, 1. 141–143.
73. Zolnai Béla: Nyelv és hangulat. = ItK, 3. 373–374.

1966

74. Albert Drach: Das grosse Protokoll gegen Zwetschkenbaum. = Nagyv, 6. 937.
75. Jean Paul. = JEAN Paul: Gyámoltalan hősök. Ford. Gáli József, Kászonyi Ágota, Póka Endre. A bev. tanulmányt N. G. B. írta. A jegyz. kész. Vízkelety András. Bp. Európa, 7–24. [Ua.: 1. tétel, 372–385.]
76. Legyőzöttek. = Nagyv, 10. 1581–1582. [Hans Werner Richter.]
77. Az önmegszólító verstípusról. Különös tekintettel József Attilára. = ItK,

5–6. 546–571. [Ua.: 1. tétel, 621–670.; 5. tétel, 5–70.; 9. tétel, 103–168.; 10. tétel, 5–70.; 13. tétel, 264–296.]

78. A szimbolizmus és a magyar líra. = Nagyv, 2. 285–286. [Komlós Aladár könyve.]

1967

79. Arany és Ábrányi Kornél vitája Wagner operareformjáról. = ItK, 5–6. 638–646. [Arany János, Richard Wagner.]
80. Arany folyóiratainak világirodalmi tájékozódásáról. = ItK, 5–6. 607–615. [Arany János. Szépirodalmi Figyelő. Koszorú.] [Ua.: 4. tétel, 445–468.]
81. Arany János. = Kr, 1. 9–21. [Ua.: 1. tétel, 7–41.; 3. tétel, 62–96.; 13. tétel, 34–56.]
82. Egy kritikátörténetről – egy kritikátörténet előkészületei alkalmával. = Kr, 9. 17–24. [René Wellek: History of Modern Criticism.] [Ua.: 1. tétel, 583–600.]
83. Hét évszázad magyar versei. 1–3. = ItK, 3. 350–353. [Szerk. Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Király István, Szabolcsi Miklós.]
84. Keresztury Dezső Arany-monográfiája. = Vság, 9. 107–109. [Arany János.] [Ua.: 7. tétel, 509–514.]
85. M. Császár Edit: Molnár György, a rendező. = ItK, 1. 107–108.
86. A nagyváros költője. = Nagyv, 11. 1738–1740. [Georg Heym: Ködvárosok.] [Ua.: 1. tétel, 415–420.]
87. Walter Höllerer: Theorie des modernen Lyrik. = Hel, 2. 352–353.

1968

88. Barlach-kiállítás Budapesten. = Nagyv, 3. 427–429. [Ernst Barlach. Szépművészeti Múzeum.] [Ua.: 1. tétel, 409–414.]
89. BARTA János: Költők és írók. = ItK, 4. 471–473. [Ua.: 7. tétel, 502–508.]
90. Diószegi András: Megmozdult világban. = TársSz, 7. 104–106.
91. Egy Babits-vers tanulságai. Hasonlóság, hasonlat, példázat. = Kr, 9. 18–26. [Babits Mihály: Ősz és tavasz között.] [Ua.: 1. tétel, 700–717.; 5. tétel, 189–210.; 10. tétel, 189–210.]
92. Lőrincze Lajos: Nyelvőrészen. = TársSz, 12. 104–106.
93. A mai német líráról – egy antológia ürügyén. = Nagyv, 7. 1057–1063. [Mai német líra. Vál. és szerk. Hajnal Gábor.] [Ua.: 1. tétel, 421–437.]
94. A polgári realizmus kritikai kezdeményezői. 1. A Figyelő és köre. = ItK, 3. 284–309. [Ua. kisebb változtatással: 4. tétel, 336–390.]

95. Tanulmánykötetek és folyóiratok. Irodalomtörténetírásunk köznapi gondjairól. = Kr, 2. 33–36. [Ua.: 1. tétel, 601–607.]
96. Tompa Mihály emlékezete. = Nagyv, 9. 1432.

1969

97. Állandóság a változásban. = Nagyv, 2. 310–311. [Vajda György Mihály tanulmánykötete.]
98. Egy új Kafka-könyvről s egy régi értelmezési módszerről. = Kr, 6. 62–64. [Werner Kraft: Franz Kafka.]
99. Kölcsey: Elfojtódás. = MNyr, 3. 357–362. [Kölcsey Ferenc.] [Ua.: 1. tétel, 718–728.; 5. tétel, 102–115.; 10. tétel, 102–115.; 13. tétel, 374–380.]
100. A „közepes ember” fölmagasztalása. A kiegyezés első polgári védírata az esztétikában. = ItK, 5. 556–565. [Rákosi Jenő: A tragikum c. vita-iratáról.] [Ua.: 1. tétel, 521–541.; 2. tétel, 50–68.]
101. A magyar századvég modern prózai törekvéseiről. Czine Mihály, N. G. B., Diószegi András. Vita. = Hel, 1. 77–94. [Diószegi András a századvég magyar prózájáról írt disszertációjáról. Rövidített változat.]
102. Még, már, most. József Attila egy kései verstípusáról. = Alf, 6. 64–76. [József Attila: Talán eltűnök hirtelen...] [Ua.: 1. tétel, 671–699.; 5. tétel, 241–277.; 9. tétel, 169–206.; 10. tétel, 241–277.; 13. tétel, 297–314.]
103. Regény a bécsi szecesszióról. = Nagyv, 6. 936–937. [Siegfried Freiberg: Ihr werdet es sehen...]
104. Somogyi Sándor, 1930–1969. = ItK, 5. 639. [Nekrológ.]
105. Vajda János: A vaáli erdőben. = MNyr, 1. 69–73. [Ua.: 1. tétel, 729–737.; 5. tétel, 177–188.; 10. tétel, 177–188. 13. tétel, 381–387.]
106. Zolnai Béla, 1890–1969. = ItK, 4. 519–520. [Nekrológ.] [Ua.: 7. tétel, 567–572.]

1970

107. BENEDEK Marcell: Arany János. Utószó N. G. B. Bp. Gondolat, 237 p. 14 t. (Nagy magyar írók.) Utószó. 234–236.
108. Bertolt Brecht. = BRECHT, Bertolt: A háromgarasos regény. Ford. Fáy Árpád. Az utószót írta N. G. B. Európa, 339–342. (A világirodalom remekei.)
109. Egy Kafka-előd a fekete-sárga birodalom alkonyán. = Kr, 11. 32–34. [Alfred Kubin.] [Ua.: 4. tétel, 535–539.]
110. Három német grafikus a századelőről. Kiállítás K. Kollwitz, G. Grosz, H. Stempel műveiből. = Nagyv, 2. 314–315. [Käthe Kollwitz, George

- Grosz, Horst Stempel. Kulturális Kapcsolatok Intézete.] [Ua.: 4. tétel, 549–552.]
111. A „létdilettantizmus” ábrái. Thomas Bernhard három regénye: Frost; Verstörung; Ungenach. = Nagyv, 1. 117–121.
112. Létharc és nemzetiség. Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után. = ItK, 5–6. 588–602. [Ua.: Tolnai Gábor hatvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. N. G. B., Szauder József. Bp. Akadémiai K., 1971. 588–602.] [Ua.: 4. tétel, 7–41.; 13. tétel, 452–473.]
113. Péterfy tragikum-tanulmányai. = It, 3. 574–602. [Péterfy Jenő.] [Ua.: 2. tétel, 68–105.]
114. A történet visszaköveteli jogát. Kurt Kusenberg: Gesammelte Werke. = Nagyv, 7. 1099–1100.

1971

115. A Babits-vers mint „hasonlat”. = Formateremtő elvek a költői alkotásban. Babits: Ősz és tavasz között, Kassák: A ló meghal, a madarak kirepülnek. Az MTA Stiliztikai és Verstani Munkabizottság verselemző vitatülésén elhangzott előadások és hozzászólások anyaga 1968. november 14–15. Szerk. Hankiss Elemér. Bp. Akadémiai K., 321–337. (MTA Stiliztikai és Verstani Munkabizottságának kiadványai.) [Babits Mihály.] [Ua.: 12. tétel, 123–141.; 13. tétel, 183–193.]
116. Idő és életterv. Thomas Bernhard: Das Kalkwerk. = Nagyv, 9. 1417–1419.
117. Író az irodalomról – „vallomás” nélkül. Wolfgang Hildesheimer: Interpretationen. = Kr, 5. 61–62.
118. A kiábrándultság hanghordozása. A romantikát lezáró lírai forduló néhány vonása. = Kr, 11–12. 61–70. [Ua.: 4. tétel, 85–108.; 13. tétel, 421–435.]
119. Kifejezés és érték. Vonások Barta János tudósi egyéniségéhez és elméleti munkásságához. = StudLittDebr, Tom. 9. 5–14.
120. A lázadás művészete. Német grafika 1910–1930. = Nagyv, 1. 144–146. [Szépművészeti Múzeum.] [Ua.: 4. tétel, 544–548.]
121. A magyar kritika története a pozitívizmus korában. = ItK, 1–2. 148–183.
122. A népdaltól az abszurd drámáig. Hankiss Elemér tanulmányai. = Nagyv, 4. 613–615.
123. Riedl Frigyes születésének 100. évfordulójára. = It, 4. 811–838.
124. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány köréből. Szerk. Szathmári István. = ItK, 6. 760–761. [Ua.: 7. tétel, 538–541.]

1972

125. Bródy Sándor: Rembrandt eladja holttestét. = It, 2. 451–459. [Ua.: Miért szép? Századunk magyar novellái elemzésekben. Szerk. Rónay György, Vargha Kálmán. Bp. Gondolat, 1975. 50–58.; 4. tétel, 509–417.; 13. tétel, 388–393.]
126. Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Szerk., bev. N. G. B. Bp. Akadémiai K., 371 p. Előszó: 7–14. [Arany János.]
127. A hetvenötesztendő ItK. = ItK, 2. 267–272. [Ua.: 4. tétel, 391–413.]
128. Király István: Ady Endre, I–II. = MNyr, 2. 245–248.
129. Komlós Aladár köszöntése. = ItK, 3. 409–410.
130. Az ódához emelt dal. = Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról. Szerk. Tamás Anna, Wéber Antal. Bp. Kossuth, Zrínyi. 272–286. [Petőfi Sándor: Itt van az ősz, itt van újra...] [Ua.: 4. tétel, 469–485.; 5. tétel, 116–137.; 10. tétel, 116–137.; 13. tétel, 23–33.]
131. Sótér István: Az ember és műve. = Kort, 6. 985–988. [Ua. francia nyelven: ALitt, 1972. 1–2. 202–205.]
132. Valóság és regény. Széll Zsuzsa tanulmánya. = Nagyv, 2. 288–289.

1973

133. Bori Imre: Irodalmi hagyományaink. = ItK, 6. 777.
134. Az egyetemesség nemzeti költője. Madách ünnepére. = Nagyv, 5. 757–763. [Madách Imre.]
135. Az életműkutatás új korszaka előtt. = MH, jan. 19. 6. [Madách Imre.]
136. Elias Canetti. = CANETTI, Elias: Káprázat. Ford. Sárközy Elga. Az utószót N. G. B. írta. Bp. Európa 589–597. [Ua.: 2. kiad. 1985. 621 p. Elias Canetti. 613–622.; 4. tétel, 225–235.]
137. Két korszak határán. Madách évfordulójára. = It, 4. 851–882. [Madách Imre.] [Ua.: MTud, 1973. 5. 265–273.; Látóh, 1973. 7. 113–126.; Madách-tanulmányok. Szerk. Horváth Károly. Bp. Akadémiai K., 1978. 107–132. 4. tétel, 109–152.; 13. tétel, 93–113.; francia nyelven: ALitt, 1973. 3–4. 271–289.]
138. A pozitivizmus néhány műfaji és poétikai következménye. A romantika alkonyán – a pozitivizmus árnyékában. = ItK, 2–3. 241–256. [Teljes változat: 4. tétel, 42–84.; 13. tétel, 394–420.; német nyelven: ALitt, 1973. 1–2. 81–121.]
139. A történelmi bizalom költője. = IgSzó, 2. 206–215. [Madách Imre.]
140. Vita a Nyugatról. Az 1972. április 27-i Nyugat-konferencia alapján szerk. és sajtó alá rend. Kabdebó Lóránt. Bp. PIM, NPI, 278 p. (Irodalmi

- múzeum.) N. G. B. felszólalása: 170–176. [Babits Mihály.] [Ua.: Választás és vérség. Babits nemzettudatának néhány vonásáról. = Lit, 1974. 1. 65–71. 4. tétel, 211–224.]
141. Zimándi P. István, 1909–1973. = ItK, 6. 779. [Nekrológ.] [Ua.: 7. tétel, 573–574.]

1974

142. Barátság és egyéniség. Kölcsey levelezésének néhány lélektani és jellemrajzi vonása. = A Hymnus költője. Tanulmányok Kölcseyről. Szerk. Lukácsy Sándor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár M. Tcs., 30–38. [A Hymnus megírásának 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak anyaga. Fehérgyarmat, Szatmárcseke, 1973. máj. 13. Kölcsey Ferenc.] [Ua.: ItK, 1974. 1. 73–79.; Látóh, 1974. 8. 74–89.; 4. tétel, 518–534.]
143. Egy gondolkodó arcképének változásai. Friedrich Nietzsche válogatott művei. = Nagyvv, 1. 130–137. [Ua.: 4. tétel, 196–210.; 13. tétel, 488–496.]
144. Emberek, művek, városok... Illés Endre: Két oroszán között. = Napj, 5. 9.
145. Közönég és kritika a kiegyezés utáni esztendőkbén. = ItK, 5. 543–557.
146. Katona József és Madách Imre válogatott művei. Katona József műveit vál. és gond., a jegyz. írta Solt Andor. Madách Imre műveit vál. és gond., a jegyz. írta, utószó N. G. B. Bp. Szépirod. K., 1196. (Magyar remekírók.) Utószó: 1177–1187.
147. Mai nyugatnémet költők. A sóragyogású bánat. = Nagyvv, 6. 951–952. [Összeáll. Hajnal Gábor.]
148. A saját hang keresése. = Napj, 4. 10–11. [Hat elsőkötetes költő – Kemsei István, Kovács István, Makay Ida, Pécsi Gabriella, Sáránci József, Szentmihályi Szabó Péter – írószövetségi bemutatkozásáról. Elhangzott márc. 6-án a Magyar Írók Szövetsége költői szakosztályán.] Hozzászólás: Csűrös Miklós. = Napj, 1974. 5. 7. Zimonyi Zoltán. = Napj, 1974. 5. 8. [Ua.: Pályakezdő költők, 1971–1974. Szerk. Fodor András. Bp. Magyar Írók Szövetsége Költői Szakosztálya, 1976. 74–107.; Részlet: Látóh, 1974. 7. 123–124.]
149. Tudóstípus és műfajtudat. Miklós Pál: Olvasás és értelem; Rába György: Szabó Lőrinc; Szabolcsi Miklós: Változó világ – szocialista irodalom; Fenyő István: Nemzet, nép – irodalom. = Napj, 3. 9.
150. Zimándi P. István: Péterfy Jenő. = It, 1. 225–227.

1975

151. Beszélgetés Keresztury Dezsővel. Televízió-interjú, portréfilm. = Je, 1. 3–19. [Ua.: Keresztury Dezső. Kérdező N. G. B. Szerk. H. Borus Rózsa. Operatőr Sólyom László. Rendező Zolnay Pál. Az adás ideje 1974. IX. 12. = Válaszolni nehezebb. Írók a képernyőn. Szerk. Bihari Sándor. Bp. RTV–Minerva, 1980. 43–74.]
152. Defenzió a hatalom fogságában. Gyulai Budapesti Szemléje – a Budapesti Szemle Gyulaija. = ItK, 5–6. 599–608. [Gyulai Pál.] [Ua.: 7. tétel, 85–115.]
153. Egy nagy plasztikai kultúra alkotó emlékezete. = Nagyv, 2. 301–302. [Giacomò Manzù szobrászművészről.] [Ua.: 7. tétel, 552–555.]
154. Életképforma és regény. A Jókai-olvasás állomásai. = It, 3. 501–520. [Jókai Mór.] [Ua.: A közvetítő. Egy irodalomtanár emlékezete. Szerk. Bálint Éva. Bp. Tankvk. 1979. 83–104.; Az élő Jókai. Tanulmányok. Szerk. Kerényi Ferenc, Nagy Miklós. Bp. PIM, NPI, 1981. 23–34.; 7. tétel, 37–58.; 13. tétel, 114–126.]
155. A hetvenöt esztendő s Barta János köszöntése. = ItK, 4. 558–559.
156. Hogyan készült a regény? = Jókaitól Jókairól. Az író születésének 150. évfordulóján. A kötetet összeáll. Baky Gyuláné, Standovárné Gárdonyi Vera. Bp. Tankvk., 314. [Jókai Mór.]
157. Interpretáció és elemzés. = Lit, 1. 48–53. [Az irodalomtudomány elméleti kérdései. Tudományos ülészak, 1974. nov. 5–6. Rend. az MTA Irodalomtudományi Intézet.] [Ua.: 7. tétel, 316–327.; 13. tétel, 350–357.; cseh nyelven: Teorie literatury v zrcadle mad'arské literární vědy. Uspořádal Petr Rákos. Praha, Odeon, 1986. 229–234.]
158. Jókai, az újságíró. = Jókaitól Jókairól. Az író születésének 150. évfordulóján. A kötetet összeáll. Baky Gyuláné, Standovárné Gárdonyi Vera. Bp. Tankvk., 281–283. [Jókai Mór.]
159. József Attila öröksége. A Magyar Írók Szövetsége Fialat Írók József Attila Körének 1974. január 29–30-i ülészaka alapján szerk. és sajtó alá rend. Angyal János. Bp. PIM, NPI, 130 p. (Irodalmi Múzeum.) N. G. B. elnöki megnyitója. 62–63. N. G. B. elnöki zárszava. 97–101.
160. Két könyv: egy cél. Király István: Hazafiság és forradalmiság. Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus. = Napj, 2. 9. [Petőfi Sándor.]
161. Rába György: Szabó Lőrinc. = ItK, 2. 239–241. [Ua.: 7. tétel, 523–529.]
162. A szenvedés verse. = It, 2. 375–394. [Babits Mihály: Balázsolás.] [Ua.: 4. tétel, 486–508.; 5. tétel, 211–240.; 10. tétel, 211–240.; 12. tétel, 142–167.; 13. tétel, 194–207.]

163. Az Új Forrásról. = ÚjFo, 2. 71–76. [A Magyar Írók Szövetsége Prózaí Szakosztályának Új Forrás-ankétján elhangzott vitaindító.]
164. Vita Szegedy-Maszák Mihály Madách-tanulmányáról. = ItK, 1. 123–128. [Madách Imre. A vita időpontja: 1974. ápr. 21. Többek között N. G. B. véleményével.]

1976

165. Arány, egyensúly, közérzet. = Napj, 7. 4. [Szabolcsi Miklós: A clown mint a művész önarcképe. Kenyeres Zoltán: Gondolkodó irodalom. Béládi Miklós: Érintkezési pontok. Bodnár György: Törvénykeresők. Király István: Irodalom és társadalom.] [Ua. német nyelven: ALitt, 1976. 3–4. 427–431.]
166. Budapest az irodalomban. = MTud, 7–8. 415–424. [A jubiláris ünnepek során elhangzott előadás.] [Ua.: 7. tétel, 423–440.] Hozzászólás: FENYŐ István: Budapest az irodalomban. = FENYŐ István: Magyarság és emberi egyetemesség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. Szépirod. K., 1979. 768–771.
167. Goethérol – és koráról. Weimar és a német klasszicizmus. = Nagyv, 7. 1105–1106. [Johann Wolfgang Goethe. Összeáll. Walkó György.]
168. Az Ipoly mentén, Madách nyomában. = ÚjT, 46. 10–11. [Madách Imre.] Hozzászólás: Mózes Istvánné. = ÚjT, 1976. 50. 45.
169. Az irodalmi ellenzék első közös fellépése 67 után. = It, 1. 139–145.
170. Martin Heidegger halálára. = Nagyv, 8. 1274–1276. [Ua.: 7. tétel, 556–561.; 13. tétel, 497–500.]
171. Néhány megjegyzés az irodalomtörténeti munka lehetőségéről az MTA és a felsőoktatás intézményein kívül. = Lit, 3–4. 3. 18.
172. Periodizációs kérdések az antifasiszta irodalomban. = Tanulmányok a két világháború közötti hazai szocialista és antifasiszta irodalom kérdéseiről. Szerk., sajtó alá rend. Kabdebó Lóránt. Bp. NPI, 157–162. (A PIM évkönyve, 12.) [A PIM-ban 1975. jún. 9–10-én rendezett konferencia anyaga.]
173. Századfordulói látélet a művelt hazai értelmiség ízléséről. = Nagyv, 5. 774–776. [Ua.: 7. tétel, 547–551.]
174. A szimbolizmus befogadásának eszmei előkészítéséhez. = FK, 1. 36–46. [Friedrich Albert Lange.] [Ua.: 7. tétel, 353–374.; angol nyelven: ALitt, 1976. 1–2. 41–53.]
175. Távolodás a romantikától egy összetettebb személyesség jegyében. Arany János: Évek, ti még jövődő évek. = ItK, 2. 211–222. [Ua.: 5. tétel, 138–176.; 7. tétel, 259–289.; 10. tétel, 138–176.; 13. tétel, 64–81. p.]

176. A történelmen át a mának. Két irodalomtörténeti kötet: Pándi Pál: Első aranykorunk; Sőtér István: Werthertől Szilveszterig. = ÚjT, 49. 26.
177. Die ungarische Literatur, 1867–1905. = Neues Handbuch der Literaturwissenschaft. Hrsg. Klaus von See. Bd. 18. Wiesbaden, Akad. Verl.-Ges. Athenaion, 285–296.

1977

178. A XIX. századi irodalomtörténeti kutatások helyzetéről. = ItK, 2. 290–294. [Ua.: 7. tétel, 605–617.]
179. Búcsúszó Hajnal Anna sírjánál. = Napj, 11. 10. [Nekrológ.] [Ua.: 7. tétel, 562–566.]
180. Az Egyetemes Philológiai Közlöny százéves évfordulójára. Az intézményes első hazai irodalomtörténetírás orgánuma. = FK, 4. 343–362.
181. Élet-balet. = Filmv, 9. 8–10. [Jeles András: Angyali üdvözet c. filmjéről.]
182. Expresszionisztikus jegyek Ady kései költészetében. = „Legyetek emlékezéssel hozzám”. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Tudományos Ady-ülésszakán elhangzott előadások anyaga. Bp. ELTE, 29–46. [Ady Endre.] [Ua.: It, 1978. 3. 674–685.; 7. tétel, 190–205.]
183. Handbuch der ungarischen Literatur. Szerk. Tibor Klaniczay. Írták: István Nemeskürty, László Orosz, G. B. N., Attila Tamás. Bp. Corvina, 658 p. [Ua. francia nyelven: 1980. 586, 40 p. + Mell. Pages choisies de la littérature hongroise. Des origines á la fin du XVIIIe siècle. Public par Tibor Klaniczay. 31 p. Angol nyelven: Bp. 1983. 571 p.]
184. Irodalomtudósaink fóruma. 12. Nagy Péterrel beszélget N. G. B. = Je, 12. 1119–1124. [Elhangzott a Magyar Rádió 3. műsorában 1977. szept. 20-án.]
185. Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. = Kr, 10. 22–23. [Ua.: 7. tétel, 408–416.; 13. tétel, 482–487.]
186. A képzelet bátorsága – misztikum nélkül. André Malraux: Az obszidián fej. = Nagyv, 11. 1725–1726. [Ua.: 7. tétel, 534–537.]
187. Kitérés és kizárulás. Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. = ÚjJ, 8. 106–110. [Ua.: 7. tétel, 472–483.]
188. Komlós Aladár: Kritikus számadás. = Kr, 4. 27. [Ua.: 7. tétel, 497–501.]
189. Kovács Kálmán: Eszmék és irodalom. = Alf, 2. 83–86.
190. A könyörgés artikulációja a reménység jegyében. = ÚjJ, 4. 11–20. [Ua.: Balassi Bálint: Adj már csendességet... = A régi magyar vers. Szerk. Komlós Tibor. Bp. Akadémiai K., 1979. 145–159. (Memoria saecu-

- lorum Hungariae, 3.); 5. tétel, 71–101.; 7. tétel, 234–258.; 10. tétel, 71–101.; 13. tétel, 358–373.]
191. A magyar irodalomtörténetírás első iskolája. A Philologiai Közlöny és Heinrich. = ItK, 3. 313–326. [Heinrich Gusztáv.] [Ua.: 7. tétel, 116–149.; német nyelven: ALitt, 1981. 3–4. 359–380.]
192. Mai osztrák költők. = Nagyv, 2. 294–295. [Vál. Hajnal Gábor.]
193. Otthonok és örökségek. = Budapest, 10. 31–33.
194. Sőtér István-portré. Beszélgetőtárs: N. G. B. Szerkesztő: Borus Rózsa. Operatőr: Kotsis Sándor. Rendező: Markos Miklós. = Je, 10. 921–932. [Elhangzott a Magyar Televízióban, 1977. febr. 24-én.] [Ua.: Sőtér István. Kérdező N. G. B. = Válaszolni nehezebb. Írók a képernyőn. Szerk. Bihari Sándor. Bp. RTV–Minerva, 1980. 297–321.]
195. A tankönyvírás nyomorúsága. = Alf, 5. 59–64. [Ua.: 7. tétel, 396–407.]
196. The „Tragic” from Romanticism to the End of the 19th Century. = ALitt, 1–2. 158–163. [Ua.: Actes du VIIIe congrés de l’Association Internationale de Littérature Comparée. Stuttgart, Kunst und Wissen, Bieber, 1980. 2. 657–662.]
197. Theodor Fontane, 1819–1898. = FONTANE, Theodor: Jenny Treibel. Stine. Ford. Póka Endre, Rákosi Zoltán. Az utószót N. G. B. írta. Bp. Európa, 279–283. (A világirodalom remekei, 7. sor.)
198. TUREK, Ludwig: Egy proli mesél. Egy német munkás életútja. Ford. Póka Endre. Utószó N. G. B. Bp. Európa, 333 p. Utószó. 328–333.
199. Védekező humor – kibékítő belátás. Az értekező Reviczky. = It, 2. 322–341. [Reviczky Gyula.] [Ua.: 7. tétel, 150–172.]

1978

200. Értékek közvetítője. Vázlat Rónay Györgyről. = Kr, 7. 12. [Ua.: 7. tétel, 417–422.]
201. Horváth János és a XIX. század. = ÚjJ, 11. 93–97. [Elhangzott az Akadémia emlékülésén.] [Ua.: 7. tétel, 222–233.; 13. tétel, 474–481.; német nyelven: ALitt, 1978. 3–4. 293–301.]
202. Illetéktelen ajándékozás. = ÉI, 26. 9.
203. Magyar nyelvű Krleža-monográfia. Bori Imre: Miroslav Krleža. = Nagyv, 11. 1728–1729. [Ua.: 7. tétel, 530–533.]
204. Művelődéstörténet – irodalomtörténet – történetírás. = ÚjJ, 10. 74–78. [A magyar történészek 1978. évi szegedi vándorgyűlésén Kosáry Domokos vitaindítójára elhangzott korreferátum.] [Ua.: 7. tétel, 328–339.]
205. A románcostól a tragikusig. A műfajváltás és szemléletalakulás Kosz-

- tolányinál. = Je, 11. 1058–1065. [Kosztolányi Dezső.] [Ua.: 7. tétel, 206–221.]
206. Rónay György, 1913–1978. = ItK, 3. 414–415. [Nekrológ.] [Ua.: 7. tétel, 575–577.]
207. A sokoldalú tudós. Az Állami-díj kitüntetettje. = ÚjT, 15. 17. [Keresztury Dezső.]
208. Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája. = MTud, 11. 871–873. [Ua.: 7. tétel, 515–522.; német nyelven: ALitt, 1978. 3–4. 355–358.]
209. A tankönyvírás nehéz mestersége. = Alf, 9. 68–75.
210. A tragikum a pozitívizmus korában. = MTA I. OK, XXX. köt. 1–2. 99–104. [Ua.: 7. tétel, 375–386.]
211. Wyspiański-kiállítás Budapesten. = Nagyv, 8. 1228–1230. [Stanisław Wyspiański. Petőfi Múzeum.] [Ua.: 7. tétel, 542–546.]

1979

212. Anziehung der Psychologie – Gefahr der Psychologie. Fritz J. Raddatz: Heine. Ein deutsches Märchen. = ALitt, 3–4. 449–450. [Heinrich Heine.] [Ua. magyar nyelven: Nagyv, 1981. 4. 616–617.]
213. Bakcsi György: Blok világa. = SzI, 8. 179–180. [Alekszandr Alekszandrovics Blok.]
214. Emlékforgácsok Váci Mihályról. = ÚjFo, 5. 28–33.
215. A hetvenöt esztendő Keresztury Dezső köszöntése. = Nagyv, 9. 1401–1403. [Ua.: német nyelven: BpRundschau. 1979. 37. 10.]
216. Ideológia és irodalom a kiegyezés után. = Vság, 3. 1–11. [Ua.: 7. tétel, 11–36.; 13. tétel, 436–451.]
217. Keresztury Dezső: Így éltem. = Kr, 9. 27–28.
218. A meditáló magányossága. Péterfy Jenő, görög tanulmányai tükrében. = ÚjÍ, 5. 67–74. [Elhangzott az Ókortudományi Társaság 1979. évi tavaszi ülésén.] [Ua.: 7. tétel, 173–189.]
219. A műfajváltás és szemléletalakulás kérdéséhez, Kosztolányinál. Egy disszertációs vita alkalmával. = Valóság és varázslat. Tanulmányok századunk magyar prózairodalmáról Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulójára. Szerk. Kabdebó Lóránt. Bp. PIM, NPI, 149–157. [Kosztolányi Dezső.]
220. Nagyváros, színház, színházkritika. Rákosi Jenő liberál-nacionalista köre. = MTud, 4. 264–271. [Ua.: 7. tétel, 70–84.]
221. Tanulmányok, 1977–79. Szerk. Mohai Lajos, Rugási Gyula. Bevezetőt

írta N. G. B. Bp. Eötvös Kollégium, 2 db. 305, 226 p. (Eötvös-füzetek.)
Bevezetés 1–3.

222. Tóth Dezső: Élő hagyomány, élő irodalom. = MTud, 5. 402–404.

1980

223. Egy gazdag, szép, szolid könyvről. Walkó György: Az ismeretlen Goethe. = ÚjÍ, 10. 101–102. [Johann Wolfgang Goethe.]
224. Egy neves könyv – negyedszázad múltán. = Kr, 2. 34. [Hugo Friedrich: Die Struktur der modernen Lyrik.]
225. Az emlékbeszédszerző Gyulai. = It, 2. 456–466. [Gyulai Pál.]
226. József Attila időszerűsége. = MH, ápr. 13. 9.
227. A kimondás törvénye. A kései József Attila világképe és poétikája. = ÚjÍ, 8. 3–19. [Ua.: „A mindenséggel mérd magad!” Tanulmányok József Attiláról. Szerk. B. Csáky Edit. Bp. Akadémiai K., 1983. 55–77.; 9. tétel, 35–69.; 11. tétel, 314–341.; 13. tétel, 232–249.; francia nyelven: ALitt, 1980. 3–4. 245–267.]
228. Kinagyított térképrajz – komparatiztikával. Lengyel Béla: Gorkij és Nietzsche. Két himnusz az emberről. = Nagyv, 8, 1258–1259. [Makszim Gorkij, Friedrich Nietzsche.]
229. Komlós Aladár, 1892–1980. = ItK, 3. 389–390. [Nekrológ.]
230. Költői szó, férfias próza. Karl Krolow: Das andere leben. = Nagyv, 5. 769–771.
231. „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd”. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem József Attila emlékezetére összehívott tanácskozásán elhangzott előadások anyaga. Szerk. Fenyő D. György, Fráter Zoltán, Gelmiczky György, Nagy András. Bp. ELTE, 355 p. N. G. B. megemlékezése: 333–336. [Az 1980. nov. 25–26. között rendezett tanácskozás anyaga.]
232. Megvilágosodás és korszakforduló. = ÚjÍ, 2. 79–88. [Friedrich Nietzsche: Ecce homo. Komjáthy Jenő: A homályból.] [Ua.: 7. tétel, 290–315.; 10. tétel, 299–330.; német nyelven: ALitt, 1980. 1–2. 11–28.]
233. Nagy Péter hatvanéves. = Él, 41. 6.
234. A nagyváros fényei és árnyai. Összeáll. Hanák Péter. Közrem. Gergely András, N. G. B., Várnai Péter, Vörös Károly. = Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. Hanák Péter. Bp. Gondolat, 171–191. [A Magyar Rádióban 1976-ban elhangzott műsor alapján.]
235. A pszichologizmus ellen a pszichológia mellett. József Attila kritikai

- és elméleti gondolkodásának néhány vonása. = Vság, 12. 27–37. [Ua.: 9. tétel, 5–34.; 13. tétel, 250–263.]
236. Rész kutatások és szintétizáló törekvések kölcsönös szüksége. = Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései. Narratológiai tanulmányok. Szerk. Kanyó Zoltán. Szeged, JATE, 6–13. (Studia poetica, 1.) [A Szegeden 1978. szept. 14–16. között tartott irodalomelméleti konferencia előadásainak szövege.] [Ua.: 7. tétel, 387–395.]
237. A semmi sodra. = ÚjÍ, 6. 5–17. [József Attila.] [Ua.: 9. tétel, 70–102.]
238. A szerkesztő s a kritikus Arany. = It, 1. 3–12. [Arany János.] [Ua.: 7. tétel, 59–69.; 13. tétel, 57–63.]
239. A termékeny nyugtalanság költője. 80 éve született Szabó Lőrinc. = Kr, 3. 17–18. [Ua.: Látóh, 1980. 6. 66–72.; 11. tétel, 425–431.]

1981

240. Babits Mihály beszélgetőfüzetei, I–II. = ItK, 1. 117–118. [Ua. német nyelven: BücherUng, 1980. 4. 15–18.]
241. Egy évfordulóról. Emlékezés és meditáció. = MH, szept. 12. 6. [Riedl Frigyes.]
242. Az élet profán liturgiája. Tömörkény Istvánról. = ÚjÍ, 11. 102–112. [Ua.: 11. tétel, 161–180.]
243. „Az én falum” írója – „Az én falum” világa. = ÚjÍ, 4. 97–106. [Gárdonyi Géza.] [Ua.: 11. tétel, 139–160.]
244. Értelmiség, műveltségintegráció, művelődéstörténet. = Vság, 4. 13–21. Hozzászólás: SALAT Levente: Műveltségintegráció és oktatás. = Korunk, 1982. 1. 77–79.
245. Az eszmélkedő, kései Mikszáth. Novellaművészetének korszakilletékességéről. = ÚjÍ, 1. 84–96. [Mikszáth Kálmán.] [Ua.: 11. tétel, 101–128.; 13. tétel, 127–142.]
246. Az imitációs versalkotás egy példája. = ÚjÍ, 12. 93–102. [József Attila: Az a szép, régi asszony.] [Ua.: 9. tétel, 229–254.; 10. tétel, 331–356.; 11. tétel, 360–381.; 13. tétel, 326–338.]
247. Király István hatvanéves. = Nagyv, 7. 1085–1087.
248. A klasszikus óda megújításának mesterpéldája. József Attila: A Dunánál. = ÚjÍ, 2. 58–65. [Ua.: „A mindenséggel mérd magad!” Tanulmányok József Attiláról. Szerk. B. Csáky Edit. Bp. Akadémiai K., 1983. 163–175.; 9. tétel, 207–228.; 10. tétel, 357–378.; 11. tétel, 342–359.; 13. tétel, 315–325.]

249. A lektúr magyar mestere. Herczeg Ferencről. = ÚjJ, 9. 51–58. [Ua.: HERCZEG Ferenc: Történelmi regények. Pogányok. Az élet kapuja. A fogyó hold. A két sváb. A bev. tanulmányt N. G. B. írta. Bp. Szépirod. K., 1983. 5–22.; 11. tétel, 181–202.]
250. A magyar irodalom karakteréhez. = ÚjJ, 10. 74–81. [Ua.: 11. tétel, 500–516.]
251. A magyar kritika évszázadai. Szerk. Sőtér István. Bp. Szépirod. K., 2–3/1–2. köt. Irányok. Romantika, népiesség, pozitívizmus. Írta, összeáll. Fenyő István, N. G. B., Sőtér István. 620, 350 p.
252. Németh Lászlóról – az Utolsó széttekintés alkalmán. = Kr, 4. 11–13. [Ua.: 11. tétel, 453–467.]
253. Számvetés... 1980 – Tervek... 1981. = Ktáros, 1. 3–13. [4–5. p.: N. G. B. a Budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatója a könyvtár helyzetéről, terveiről.]
254. Szemközt egy legendával. Justh Zsigmond epikája. = ÚjJ, 6. 87–93. [Ua.: 11. tétel, 220–236.]
255. A válságba jutott kisember írója: Petelei. = It, 4. 966–975. [Petelei István.] [Ua.: 11. tétel, 129–138.]
256. Die wichtigsten literaturkritischen Strömungen in Ungarn in der Zeit des Positivismus. = ALitt, 1–2. 131–138.

1982

257. Az Apokalipszis közelében. Egy ősi műfaj mai rokona. Pilinszky: Apokrif. = Kort, 9. 1455–1465. [Pilinszky János.] [Ua.: 10. tétel, 394–419.; 11. tétel, 432–452.]
258. Egy gazdag táj gazdag költő fia. Személyesen is, tárgyiasan is Simon Istvánról. = Kort, 4. 634–640. [Ua.: Pályatársak Simon Istvánról. Vál. és szerk. Rádics József. Veszprém, M. Tcs., Eötvös M. Kvt., 1986. 283–294. (Horizont közművelődési kiskönyvtár, 13.); 11. tétel, 468–482.]
259. Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának óre. Eötvös Károlyról, az íróról. = ÚjJ, 3. 77–85. [Ua.: 11. tétel, 203–219.]
260. Erkölcsi autonómia – művészi autonómia. A Puszták népe műfaji kérdéseiről. = ÚjJ, 11. 18–27. [Illyés Gyula nyolcvan éves.] [Ua.: 11. tétel, 394–412.; 13. tétel, 339–349.]
261. Föltárás és szintézis – szintézis és föltárás. = MTud, 8–9. 591–597.
262. A fragment fölénye. = MNyr, 3. 257–266. [Száz éve halt meg Arany János. A Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülésén elhangzott előadás.] [Ua.: 10. tétel, 278–298.; 11. tétel, 52–68.; 13. tétel, 82–92.]

263. Kérdések a Buda halála körül. = ÚjJ, 8. 89–105. [Arany János.] [Ua.: 11. tétel, 7–39.]
264. Király György: Egy filológus kalandozásai. = Kr, 4. 32–33.
265. A költészet menedéke. Radnóti Miklós: Erőltetett menet. = ÚjJ, 4. 60–66. [Ua.: 10. tétel, 379–393.; 11. tétel, 382–393.; angol nyelven: ALitt, 1984. 3–4. 393–401.]
266. A művelődéstörténet időszerűségének, mibenlétének, oktatásának néhány kérdéséről. = Hel, 4. 486–508. [Művelődéstörténet és Kelet-Európa. Válogatás az 1981. decemberében Budapesten rendezett szovjet–magyar művelődéstörténeti konferencia előadásaiából.] [Ua.: Művelődéstörténet és Kelet-Európa. Bp. Akadémiai K., 1983. 486–508.; 11. tétel, 517–560.]
267. Rába György: Babits Mihály költészete, 1903–1920. = ItK, 3. 371–373.
268. A szigorú nemzeti költő. Száz évvel ezelőtt, 1882. október 22-én hunyt el Arany János. = Kr, 10. 13–14. [Ua.: Látóh, 1982. 12. 148–157.; 11. tétel, 69–78.]
269. A Vadrózsa-pör és Arany. = Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. Szerk. Kriza Ildikó. Bp. Akadémiai K., 69–78. [Arany János. A „Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok” című tudománytörténeti ülészak Bp. 1975. V. 12–14. anyaga.] [Ua.: 11. tétel, 40–51.]

1983

270. Babits, a szabadító. = Kr, 11. 6–7. [Babits Mihály.] [Ua.: Látóh, 1984. 4. 161–169.; 11. tétel, 282–291.; 12. tétel, 168–177.]
271. Illyés Gyula emlékezete. = Nagyv, 7. 1072–1074.
272. Köpeczi Béla: Műveltség és minőség. = Ktáros, 10. 619–620.
273. A magatartás kiküzdésének drámai versei. Egy műfajváltozat adaptációja, megteremtése Illyésnél. = ÚjJ, 7. 6–11. [Illyés Gyula.] [Ua.: 11. tétel, 413–424.]
274. Mint különös hírmondó. Szerep, vállalás, identifikáció. = Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára. Szerk. Kelevéz Ágnes. Bp. PIM, NPI. 407–417. [Ua.: Babits Mihály: Mint különös hírmondó. Szerep, vállalás, identifikáció. = Kort, 1983. 10. 1629–1636.; 11. tétel, 265–281.; 12. tétel, 102–122.; 13. tétel, 172–182.]
275. Nemcsak előfutár... Komjáthy Jenő évfordulójára. = MNemz, febr. 3. 5.
276. Oltványi Ambrus, 1932–1983. = ItK, 6. 723–724. [Nekrológ.]
277. Sőtér István hetvenéves. = Nagyv, 6. 927–928.

278. A személyiség mint érték a századvég magyar lírájában. = Klaniczay Tibor hatvanadik születésnapjára. Bp. Akadémiai K., 267–275. [Komjáthy Jenő.] [Ua.: ItK, 1983. 1–3. 267–275.; 11. tétel, 79–100.; 13. tétel, 143–155.]
279. A tudatos életmű-alkotás jegyében. A hetvenesztendős Sótér Istvánról, a tudósról. = ItK, 4. 311–317. [Ua.: 11. tétel, 483–499.]
280. Véleményem szerint. = Ktáros, 9. 1. [A televízióban sugárzott sorozatról, amely a régi magyar könyvtárakat mutatta be Keresztury Dezső kalauzolásával; az új sorozatot az állami tulajdonban levő nagy könyvtárakról N. G. B. vezette, szerkesztette.]
281. Világkép és irodalomfelfogás Az európai irodalom történetében. = Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára. Szerk. Kelevéz Ágnes. Bp. PIM, NPI. 21–35. [Akadémiai székfoglaló. Elhangzott 1983. május 23-án.] [Ua.: Világkép és irodalomfelfogás Babits irodalomtörténetében. = ÚjJ, 1983. 11. 15–27.; 11. tétel, 237–264.; 12. tétel, 3–31.; 13. tétel, 156–171.; angol nyelven: ALitt, 1983. 3–4. 217–235.]

1984

282. Az elgondolhatatlan álorcái. Szerep és magatartás a kései Kosztolányinál. = ÚjJ, 5. 86–97. [Kosztolányi Dezső: Számadás.] [Ua.: 11. tétel, 292–313.; 13. tétel, 208–221.]
283. Eötvös és Kemény a polgárosodásról. = MH, jún. 7. 8. [Eötvös József, Kemény Zsigmond.]
284. Értelmiség és redukált polgárosodás a XIX. század második felében. = Vság, 7. 1–12. [Ua.: Látóh, 1984. 10. 95–119.; német nyelven: = ALitt, 1987. 1–2. 185–207.]
285. Keresztury Dezső nyolcvanéves. = ItK, 5–6. 759–760.
286. Mozgó stabilitás vagy múltba meredt statikusság. Nemzeti identitás vagy nemzetkarakterológia. = ÚjJ, 12. 35–45.
287. Művelődésünk mindenese. Keresztury Dezső nyolcvanéves. = MNemz, szept. 6. 6.
288. Nagy Miklós hatvanéves. = ItK, 1. 128.
289. Néhány sor Karl Krolowról. = KROLOW, Karl: Az életrajz folytatása. Elbeszélés. Ford. Rácz Péter. Az utószót N. G. B. írta. Bp. Európa, 135–140. (Modern könyvtár, P. 482.)
290. Az önhitt ismeret ellenében. Az Esti Kornél szemléleti és műfaji problémái. = ÚjJ, 10. 81–88. [Kosztolányi Dezső.] [Ua.: A rejtőző Kosztolányi.

- Esszék, tanulmányok. Szerk. Mész Lászlóné. Bp. Tankvk. 1987. 117–128.]
291. Tragikus hittevés a költészet mellett. Hangnem és magatartás Radnóti költészetében. = Pokolból született csillag. Radnóti Miklós, 1909–1944. Bp. Lapk. Váll., 48–53. [Ua.: ÚjJ, 1984. 11. 48–53.]
292. Az „úri középosztály” egy történetének dokumentuma. Herczeg Ferenc emlékezései. = ÚjJ, 8. 58–72. [Ua.: Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy. A gótikus ház. A bev. írta és a szöveget gond. N. G. B. Bp. Szépirod. K., 1985. 7–32.; Rövidített változat: Herczeg Ferencről. = MH, 1984. júl. 14. 9.]
293. Weöres Sándor: Posta messziről. = Kr, 12. 25–26.

1985

294. A budapesti Tudományegyetem 350. évfordulójára. = Medvetánc, 2–3. 5–15. [Elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetem 350. évfordulóján.] [Rövidített változat: A haza jólétére. A 350 éve alapított egyetem. = Budapest, 1985. 10. 23–26.]
295. Az egyetemesség igénye. = Filmkult, 2. 2–5. [A magyar történelmi filmekről.]
296. Az együttműködés óhaja és lehetősége. Nemes Nagy Ágnes Babits-könyve: A hegyi költő. = Kr, 10. 39–40. [Babits Mihály.]
297. Az Erosz teljességének vágya. Tisztázó vallomás Babits Timár Virgil fia c. regényében. = Je, 10. 874–879. [Babits Mihály.] [Ua.: 12. tétel, 32–46.]
298. Herczeg Ferenc és Tisza István. = História, 3. 23–25.
299. A józan értelem költője. = Kr, 9. 11. [Vas István: A teremtett világ.]
300. A kiegyezés korabeli polgárosodás és a liberális sajtó kétarcúsága. = MTud, 1. 15–25.
301. A látszat-lét világa – s a kitörés kísérlete. Babits: Halálfiái. = ÚjJ, 6. 60–69. [Babits Mihály.] [Ua.: 12. tétel, 47–73.]
302. A magyar századvég irodalmának általános előzményei. = Vság, 3. 50–67.
303. A nyelv újítója – a művelődés újítója. = MNyr, 4. 385–391. [Kazinczy Ferenc.]
304. Önálló ítéletre és cselekvésre nevelő iskolát. = Budapest, 9. 12–13.
305. A prózai, illetve a verses megformálás arányviszonyáról a magyar irodalomban. = A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, 1981. augusztus 10–14. Szerk. Béládi Miklós, Janko-

- vics József, Nyerges Judit. Bp. Nemzetközi Magyar Filológiai Társ. 157–165.
306. Szerep és szembenezés. Kosztolányi Dezső emlékezete. = Vig, 6. 471–474. [Ua.: Látóh, 1986. 1. 201–207.]
307. Szerep, játék, föltételeesség. Kosztolányi fölfogásának néhány eleme. = Kosztolányi-ünnep. Születésének századik évfordulójára. Bp. Lapk. Váll., 18–25. [Kosztolányi Dezső.] [Ua.: ÚjJ, 1985. 11. 18–25.; A rejtőző Kosztolányi. Esszék, tanulmányok. Szerk. Mész Lászlóné. Bp. Tankvk., 1987. 16–27.; 13. tétel, 222–231.]

1986

308. A csöndes tűnődés költője. = Vértő Kaszás Csillag. Száz éve született Tóth Árpád. Bp. Lapk. Váll., 103–109. [Ua.: ÚjJ, 1986. 11. 103–109.]
309. Egy rég esedékes kiállítás. Lélek és forma; Magyar művészet, 1896–1914. = Művészet, 11–12. 12–18. [Nemzeti Galéria.]
310. Eszmetörténeti kérdések, három vita tükrében. = Szülőföld és nagyvilág. Szerk. Soós Kálmán. Bp. Országos Béketanács, 68–76. (Békemozgalmi kiskönyvtár, 5.) [Az Országos Béketanács Tudományos és Kulturális Bizottsága által 1985. októberében Budapesten rendezett tudományos konferencia előadásai. Nyelvőr-vita.; A századvégi tragikum-vita.; A Kisebbségben-vita. Az európai irodalom története bevezetőjéről.]
311. Két testvértudomány változó viszonya. = It, 3. 567–582.
312. Mindenütt csak kék az ég. Az egyetemesség és viszonylagosság költői élménye a fiatal Babitsnál. = ÚjJ, 1. 92–105. [Babits Mihály.] [Ua.: 12. tétel, 74–101.]
313. A mindig újra megszeretett költő. Tóth Árpád jubileumára. = Je, 4. 362–368. [Ua.: Látóh, 1987. 1. 184–187.]
314. A tárgyszerűség birtokbavétele. Csorba Győző hetvenedik évére. = Je, 11. 967–970.

1987

315. Bori Imre: A magyar irodalom modern irányai I. = Kr, 4. 30–31.
316. Fölzárkózásban menedéket... Dsida Jenő évfordulójára. = Kr, 5. 10–11.
317. A jövő biztonságvágyának eufóriája. Egy korai nagy Kassák-vers: az Örömhöz. = Emlékszám Kassák Lajos századik születésnapjára. Tanulmányok, versek. Bp. Lapk. Váll., 69–75. [Ua.: ÚjJ, 1987. 5. 69–75.; Kassák. Esszék, tanulmányok. Szerk. Szávai János. Bp. Tankvk., 1990. 88–98.]

318. Kassák klasszicizálódása. Költészet a meditáció s a kontempláció jegyében. = Je, 7–8. 671–676. [Kassák Lajos.] [Ua.: Kassák. Esszék, tanulmányok. Szerk. Szávai János. Bp. Tankvk., 1990. 99–107.]
319. Keresztury Dezső: „Csak hangköre más.” Arany János 1857–1882. = Kvilág, 10. 12.
320. Közös korszak, kétféle variációval. A magyar és az osztrák impresszionizmus és szimbolizmus előzményének és jellegének néhány vonása. = Je, 1. 43–49.
321. A Nagy Enciklopédia gondolatvilága. A liberális polgár mély humanitása. = ÚjJ, 10. 8–14. [Karinthy Frigyes.] [Ua.: Látóh, 1988. 8. 218–221.]
322. Sőtér István: Világos után. = Kr, 7. 37–38.
323. A történeti esszé erényei. Gondolatok Berend T. Iván Válságos évtizedek című könyvéről. = Nszab, nov. 21. 13.

1987–1988

324. Barta János, 1901–1988. = ItK, 5–6. 762–763. [Nekrológ.]
325. A pálya végén. Barta János tanulmánykötete. = It, 4. 731–735.

1988

326. Ábránd, csalódás, sztoicizmus. Egy kétarcú regény két stílus határán. = ÚjJ, 10. 82–90. [Asbóth János: Álmodó álmodója.] [Ua.: ASBÓTH János: Álmodó álmodója. Regény. A szöveget gond. Bundula István, Kovács Zoltán. A bev. tanulmányt N. G. B. írta. Bp. Szépirod. K., 1990. 5–25.]
327. Az abszolutizmus korának néhány főbb karaktervonása. = Forradalom után, kiegészés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk. és a bev. tanulmányt írta N. G. B. Bp. Gondolat, 7–39.
328. Búcsú Barta Jánostól. = Nszab, ápr. 27. 7.
329. Csoóri Sándor: Készülődés a számadásra. II. Egy műfajról, egy modorról egy könyv indíttatására – s nem ürügyén. = Kr, 1. 32–33.
330. Csorba Győző: A szavak bolyhai. = Nszab, dec. 24. 21.
331. A demokrácia hagyománya. A Galilei-kör évfordulójára. = Nszab, nov. 19. 13. Hozzászólás: KRISTÓ NAGY István: Vita a demokrácia hagyományairól. = Nszab, 1988. dec. 10. 15. N. G. B. válaszával.
332. A dialektikus etika pluralitásának és individualitásának védelmezője. Egy jelentős etikaelméleti kísérlet: Révay József: Az erkölcs dialektikája. = Révay József: Az erkölcs dialektikája. Pécs, Baranya M. Kvt., 179–191. (Pannónia könyvek.) Reprint kiadás. [Ua.: A személyes etika védelmezője. Egy jelentős etikaelméleti kísérlet: Révay József: Az erkölcs dialektikája. = Újhold-évkönyv. Bp. Magvető K., 1988. 2. 394–406.]

333. Az esszéművészet komoly szavú mestere. = Vig, 4. 272–275. [Rónay György.]
334. Európai műveltség – nemzeti műveltség. Nemzeti variáció vagy nemzeti partikularizmus? = MTud, 6. 426–437. [Részlet: Nszab, 1988. máj. 14. 13.]
335. A gondolkodás sokrétűsége, az alkotás gazdagsága. A Nyugat nyolcvanadik évfordulójára. = MNemz, jan. 9. 11.
336. A lélek kalandjainak türelmessége. = Nszab, júl. 16. 13. [Füst Milán.] [Ua.: Látóh, 1989. 2. 191–195.]
337. Mindennapi szomorúságaink művésze. Mátyás Iván 70. születésnapjára. = Kr, 12. 2.
338. Modern? Praemodern? Postmodern? Az irányzati elnevezések néhány nehézségéről. = ÚjJ, 5. 108–113.
339. Történelemfilozófia és műfajelmélet. Poszler György: Filozófia és műfajelmélet. Költői műfajok Hegel és Lukács esztétikájában. = Nagyv, 11. 1726–1729. [Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Lukács György.]
340. Vajda János válogatott művei. A vál., a szöveggond., a jegyz., az utószó N. G. B. munkája. Bp. Szépirod. K., 1167 p. (Magyar remekírók.) Utószó: 1149–1152.

1989

341. Birkanyak medáliákkal. Állatfarm: a nagy mese a nagy meséről. = Nszab, nov. 4. 19. [George Orwell.]
342. Egyoldalú arcképvázlat – egyoldalú emlékekből, a megértés vágyával. = ÚjJ, 2. 102–109. [Pándi Pál.] [Ua.: Rejtőző legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sorstörténetéből. Az interjúkat kész. és a kötetet szerk. Csáki Judit, Kovács Dezső. Bp. Szépirod. K., Szemtanú, 1990. 389–399.]
343. Az elméleties gyakorlat – a gyakorlatias elmélet embere. Kemény Zsigmond művelődéseszménye. = ÚjJ, 10. 79–85.
344. Eötvös József személyisége legbensőbb levelezése tükrében. = Je, 10. 980–984. [Eötvös József levelei fiához, Eötvös Lorándhoz c. könyv.]
345. Az európai irodalom képeskönyve. A kezdetektől Shakespeare-ig. Kulcsár Péter összeállításában és N. G. B. tanulmányaival. Bp. Helikon, 313 p.
346. Az európai örökség őrzője. = Nszab, máj. 6. 19. [Márai Sándor.]
347. Kádár János, 1912–1989. = Kr, 9. 26.
348. Kétarcú örökség. = Nszab, jan. 28. 13. [Az 1945 utáni magyar iro-

- dalomról és irodalompolitikáról.] Hozzászólások: Vélemények a Két-arcú örökségről. Két olvasói hozzászólás. = Nszab, 1989. febr. 11. 15.
349. NIETZSCHE, Friedrich: Friedrich Nietzsche versei. Vál. Hajnal Gábor. Ford. Csorba Győző et al. Az utószót N. G. B. írta. Bp. Európa, 159 p. (Lyra mundi.) Utószó. 127–146. [Ua.: Nietzsche versei – immár magyarul is. = Je, 1989. 4. 375–382.]
350. Politika s közéleti-művelődési háttér. Egy útleírás 1950-ból. = ÚjJ, 4. 112–118. [Veres Péter: Ukrajna földjén.]
351. REVICZKY Gyula: Versek és műfordítások. Sajtó alá rend. és az utószót írta N. G. B. Bp. Szépirod. K., 519 p. Utószó: 491–494.
352. Szimbólum és szimbolizmus. Áttörés a „modernitás” törekvéseibe a hazai irodalomban. = Újhold-évkönyv. Bp. Magvető K., 2. 251–269.
353. Ünnepe: igazi ünnep. = Nszab, dec. 23. 26. [A különböző felfogású emberek szabad vallásgyakorlatáról.]
354. A változó történelem bátorsága. = Nszab, márc. 4. 21. [A történész szerepéről, feladatairól.]

1990

355. „Beméne azért, hogy velök maradjon.” Találkozásaink a Szentírással. = Vig, 4. 286–288.
356. Egy használható esztétika. Sík Sándor emlékezete. = Vig, 1. 34–38.
357. Az egyén kiművelt ízlése a „cenzor.” = Nszab, jún. 2. 13.
358. Az emlékezés bölcs gyönyörűsége. Dönhoff grófnő kötete. = Kr, 2. 14–15. [Marion Dönhoff: Gyermekkor Kelet-Poroszországban.]
359. Az értelmi ember felelőssége. = Liget, 4. 37–42. [Ua.: A kor lelke. Szerk. Levendel Júlia, Horgas Béla, Bohus Magda. Bp. „Egészség” Alkoholmentes Rehabilitációs Egyes., 1991. 164–169. (Liget könyvek.)]
360. A Gyermek üzenete. = Nszab, dec. 23. 17. [A felebaráti szeretetről karácsony kapcsán.]
361. Heidegger korai főműve, magyarul. = Holmi, 8. 958–963. [Martin Heidegger: Lét és idő.]
362. Józan kölcsönöséget. = Nszab, márc. 15. 13. [Kelet-közép-európai népek egymás mellett éléséről.]
363. Kölcsey két évszázada. Az értelmi s erkölcsi ember példája. = Nszab, aug. 4. 27. [Kölcsey Ferenc.]
364. Ludwig Tieck, a kezdeményező. = Vig, 7. 519–520.
365. „A mag kikél”. Előadások Kölcsey Ferencről. Szerk. Taxner-Tóth Ernő. Bp. PIM, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 161 p. N. G. B.: Zárszó. 159–161. [Elhangzott az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi, Történel-

- mi és Filozófiai Osztályainak a Kölcsey Társaság közreműködésével Debrecenben Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésen.]
366. A magát formáló ember, a történelmet alakító személyiség. = „A mag kikél.” Előadások Kölcsey Ferencről. Szerk. Taxner-Tóth Ernő. Bp. PIM, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 11–18. [Ua.: Az önmagát alakító, a társadalmat formáló ember. = Kr, 11. 3–5.]
367. „Mi a magyar?” – ma! Európaiságunk kérdése. = Közn, 24. 3–5.
368. A mozgalmiságtól az egyháziasságig. = TársSz, 2. 17–23.
369. Radnóti Miklós naplója. = Holmi, 1. 84–87. [Sajtó alá rend. Radnóti Miklósné. A szöveget gond. Melczer Tibor, Székely Sz. Magdolna.]
370. Reálpolitikus és utópista egy személyben. Kállay Bertalan elméleti írásai. = Kr, 3. 20–23.
371. Szociográfia és vallomás: társadalomkritika és személyiségvédelem. Márai, Kassák, Illyés. = 2000, 2. 56–61. [Márai Sándor, Kassák Lajos, Illyés Gyula.]
372. A vádolt s a vágyott Európa. = Nszab, aug. 25. 19. [Márai Sándor.]
373. Valahogy így volt. = 2000, 6. 41–51. [Esszé.]
374. Verbalizmus helyett inkább provokálni. Néhány szó a művelődéstörténet bevezetése érdekében. = Kr, 9. 3–4.
- 1991
375. Ami nélkülözhetetlen – a könyv. = Nszab, jún. 1. 25. [A könyvkiadásról, az iskoláról és a kritikáról.]
376. Babits, a másik, a másképpen megújító. = Iris, 2. 3–9. [Babits Mihály.]
377. Egy magyar regény a németekről – egy német a magyarokról. = Kr, 12. 30–31. [Jókai Mór: Az új földesúr; Theodor Fontane: Graf Petőfy. Németül, német hallgatóság előtt hangzott el. Az itteni szövegből Jókai részletes bemutatása hiányzik.]
378. Egy mai polihisztor. = Nszab, máj. 18. 25. [Hegedüs Géza.]
379. Einige charakteristische Merkmale des österreichischen und ungarischen Impressionismus und Symbolismus. = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Bécs, 1986. szeptember 1–5., elhangzott előadások. 2. Kapszolatok és kölcsönhatások a 19–20. század fordulóján. Szerk. Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit, Wolfram Seidler. Bp., Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társ., 1064–1070.
380. Die erste Schule der ungarischen Literaturgeschichte und ihre Beziehungen zur deutschen Literaturgeschichte. = „Kakanien”.

Aufsätze zur österreichischen und ungarischen Literatur, Kunst und Kultur um die Jahrhundertwende. Hrsg. Eugen Thurnher, Walter Weiss, János Szabó, Attila Tamás. Bp. Akadémiai K., Wien, Verl. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 165–176. (Schriftenreihe der Österreichisch–Ungarischen Gemischten Kommission für Literaturwissenschaft, 2.)

381. Az eszméltető ünnep. = Nszab, ápr. 2. 17. [A húsvéti ünnepről.]
382. Három Széchenyi-arckép a 20. század első feléből. = MTud, 8. 964–972. [Széchenyi István. Herczeg Ferenc: A híd; Surányi Miklós: Egyedül vagyunk; Németh László: Széchenyi.]
383. A Holocaustról – de ne általánosságban. = Je, 4. 359–364. [Az 1990. aug. 26–31. között A Holocaust témája a művészetekben címmel Pécssett megrendezett nemzetközi tudományos konferencia zárszava.]
384. Irodalom és politika. = Nszab, szept. 14. 25.
385. Az Irodalomtörténeti Közlemények száz éve. = ItK, 5–6. 579–587.
386. Jókai jó hivatalnokai. = Kr, 4. 15–16. [Jókai Mór.]
387. Liberalizmus. Egy fogalom határai. Ágh Attila, Ludassy Mária, N. G. B. és Tamás Gáspár Miklós kerekasztal-beszélgetése. = Vil, 5. 333–342. [Elhangzott 1990. nov. 11-én a Magyar Rádió Agóra c. műsorában. Műsorvezető: Rékai Gábor.] [Ua.: Látóh, 1991. 8–9. 313–332.]
388. A magyar liberalizmus eszmetörténete. = Századvég, 1. 108–122.
389. Országunk istápjja. = Nszab, aug. 18. 18. [I. István király.]
390. A regényíró drámai remeklése. Kassai polgárok. = IrodSzele, 4. 368–375. [Márai Sándor: A kassai polgárok.]
391. Széchenyi – a nagy változások értő embere. = Kr, 8. 2. [Széchenyi István.]
392. Szorongó bizakodás. Újra megjelent Babits irodalomtörténete. = Nszab, dec. 24. 26. [Babits Mihály: Az európai irodalom története.]

1992

393. II. József a színpadon. = Rubicon, 8–9. 38–40.
394. Az Arany-kép főbb állomásai máig. = Iris, 1. 8–12. [Arany János.]
395. Búcsú egy életformától. = TársSz, 1. 29–34. [Márai Sándor.]
396. Egy független köziró: Esterházy Péter. = MNapló, 2. 8–9.
397. Egy nehéz életút – lírában. Tóth Bálint: Krisztinavárosi körmenet. = MNapló, 7. 37.
398. Érzékeny erkölcs és biztos ízlés. Szabó Zoltán: Hazugság nélkül. = Nszab, jún. 6. 29. Hozzászólás: Kenedi János: Fekete farkok. = Nszab, 1992. jún. 9. 19.

399. És a bölcsek? = Nszab, dec. 24. 31. [A karácsony ünnepéről.]
400. Kéry László, 1920–1992. = MTud, 5. 616–617.
401. A két háború közti magyar lektúr példája. Zilahy Lajos munkássága a második világháborúig. = Vság, 2. 65–72.
402. Klaniczay Tibor, 1923–1992. = Iris, 2–3. 61–63. [Nekrológ.] [Ua.: ItK, 1992. 5–6. 718–720.; MNapló, 1992. 12. 5–6.; MTud, 1992. 8. 1008–1009.]
403. A konzervatív Akadémia. = Mtud, 8. 919–927.
404. A külső élet krónikása. Herczeg Ferenc önéletrásáról. = Vság, 5. 84–93.
405. Lányi András: A kettészakított üstökös. = Holmi, 10. 1482–1486.
406. The might-have-beens of history. = The New Hungarian Quarterly, 147–150. [Fejtő Ferenc: Requiem pour un empire défunt. Rekviem egy hajdanvolt birodalomért.]
407. A műfaj álarca mögé rejtett személyesség. = Lit, 3. 269–273. [Márai Sándor: Csutora.]
408. A szavak fukarságának, a versek fösvényiségének ereje. Csokits János: Találkozás egy égitesten. = MNapló, 13. 34–35.
409. Történelem és erkölcs. = Beszélő, 30. 26–27. [Johan Huizinga: A holnap árnyékában.]
410. Varga József: Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? = Vság, 4. 112–113.
411. Zsirai Miklós-émlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp. ELTE, MTA, 183 p. (Urálisztikai tanulmányok, 5.) N. G. B. Megnyitó. 11–13. [Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, az ELTE Finnugor tanszéke és a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1992. okt. 9-én tartott emlékülése.]

1993

412. Az 1992. október 15–16-i nyelvművelő konferencia megnyitása. N. G. B. akadémikus, osztályelnök megnyitó beszéde. = MNyr, 4. 396–399.
413. Az Arany-glosszák külső és belső filológiája, 1963; Arany 1860-tól 1882-ig keletkezett prózai írásai teljességének kérdése, 1968 = ARANY János: „Tisztelt Írótlars!” Kötetben még nem szereplő kritikai írások, glosszák. Kovács Sándor Iván irányításával és jegyzeteivel kiad. az ELTE Arany-szemináriuma. Bp. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 145–151., 151–155. („Csak tiszta forrásból.” A Magyar Irodalomtörténeti Társaság „Szövegkiadások”-sorozata, 2.)
414. ARANY János: „Tisztelt Írótlars!” Kötetben még nem szereplő kritikai

- írások, glosszák. Az előszót írta N. G. B. Kovács Sándor Iván irányításával és jegyzeteivel kiad. az ELTE Arany-szemináriuma. Bp. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 157 p. („Csak tiszta forrásból.” A Magyar Irodalomtörténeti Társaság „Szövegkiadások”-sorozata, 2.) Előszó. 5–6.
415. Benyomások, jegyzetek egy izraeli utazásról. = *Vság*, 5. 95–101.
416. Csak vallási reneszánsz? Kierkegaard irodalmi kisugárzásához. = *Kr*, 5. 31–32. [Søren Kierkegaard. Elhangzott a novemberben tartott budapesti Kierkegaard-konferencián.]
417. Emlékirás és történeti önismeret. = *Alf*, 2. 9–16.
418. Költői számadások. 1. „...bírnak mi is, ha ők kibírják...” 2. Kosztolányi: Szeptemberi áhitat. = *It*, 1–2. 3–17.; 3. 441–450. [Kosztolányi Dezső.]
419. A Nyugat utolsó éve. = *Iris*, 3. 5–10.
420. Visszatérés a filozófiához. Határ Győző: Özön közöny. = *Kort*, 11. 100–102.

1994

421. Dávidházi Péter: Hunyt mesterünk. Arany János kritikusi öröksége. = *ItK*, 1. 138–142.
422. Egy igaz ember – egy igaz polgár. Arany László születésének 150. évfordulójára. = *Nszab*, márc. 26. 25.
423. Egy tudós példakép. A száz éve született Bárczi Géza emlékére. = *MNy*, 2. 129–131. [Ua.: Bárczi Géza, a tudós példakép. = *Nszab*, 1994. jan. 8. 12.]
424. A fölkészülés folyóirata: a Magyar Csillag. A szerkesztő Illyés. = *Kort*, 5. 5–13. [Illyés Gyula.]
425. In memoriam Benda Kálmán. = *Beszélő*, 12. 13.
426. Az irodalomtudomány néhány hazai kérdéséről. = *MTud*, 1. 1–7.
427. Művelődéstörténet. = *Művelődéstörténet*. Válogatott szövegek. Szerk. B. Gelencsér Katalin. Salgótarján, Magyar Művelődési Intézet, Mikszáth K. 25–28. (Kultúra, tudás, társadalom.)
428. Nagysággal gyengeség – gyengeséggel nagyság. Kossuth és az írók. = *MTud*, 9. 1045–1052. [Kossuth Lajos.]
429. Stípluralizmus a századforduló magyar és osztrák irodalmában. = *It*, 4. 761–774.
430. A szeretet és tisztelet fénykörében. = *It*, 3. 311–316. [Keresztury Dezső kilencvenedik évére.] [Ua.: Szerk. Kovács Sándor Iván. 2. kiad. Zalaegerszeg, 1994.]

III. SZERKESZTŐI, ÖSSZEÁLLÍTÓI MUNKÁK

431. Új magyar múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye. 1. köt. 1957. A sorozat szerkesztőbizottságának tagja.
432. ARANY László válogatott művei. Sajtó alá rend., bev. és a jegyz. írta N. G. B. Bp. Szépirod. K., 1960. 548 p. (Magyar klasszikusok.)
433. Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. Szerk. Bóka László. Egyetemi segédkönyv. Bp. Tankvk. 3. köt. 2. r. Szöveggyűjtemény a XIX. század második felének irodalmából. Szerk. Bóka László, Nagy Miklós, N. G. B. 1961. 1078 p.
434. Péterfy Jenő válogatott művei. Vál., sajtó alá rend., bev. írta N. G. B. Bp. Szépirod. K., 1962. 672 p. (Magyar klasszikusok.)
435. Irodalomtörténeti Közlemények. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata. 1969-től az alcím: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének folyóirata. Társszerkesztő: 1965–1980.
436. Arany János összes művei. Szerk. Keresztury Dezső. 11–12. köt. Prózaí művek, 2–3. Sajtó alá rend. N. G. B. Bp. Akadémiai K., 1968., 1963. 2 db. 939, 651 p.
437. Irodalomtörténeti szöveggyűjtemény a 19. század második felének magyar irodalmához. 1–2. r. összeáll. N. G. B. Bp. Tankvk., 1966. 2 db. 259, 356 p. [Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar.] [2. utánnny. 1976.]
438. REVICZKY Gyula művei. Sajtó alá rend. N. G. B. Bp. Szépirod. K., 1969. (Magyar parnasszus.) 1. Versek és műfordítások. 549 p. 2. Vegyes költői és prózaí művek. 511 p.
439. Tolnai Gábor hatvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. N. G. B., Szauder József. Bp. Akadémiai K., 1971. 545–759. p. 2 t.
440. Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Szerk., bev. N. G. B. Bp. Akadémiai K., 1972. 371 p. [Arany János.]
Ism.*: ANTAL Gábor = MNemz, 1973. ápr. 22. 12.
GYERGYAI Albert = It, 1974. 3. 704–713.
IMRE László = ItK, 1974. 2. 256–260.
LAKATOS István = It, 1974. 3. 714–723.
PÓR Péter = Lit, 1974. 2. 23–25.

* Az N. G. B. által szerkesztett könyvek kritikáit nem vettük föl. Ez esetben mégis kivételt tettünk, amit a sok, olykor indulatos bírálat megjelenése, valamint a tanulmánykötet szerkesztőjének ezekre való reagálása indokolt.

- SÓTÉR István = Lit, 1974. 2. 14–22.
 VARSÁNYI Klára = Ktáros, 1973. 9. 562–563.
 N. G. B.: Megközelítés és méltányosság. Néhány észrevétel Gyergyai Albert bírálatára. = It, 1974. 3. 724–729.
441. Katona József és Madách Imre válogatott művei. Katona József műveit vál. és gond., a jegyz. írta Solt Andor. Madách Imre műveit vál. és gond., a jegyz. írta, utószó N. G. B. Bp. Szépirod. K., 1974. 1196 p. (Magyar remekírók.)
442. A magyar sajtó története. Főszerk. Szabolcsi Miklós. Bp. Akadémiai K., 2/1. 1848–1867. Szerk. Kosáry Domokos, N. G. B. 1985. 676 p., 48 t. 2/2. 1867–1892. Szerk. Kosáry Domokos, N. G. B. 1985. 551 p., 16 t.
443. Forradalom után, kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk. és a bev. tanulmányt írta N. G. B. Bp. Gondolat, 1988. 637 p., 16 t.
444. Vajda János válogatott művei. A vál., a szöveggond., a jegyz., az utószó N. G. B. munkája. Bp. Szépirod. K., 1988. 1167 p. (Magyar remekírók.)
445. REVICZKY Gyula: Versek és műfordítások. Sajtó alá rend. és az utószót írta N. G. B. Bp. Szépirod. K., 1989. 519 p.
446. Irodalomtörténet. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata. 1993-tól az alcím: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata. Szerkesztőbizottsági tag: 1992–

IV. ÍRÁSOK NÉMETH G. BÉLÁRÓL, INTERJÚK

447. ANTAL Gábor: „Türelmetlen és késlekedő félszázad”. Beszélgetés az irodalom történetéről és a történelem irodalmáról. = MNemz, 1971. szept. 14. 4.
448. HERNÁDI Miklós: Kritikusok műhelyében. N. G. B.-ről. Kibővített irodalomszemlélet. = Él, 1975. 10. 7.
449. ERDEI-GRÜNWALD Mihály: Aranytól Joyce-ig és tovább... Beszélgetés N. G. B.-vel az olvasásról, a könyv megszerettetéséről, a közművelődésről. = ÚjT, 1977. 35. 20–21.
450. József Attila-díj, 1977. = Él, 1977. 14. 8.; MH, 1977. ápr. 1. 4.; MNemz, 1977. ápr. 1. 4.; Nszab, 1977. ápr. 1. 1.,5.; Nszava, 1977. ápr. 1. 5.
451. Irodalomtudósaink fóruma 14. N. G. B.-vel beszélget Szegedy-Maszák Mihály. = Je, 1978. 5. 458–464. [Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. febr. 15-én.] [Ua.: 7. tétel, 340–352.]

452. „...ki szelídségre, s alázaatra int.” N. G. B. és Liptay Katalin beszélgetése Sík Sándorról. = Vig, 1979. 3. 195–197.
453. JÓZSA [György Gábor]: A művelődéstörténet és oktatása. Beszélgetés N. G. B.-val. = MNemz, 1980. dec. 19. 8.
454. Egy nagy ígéret a népszerűség csalfényében. Beszélgetés Herczeg Ferencről. = ÚjT, 1980. 41. 30–31. [Résztevők: N. G. B., Nemeskürty István, elhangzott a Kossuth Rádióban Liptay Katalin szerkesztésében.]
455. A Corvinák nyomában. Ismét az Egyetemi Könyvtárban. [Riporter]: V. Bálint Éva. = MH, 1981. jan. 30. 6.
456. NÁDOR Tamás: Ex libris. N. G. B. = ÚjJ, 1981. 11. 121–128. [Ua.: Látóh, 1981. 12. 97–109.; NÁDOR Tamás: Ex libris. Interjúk. Bp. Gondolat, 1986. 293–304.; 13. tétel, 501–509.]
457. A magyar irodalom története 1945–1975. 1. Irodalmi élet és irodalomkritika. Béládi Miklós, N. G. B., Tóth Dezső és Szabó B. István rádióbeszélgetése. = Látóh, 1982. 8. 136–155. [Elhangzott 1982. máj. 6-án a Kossuth Rádió „Gondolat” c. műsorában. Szerk. Dorogi Zsigmond.]
458. MELCZER Tibor: „Csak a törvény a tiszta beszéd”. Rádiójegyzet. = ÚjT, 1982. 33. 30. [N. G. B. József Attila-műsoráról. Szerk. Dénes István. Rendező: Solymosi Ottó.]
459. Somkuti Gabriella: Könyvtárak – műhelyek. Az Egyetemi Könyvtár megtartja tudományos műhely rangját. = Ktáros, 1982. 1. 17–20. [Beszélgetés N. G. B.-val.]
460. Az Akadémia új levelező tagjai. Halász Ottó, Medzihradszky Kálmán, N. G. B., Szépfalusy Péter, Tuschák Róbert válaszai a Magyar Tudomány Szerkesztősége kérdéseire. = MTud, 1983. 4. 274–276.
461. A hatvanéves N. G. B. köszöntése. BARTA János = ItK, 1985. 1. 145–146. [Ua.: Irodalomtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Kósa László, Szegedy-Maszák Mihály. Bp. ELTE, 1985. 319–323.] SZÉKY János = ÉI, 1985. 7. 10. SZÉLES Klára = MNemz, 1985. febr. 18. 7.
462. KENESSEI András: Corvinák, kódexek és freskók. N. G. B. főigazgató az Egyetemi Könyvtárról. = MH, 1986. ápr. 23. 5. [Interjú.]
463. Helyettünk senki sem gondolkodik. N. G. B. akadémikus, egyetemi tanárral, az ELTE Egyetemi Könyvtára főigazgatójával beszélget Lendvai L. Ferenc. = TársSz, 1986. 3. 68–76. [Ua.: Beszélgetések tudósokkal. Bp. Kossuth. 1987. 42–61.] Hozzászólás: CSIBA István. = ÚjT, 1986. 16. 17.
464. VÉRTESY Miklós: Gyógyulás útján a metróbaleset sérültje. = Ktáros, 1986. 8. 456–459. [Interjú N. G. B.-val és Marót Miklóssal.]

465. VÖRÖS T. Károly: A kétkedés joga. Beszélgetés N. G. B. irodalom-történésszel. = Nszab, 1988. szept. 24. 13.
466. BERKES Erzsébet: Vakhit nélkül. N. G. B. születésnapjára. = MNemz, 1990. febr. 17. 10.
467. BUDAI Katalin: „A legnagyobb veszély: a frázisgondolkodás”. Beszélgetés N. G. B.-val. = ÉL, 1990. 16. 6–8.
468. Föltámadhat-e a keresztény-nemzeti kurzus? N. G. B. művelődés-történésszel és Vekerdi László könyvtárossal beszélget Hovanyecz László. = TársSz, 1990. 8–9. 5–17.
469. KABDEBŐ Lóránt: A Vigilia beszélgetés N.G.B.-val. = Vig, 1990. 11. 866–872.
470. Szabadság hívóknak és hitetleneknek. Kérdőjelek a hitoktatás körül. = 168Óra, 1990. 25. 18–19. [N. G. B.-val és Lövetei Istvánnal Mihancsik Zsófia és Szénási Sándor beszélget.]
471. Bálvány volt vagy bálványt játszott. Nagyszerűség – kisszerűség. = 168Óra, 1990. 24. 26–27. [N. G. B.-val beszélget Ocsovai Gábor Szabó Dezsőről.]
472. Bűntudathasadás Németországban. Írni a Musza Dagh, Katyn, Karabah, Temesvár után. = 168Óra, 1990. 13. 18–19. [N. G. B.-val Ocsovai Gábor beszélget Günter Grass esszéjéről. Elhangzott a Magyar Rádió Gondolat-jel c. műsorában 1990. márc. 15-én.]
473. KÖVESDI Péter: Könyv/vár/ állott, most kőhalom. = Kurír, Reggeli kiad. 1991. júl. 31. 12. [Beszélgetés N. G. B.-val az Egyetemi Könyvtár helyzetéről.]
474. Volt egyszer egy magyar Dallas. Az igénytelenség igénye. = 168Óra, 1991. 27. 23. [N. G. B.-val Mélykuti Ilona beszélget.]
475. Írástudó a piacon. A féligazság kelendősége. = 168Óra, 1991. 12. 9. [N. G. B.-val Ocsovai Gábor beszélget.]
476. A túsul ejtett író. „Isten malmai gyorsan őrölnek.” = 168Óra, 1991. 4. 24–25. [N. G. B.-val Ocsovai Gábor beszélget Márai Sándor: Napló, 1945–1957. c. könyvéről.]
477. A Vigilia beszélgetése a kereszténységről és liberalizmusról. = Vig, 1991. 5. 369–387. [Résztevők: Balassa Péter, Gergely András, Jelenits István, Lengyel László, N. G. B., Szabó Miklós; házigazda Lukács László.]
478. Vége a klasszikusoknak? N. G. B.-val beszélget Nádor Tamás. = MNapló, 1992. 7. 14–16.
479. A harag: rövid örület. Ne üzd el rabszolgádat. = 168Óra, 1992. 40. 12–13. [N. G. B.-val Ocsovai Gábor beszélget.]

480. Arany János és a híd. = Szeged, 1992. 4. 20. [Riporter Szénási Pál Bertalan.]
481. BUNDULA István: Nemzet, nép, közösség. = Vilszöv, 1993. 9. 4–5. [Beszélgetés N. G. B.-val.]
482. Magázódva a marxizmussal. Hauser kontra Lukács. = 168Óra, 1993. 29. 20–21. [Hauser Arnold, Lukács György.] [N. G. B.-val Ocsovai Gábor beszélget.]

NÉVMUTATÓ

- Ábrányi Kornél 79
 Ádám Péter 4
 Ady Endre 7, 41, 128, 182
 Agárdi Péter 3
 Ágh Attila 387
 Albert Gábor 69
 Alexa Károly 11
 Angyal János 159
 Angyalosi Gergely 13
 Antal Gábor 1, 3, 4, 7, 11, 440, 447
 Ányos Pál 53
 Arany János 1, 3, 4, 5, 7, 8, 10, 11,
 13, 66, 79, 80, 81, 84, 107, 126, 175,
 238, 262, 263, 268, 269, 319, 394,
 413, 414, 421, 436, 440, 480
 Arany László 1, 4, 8, 39, 54, 422, 432
 Asbóth János 4, 8, 37, 326

 Babits Mihály 1, 4, 5, 10, 11, 12, 13,
 91, 115, 140, 162, 240, 267, 270, 274,
 281, 297, 301, 312, 376, 392
 Bakcsi György 213
 Baky Gyuláné 156, 158
 Balassa Péter 7, 477
 Balassi Bálint 5, 7, 10, 13, 190
 Bálint Éva, V. 154, 455
 Ballagi Aladár 8
 Balogh Ernő 5
 Bárczi Géza 423
 Barlach, Ernst 1, 88
 Barta András 1
 Barta János 1, 2, 7, 27, 89, 119, 155,
 324, 325, 328, 461
 Bata Imre 6, 7
 Béládi Miklós 165, 305, 457
 Benda Kálmán 425

 Benedek Marcell 107
 Benn, Gottfried 1
 Beöthy Zsolt 1, 2, 8, 55
 Berend T. Iván 323
 Berkes Erzsébet 466
 Bernhard, Thomas 111, 116
 Bihari Sándor 151, 194
 Blok, Alekszandr Alekszandrovics
 213
 Bodnár György 1, 11, 165
 Bodnár Zsigmond 8
 Bohus Magda 359
 Bóka László 433
 Bori Imre 7, 133, 203, 315
 Borus Rózsa, H. 151, 194
 Brecht, Bertolt 108
 Bródy Sándor 4, 13, 125
 Budai Katalin 7, 467
 Bundula István 326, 481

 Canetti, Elias 4, 136
 Curtius, Ernst Robert 67
 Czine Mihály 101

 Csáki Judit 342
 Csáky Edit, B. 227, 248
 Csapody Miklós 10
 Császár Edit, M. 85
 Csiba István 463
 Csokits János 408
 Csoóri Sándor 329
 Csorba Győző 314, 330, 349
 Csűrös Miklós 148

 Danyi Magdolna 1
 Dávidházi Péter 1, 4, 42

- Dénes István 458
Dési Ábel 9
Diószegi András 70, 90, 101
Dorogi Zsigmond 457
Dorst, Tankred 65
Dönhoff, Marion 358
Drach, Albert 74
Dsida Jenő 316
- Endrődi Sándor 8
Eötvös József 3, 8, 57, 283, 344
Eötvös Károly 11, 259
Eötvös Loránd 344
Erdei-Grünwald Mihály 449
Erdődy Edit 5
Esterházy Péter 396
- Falus Róbert 4, 8
Fáy Árpád 108
Fejtő Ferenc 406
Fekete Sándor 3
Fenyő D. György 231
Fenyő István 1, 7, 149, 166, 251
Fodor András 148
Fontane, Theodor 197, 377
Földényi F. László 6
Fráter Zoltán 231
Freiberg, Siegfried 4, 103
Friedrich, Hugo 224
Fülöp László 9
Füst Milán 336
- Gáli József 58, 75
Gárdonyi Géza 11, 243
Gáspár Imre 38
Gelencsér Katalin, B. 427
Gelmiczky György 231
Gergely András 234, 477
Gergely Gergely 70
- Gink Károly 53, 54, 57, 60
Goethe, Johann Wolfgang 167, 223
Gordon János 13
Gorkij, Makszim 228
Grass, Günter 68, 472
Grosz, George 4, 110
Gyergyai Albert 440
Gyertyán Ervin 9
Gyulai Pál 7, 8, 152, 225
- Hajdú Péter 411
Hajnal Anna 7, 179
Hajnal Gábor 1, 93, 147, 192, 349
Hanák Péter 234
Hankiss Elemér 115, 122
Határ Győző 420
Hatvany Lajos 53, 54, 57, 60
Hauser Arnold 482
Hebbel, Friedrich 4
Hegedüs Géza 378
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 339
Heidegger, Martin 7, 13, 170, 361
Heine, Heinrich 212
Heinrich Gusztáv 7, 8, 191
Herczeg Ferenc 11, 249, 292, 298, 382, 404, 454
Hernádi Miklós 448
Hesse, Hermann 1, 58
Heym, Georg 1, 86
Hildesheimer, Wolfgang 117
Hochwälder, Fritz 59
Horgas Béla 359
Horváth János 7, 13, 187, 201
Horváth Károly 70, 137
Hovanyecz László 468
Höllerer, Walter 87
Huizinga, Johan 409
- Illés Endre 144

- Illyés Gyula 11, 13, 260, 271, 273, 371, 424
Imre László 4, 7, 11, 440
István, I., Szent 389
Iványi Ödön 35
- Jankovics József 305, 379
Jean Paul 1, 75
Jelenits István 477
Jeles András 181
Jókai Mór 3, 7, 8, 13, 154, 156, 158, 377, 386
Józsa György Gábor 453
József, II., német-római császár, magyar király 393
József Attila 1, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 77, 102, 159, 208, 226, 227, 231, 235, 237, 246, 248, 458
Juhász Erzsébet 5
Just Zsigmond 11, 254
- Kabdebő Lóránt 1, 3, 4, 5, 140, 172, 219, 469
Kádár János 347
Kafka, Franz 48, 98
Kaiser, Joachim 61
Kállay Bertalan 370
Kálmán Béla 21
Kanyó Zoltán 236
Karinthy Frigyes 321
Károlyi Mihály 7, 13, 185
Kartal Zsuzsa 5
Kassák Lajos 115, 317, 318, 371
Kászonyi Ágota 75
Katona Jenő 1
Kazinczy Ferenc 303
Kelevéz Ágnes 274, 281
Keller, Gottfried 28
Kemény Zsigmond 3, 8, 283, 343
Kemsei István 148
- Kenedi János 398
Kenessei András 462
Kenyeres Zoltán 165
Kerényi Ferenc 154
Keresztury Dezső 7, 14, 64, 84, 151, 207, 215, 217, 280, 285, 287, 319, 430, 436
Kéry László 400
Kierkegaard, Søren 416
Király György 264
Király István 7, 63, 83, 128, 160, 165, 247
Kiss Endre 4
Kiss Ferenc 4
Klaniczay Tibor 62, 83, 183, 278, 402
Kollwitz, Käthe 4, 110
Komjáthy Jenő 7, 8, 10, 11, 13, 17, 18, 232, 275, 278,
Komlós Aladár 7, 29, 32, 33, 70, 78, 129, 188, 229
Komlovszki Tibor 190
Korompay H. János 4
Kósa László 379, 461
Kosáry Domokos 204, 442
Kossuth Lajos 428
Kosztolányi Dezső 7, 11, 13, 205, 219, 282, 290, 306, 307, 418
Kotsis Sándor 194
Kovács Dezső 342
Kovács István 148
Kovács József László 14
Kovács Kálmán 7, 70, 189
Kovács Sándor Iván 10, 413, 414, 430
Kovács Zoltán 326
Kozma Dezső 11
Kölcsey Ferenc 1, 4, 5, 10, 13, 99, 142, 363, 365, 366, 369
Köpeczi Béla 272
Kövesdi Péter 473

- Kraft, Werner 4, 98
Kristó Nagy István 331
Kriza Ildikó 269
Kriza János 269
Krlježa, Miroslav 7, 203
Krolow, Karl 230, 289
Krúdy Gyula 219
Kubin, Alfred 4, 109
Kulcsár Péter 345
Kulcsár Szabó Ernő 4, 7, 11
Kulin Ferenc 3
Kusenberg, Kurt 114
- Lakatos István 440
Lange, Friedrich Albert 7, 174
Lányi András 405
Lendvai L. Ferenc 463
Lengyel Béla 228
Lengyel László 477
Levendel Júlia 359
Liptay Katalin 11, 452, 454
Lőrincze Lajos 20, 22, 50, 92
Lőrinczy Huba 11
Lövétei István 470
Ludassy Mária 387
Lukács György 339, 482
Lukács László 477
Lukácsy Sándor 142
- Madách Imre 3, 4, 13, 134, 135, 137,
139, 146, 164, 168, 441
Madarász Imre 12
Magyari Imre, D. 9
Mák Ferenc 14
Makay Gusztáv 22
Makay Ida 148
Malraux, André 7, 186
Mándy Iván 337
Manzù, Giacomo 7, 153
- Márai Sándor 346, 371, 372, 390, 395,
407, 476
Markos Miklós 194
Marót Miklós 464
Mátyás István 5, 8
Melczer Tibor 370, 458
Mélykúti Ilona 474
Mész Lászlóné 290, 307
Mezei József 70
Mihancsik Zsófia 470
Miklós Pál 1, 149
Mikszáth Kálmán 3, 11, 13, 245
Mohai Lajos 221
Molnár György 85
Móricz Zsigmond 219
Mózes Istvánné 168
- Nádor Tamás 13, 456, 478
Nagy András 231
Nagy Imre 13
Nagy Miklós 70, 154, 288, 433
Nagy Péter 184, 233
Nemes István 11, 13
Nemes Nagy Ágnes 296
Nemeskürty István 183, 454
Németh Lajos 70
Németh László 11, 252, 382
Nietzsche, Friedrich 4, 7, 10, 13, 143,
228, 232, 349
Nobel Iván 5
- Nyerges Judit 305, 379
- Ocsovai Gábor 471, 472, 475, 476,
479, 482
Oltványi Ambrus 276
Orlovsky Géza 12
Orosz László 183
Orwell, George 341

- Osváth Béla 70, 71
Ottlik Géza 28
- Pais Dezső 31, 42
Palágyi Menyhért 8
Pándi Pál 7, 63, 83, 160, 176, 342
Pécsi Gabriella 148
Petelei István 11, 255
Péterfy Jenő 1, 2, 7, 8, 14, 15, 44, 47,
49, 51, 113, 150, 218, 434
Petőfi Sándor 3, 4, 5, 10, 13, 41, 130,
160
Pilinszky János 10, 11, 257
Pók Lajos 4
Póka Endre 75, 197, 198
Pomogáts Béla 4, 8, 11, 13
Pór Péter 1, 440
Poszler György 339
Proust, Marcel 67
- Rába György 7, 149, 161, 267
Rácz Péter 289
Rádics József 258
Raddatz, Fritz J. 212
Radnóti Miklós 10, 11, 265, 291, 370
Radnóti Miklósné 370
Rákos, Petr 157
Rákosi Jenő 1, 2, 7, 8, 100, 220
Rákosi Zoltán 197
Ranke, Leopold 9
Reisinger János 5
Rejtő István 35
Rékai Gábor 387
Révay József 332
Reviczky Gyula 7, 8, 29, 199, 351,
438, 445
Richter, Hans Werner 76
Richter, Helmut 48
Riedl, Frigyes 4, 8, 123, 241
- Rónay György 7, 41, 125, 200, 206,
333
Rónay László 11, 12, 13
Rugási Gyula 221
- Salat Levente 244
Sárándi József 148
Sárközy Elga 136
Sárosi Gyula 26
Schiele, Egon 4
Schopenhauer, Arthur 8
Schöpflin Aladár 28
See, Klaus von 177
Seidler, Wolfram 379
Sik Sándor 356, 452
Simon István 11, 258
Sipos Lajos 6
Solymosi Ottó 458
Sólyom László 151
Somkuti Gabriella 459
Somogyi Sándor 70, 104
Soós Kálmán 310
Sótér István 4, 7, 8, 11, 63, 70, 131,
176, 194, 251, 277, 279, 322, 440
Standovárné Gárdonyi Vera 156, 158
Stempel, Horst 4, 110
Surányi Miklós 382
- Szabó B. István 457
Szabó Dezső 471
Szabó János 380
Szabó Lőrinc 7, 11, 161, 239
Szabó Miklós 477
Szabó Zoltán 8, 398
Szabolcsi Bence 70
Szabolcsi Miklós 7, 83, 149, 165, 208,
442
Szajbély Mihály 8
Szakolczay Lajos 7

- Szathmári István 124
Szauder József 112, 439
Szávai János 317, 318
Széchenyi István 382, 391
Szegedy-Maszák Mihály 1, 6, 7, 164, 451, 461
Székely Sz. Magdolna 370
Széky János 461
Széles Klára 461
Széll Zsuzsa 6, 132
Szénási Pál Bertalan 480
Szénási Sándor 470
Szentmihályi Szabó Péter 148
Sziklay László 38
Szilády Áron 8
- Taine, Hippolyte 8
Tamás Anna 130
Tamás Attila 9, 11, 183, 380
Tamás Gáspár Miklós 387
Tarján Tamás 12, 14
Taxner-Tóth Ernő 365, 366
Thurnher, Eugen 380
Thurzó Gábor 28
Tieck, Ludwig 364
Tisza István 298
Toldy Ferenc 8
Toldy István 4, 8
Tolnai Gábor 112, 439
Tolnai Lajos 8
Tomba Mihály 96
Tóth Árpád 308, 313
Tóth Bálint 397
Tóth Dezső 222, 457
Tömörkény István 11, 242
Turek, Ludwig 198
Tverdota György 9
- Váci Mihály 214
- Vajda György Mihály 58, 70, 97
Vajda János 1, 3, 5, 10, 13, 33, 105, 340, 444
Valaczka András 12
Varga József 410
Vargha Kálmán 125
Várnai Péter 234
Varsányi Klára 440
Vas István 299
Vekerdi László 4, 7, 468
Veres András 1, 2, 3, 8
Veres Péter 350
Vértesy Miklós 464
Vízkelety András 75
vk 6
Vörös Károly 234
Vörös T. Károly 465
Vörösmarty Mihály 60
- Wagner, Richard 79
Walkó György 6, 167, 223
Wéber Antal 4, 11, 130
Weiss, Walter 380
Wellek, René 1, 82
Weöres Sándor 293
Wolf, Christa 43, 46
Wolf, Gerhard 43, 46
Wypiański, Stanisław 7, 211
- Zappe László 4
Zeller, B. 56
Zilahy Károly 52
Zilahy Lajos 401
Zimándi István ld. Zimándi P. István
Zimándi P. István 7, 44, 141, 150
Zimonyi Zoltán 148
Zolnai Béla 7, 45, 73, 106
Zolnay Pál 151
- Zsirai Miklós 411

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

7Nap	=	7 Nap (Újvidék–Szabadka)
168Óra	=	168 Óra
Akad.Verl.-Ges.	=	Akademische Verlags-gesellschaft
Alf	=	Alföld (Debrecen)
ALitt	=	Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae. Általános Nyelvészeti Tanulmányok
Bd.	=	Band
bev.	=	bevezette
bőv.	=	bővített
Bp.	=	Budapest
BpRundschau	=	Budapester Rundschau
BücherUng	=	Bücher aus Ungarn
c.	=	című
Egyes.	=	Egyesület
EgyL	=	Egyetemi Lapok (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
ÉI	=	Élet és Irodalom
ELTE	=	Eötvös Loránd Tudományegyetem
et al.	=	et alii (és mások)
Filmkult	=	Filmkultúra
Filmv	=	Filmvilág
FK	=	Filológiai Közlöny
ford.	=	fordította
gond.	=	gondozta
Hel	=	Helikon
Hrsg.	=	Herausgeber; herausgegeben von...
HungÉrt	=	Hungarológiai Értesítő
HungPEN	=	The Hungarian P.E.N.
IgSzó	=	Igaz Szó (Marosvásárhely)
Iris	=	Irodalomismeret
IrodSzle	=	Irodalmi Szemle (Pozsony)
ism.	=	ismertetések
It	=	Irodalomtörténet
ItK	=	Irodalomtörténeti Közlemények
JATE	=	József Attila Tudományegyetem
Je	=	Jelenkor (Pécs)

jegyz.	=	jegyzetek
K.	=	Kiadó
kész.	=	készítette
klny.	=	különlenyomat
Kort	=	Kortárs
köt.	=	kötet
Közn	=	Köznevelés
közrem.	=	közreműködött
Kr	=	Kritika
Ktáros	=	Könyvtáros
Kvilág	=	Könyvvilág
Lapk. Váll.	=	Lapkiadó Vállalat
Látóh	=	Látóhatár
ld.	=	lásd
Lit	=	Literatura
M. Kvt.	=	Megyei Könyvtár
m.társa	=	munkatársa
M.Tcs.	=	Megyei Tanács
mell.	=	melléklet
MFilmSz	=	Magyar Filozófiai Szemle
MH	=	Magyar Hírlap
MNapló	=	Magyar Napló
MNemz	=	Magyar Nemzet
MNy	=	Magyar Nyelv
MNyj	=	Magyar Nyelvjárások
MNyr	=	Magyar Nyelvőr
MTA I. OK	=	Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTud	=	Magyar Tudomány
Nagyv	=	Nagyvilág
Napj	=	Napjaink (Miskolc)
NPI	=	Népművelődési Propaganda Iroda
Nszab	=	Népszabadság
Nszava	=	Népszava
NyelvIrodKözl	=	Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár)
OrszV	=	Ország-Világ
összeáll.	=	összeállította
p.	=	pagina

PedSz	=	Pedagógiai Szemle
PIM	=	Petőfi Irodalmi Múzeum
r.	=	rész
rend.	=	rendezte
RTV	=	Rádió-Televízió
Som	=	Somogy (Kaposvár)
sor.	=	sorozat
StudLittDebr	=	Studia Litteraria (Debrecen)
Szépirod.	=	Szépirodalmi
szerk.	=	szerkesztette
SzI	=	Szovjet Irodalom
t.	=	tábla
Tankvk.	=	Tankönyvkiadó
Társ.	=	Társaság
TársSz	=	Társadalmi Szemle
tart.	=	tartalom
Tom.	=	Tomus
Ttáj	=	Tiszatáj (Szeged)
Ua.	=	ugyanaz
ÚjEmb	=	Új Ember
ÚjFo	=	Új Forrás (Tatabánya)
Újí	=	Új Írás
ÚjS	=	Új Symposion (Újvidék)
ÚjT	=	Új Tükör
utánn.	=	utánnyomás
vál.	=	válogatta
Vig	=	Vigilia
Vil	=	Világosság
VilágirodF	=	Világirodalmi Figyelő
Vilszöv	=	Világszövetség
Vság	=	Valóság

Számunk szerzői

ABÁDI NAGY ZOLTÁN egyetemi tanár, Debrecen
DOBOS ISTVÁN egyetemi adjunktus, Debrecen
HATÁR GYÓZŐ író, költő, London
IMRE LÁSZLÓ egyetemi docens, Debrecen
KABDEBÓ LÓRÁNT egyetemi tanár, Miskolc
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN egyetemi tanár, Budapest
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ egyetemi docens, Budapest–Pécs
ODORICS FERENC egyetemi docens, Szeged–Pécs–Miskolc
SZABOLCSI MIKLÓS akadémikus, Budapest
SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY az MTA levelező tagja, Budapest
TAMÁS ATTILA egyetemi tanár, Debrecen
S. VARGA PÁL egyetemi docens, Debrecen

A bibliográfia összeállítói

KÖBÖLKUTI KATALIN könyvtáros, Szombathely
SZÉKELYNÉ TÖRÖK TÜNDE könyvtáros, Szombathely
NAGYVÁRADI NÓRA könyvtáros, Szombathely
VARGA ELEONÓRA könyvtáros, Szombathely

A kiadásért felel: Praznovszky Mihály
Felelős szerkesztő: Kovács Sándor Iván
Műszaki szerkesztő: Ruttkay Helga
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető: Balogh Mihály

Ára számonként: 175 Ft
Összevont szám: 350 Ft
Előfizetés egy évre: 700 Ft

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál
(HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A),
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98632 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
a budapesti *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1.),
a *Studium* (1052 Budapest, Váci utca 22.) és
a *Suli buli* könyvesboltban (1051 Budapest, Október 6. utca 9.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1052 Budapest, Piarista köz 1. I. em. 59.).
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149)